

ISSN 1818-5754

Науковий журнал
Тернопільського національного економічного університету

СВІТ ФІНАНСІВ

www.financeworld.com.ua

У НОМЕРІ:

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

БЮДЖЕТНА ТА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА

РИНОК ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА
І БАНКІВСЬКІ ПОСЛУГИ

ВИПУСК 3 (48)

2016 рік

Тернопіль
ТНЕУ 2016

Світ фінансів

Випуск 3 (48)
2016 рік

Науковий журнал
Заснований у травні 2004 року
Виходить чотири рази на рік
Журнал входить до переліку фахових
видань у галузі економічних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки
України № 515 від 16 травня 2016 р.)

Затверджено рішенням Вченої ради ТНЕУ,
протокол № 7 від “22” червня 2016 р.

Адреса редакції: 46009, м. Тернопіль,
вул. Львівська, 11 (кафедра фінансів)
Тел. (0352) 47-50-50*11-328
E-mail: tneu.svitfin@ukr.net
<http://www.financeworld.com.ua>

Передплатний індекс – 99827

Відповідальна за випуск Ольга Кириленко
Літературний редактор Наталія Гаврішко
Комп'ютерна верстка Надії Демчук
Дизайн обкладинки Марії Одобецької

Усі права захищені. Передрук і переклади
дозволяються лише зі згоди автора та
редакції. Редакція не завжди поділяє
думку автора й не відповідає за фактичні
помилки, яких він припустився.

© Тернопільський національний
економічний університет, 2016

Підписано до друку 30.09.2016 р. Формат 70x100/16.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 15,6. Обл. вид. арк. 16,2.
Зам. № P002-03-16. Тираж 500 прим.
Видавець та виготовлювач
Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46004

Головний редактор

КРИСОВАТИЙ Андрій Ігорович,
доктор економічних наук, професор

Заступники

головного редактора

КИРИЛЕНКО Ольга Павлівна,
доктор економічних наук, професор

ДЕСЯТНЮК Оксана Миронівна,
доктор економічних наук, професор

КРАВЧУК Наталія Ярославівна,
доктор економічних наук, доцент

Редакційна колегія

Адамов Величко, доктор економічних наук, доцент

Адамик Б. П., кандидат економічних наук, доцент

Алексєєнко Л. М., доктор економічних наук, професор

Андрущенко В. Л., доктор економічних наук, професор

Вноровскі Генрік, доктор габ., професор

Гончаренко В. В., доктор економічних наук, професор

Гуцал І. С., доктор економічних наук, професор

Дем'янишин В. Г., доктор економічних наук, професор

Дімітріос Ж. Маврідіс, доктор суспільних та еконо-
мічних наук, професор

Дзюблюк О. В., доктор економічних наук, професор

Івашук О. Т., кандидат економічних наук, доцент

Квасовський О. Р., кандидат економічних наук, доцент

Кізіма Т. О., доктор економічних наук, професор

Кнейслер О. В., доктор економічних наук, професор

Козюк В. В., доктор економічних наук, професор

Луців Б. Л., доктор економічних наук, професор

Лютий І. О., доктор економічних наук, професор

Мартинюк В. П., доктор економічних наук, професор

Федосов В.М., доктор економічних наук, професор

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467
від 23.04.2009 р.*

Віддруковано у видавничо-поліграфічному центрі
“Економічна думка ТНЕУ” вул. Бережанська, 2,
м. Тернопіль, 46004 тел. (0352) 47-58-72,
E-mail: edition@tneu.edu.ua

Якщо й була яка-небудь формула нашого успіху, то вона полягала у тому, що ми постійно вчилися, як зробити так, щоб система працювала або щоб вона працювала ще краще. Я ніколи не був заручником теорії, мною завжди керували здоровий глузд і реалізм...

Лі Куан Ю

ЗМІСТ

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Ольга КИРИЛЕНКО

Пенсійна система України: на шляху реформування 7

Володимир РУДИК

Пріоритетність економічних чинників у реформуванні пенсійної системи України 20

Ірина СИДОР

Бюджетна політика у функціонуванні соціальної сфери:
проблеми визначення ефективності 31

Галя СОКОЛОВСЬКА

Передумови виникнення недержавних пенсійних фондів: теоретичний аспект 42

БЮДЖЕТНА ТА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА

Олександр ФРАДИНСЬКИЙ, Андрій МАШКО

Еволюція надзвичайного оподаткування:
від давньогрецької ейсфори до вітчизняного військового збору 51

Надія НОВИЦЬКА

Сутність і суспільне призначення екологічного оподаткування 62

Микола ЧИРАК, Вікторія КЛІМЧИК

Еволюція фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні 74

РИНОК ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Тетяна КІЗИМА, Андрій КІЗИМА

Домогосподарства на фінансовому ринку України: поведінково-мотиваційний аспект 89

Наталія НАЛУКОВА

Конкуренція як запорука успішного розвитку страхового ринку 102

Тетяна ПИСЬМЕННА

Теоретичне підґрунтя функціонування і вітчизняна практика розвитку страхового ринку 113

Максим ДУБИНА

Економічна сутність та види фінансових послуг 124

Людмила ПОЗДНЯКОВА, Ганна МАМОНОВА

Моделювання ієрархії загроз ефективному розвитку системи комерційного страхування 136

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА І БАНКІВСЬКІ ПОСЛУГИ

Євген САВЕЛЬСВ, Віталіна КУРИЛЯК

Соціально-економічна орієнтація валютно-курсової політики України:

плаваючий валютний курс, офіційна доларизація чи валютна рада 149

Богдан ЛУЦІВ, Марія РИПКОВИЧ

Фінансово-кредитні важелі розвитку туристично-рекреаційної

сфери Закарпаття в умовах трансформації місцевого самоврядування 166

Євгенія ОЛЕФІР

Механізм адаптації банківської системи до фінансово-економічного простору 179

Наші автори 190

World of finance

Edition 3 (48)
2016 year

If there was any formula for our success, it was that we constantly learn how to make the system works or to make it works even better. I was never a hostage theory, I always guided common sense and realism...

Lee Kuan Yew

CONTENTS

FINANCIAL SUPPORT OF SOCIAL SPHERE

Olga KYRYLENKO

Reforming of the pension system in Ukraine 7

Volodymyr RUDYK

The priority of economic factors in the reform of the pension system of Ukraine 20

Iryna SYDOR

Fiscal policy in social sector functioning: efficiency problems 31

Halia SOKOLOVSKA

Background of the private pension funds: theoretical aspect 42

FISCAL AND TAX POLICY

Olexandr FRADYNSKYI, Andriy MASHKO

Evolution of emergency taxation: from ancient Greek eysfory to domestic military training 51

Nadiia NOVYTSKA

The essence and the social purpose of environmental taxation 62

Mykola CHYRAK, Victoria KLIMCHYK

Evolution of fiscal regulation of foreign trade in Ukraine 74

FINANCIAL SERVICES MARKET

Tetiana KIZYMA, Andriy KIZYMA

Households in the financial market of Ukraine: behavioral-motivational aspect 89

Nataliya NALUKOVA

Competition as a guarantee of successful insurance market development 102

Tetiana PYSMENNA

The theoretical basis of functioning and national practice of development of insurance market 113

Maksym DUBYNA

Economic essence and types of financial services 124

Liudmyla POZDNIAKOVA, Anna MAMONOVA

Modeling hierarchy threats to effective development of commercial insurance 136

BANKING SYSTEM AND BANKING

Yevhen SAVELIEV, Vitalina KURYLIAK

Socio-economic orientation of exchange rate policy in Ukraine:
floating, official dollarization or currency board 149

Bohdan LUTSIV, Mariia RYPKOVYCH

Financial and credit levers of tourist and recreational areas
of Transcarpathia in terms of local government transformation 166

Yevheniia OLEFIR

Mechanism of adaptation of the banking system to the financial-economic space 179

Our authors 190

УДК 369.04

Ольга КИРИЛЕНКО

ПЕНСІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: НА ШЛЯХУ РЕФОРМУВАННЯ

Зазначено основні підсумки пенсійної реформи в Україні, виявлено невирішені проблеми, систематизовано заходи з подальшого вдосконалення пенсійної системи. Запропоновано шляхи зміцнення фінансового стану бюджету Пенсійного фонду України. Визначено причини тінізації заробітної плати та обґрунтовано заходи щодо її зменшення. Акцентовано на необхідності запровадження обов'язкового накопичувального пенсійного страхування та другого рівня пенсійної системи. Узагальнено основні тенденції розвитку недержавних пенсійних фондів в Україні. Здійснено порівняння масштабів розвитку глобальних пенсійних ринків і вітчизняного пенсійного ринку.

Ключові слова: пенсійна система, пенсійна реформа, недержавні пенсійні фонди, глобальні пенсійні ринки.

Ольга КИРИЛЕНКО

Пенсионная система Украины: на пути реформирования

Отмечены основные итоги пенсионной реформы в Украине, выявлены нерешенные проблемы, систематизированы мероприятия по дальнейшему совершенствованию пенсионной системы. Предложены пути укрепления финансового состояния бюджета Пенсионного фонда Украины. Определены причины тенизации заработной платы и обоснованы мероприятия относительно ее уменьшения. Акцентировано на необходимости введения обязательного накопительного пенсионного страхования и второго уровня пенсионной системы. Обобщены основные тенденции развития негосударственных пенсионных фондов в Украине. Проведено сравнение масштабов развития глобальных пенсионных рынков и отечественного пенсионного рынка.

Ключевые слова: пенсионная система, пенсионная реформа, негосударственные пенсионные фонды, глобальные пенсионные рынки.

Olga KYRYLENKO

Reforming of the pension system in Ukraine

Introduction. The system of social protection and social security is of great importance for achieving social development strategic goals. Pension system reform measures which had been taken in Ukraine did not provide the solution to all of the accumulated problems in this area. The increasing complexity of social and economic status of the country, the emergence of new internal and external threats cause the acceleration of the national pension system reforming according to the declared goals.

The **purpose** of the paper is to summarize the results of the pension reforming in Ukraine, to identify current problems and the ways of their solution.

Results. The main results of the pension reforming in Ukraine were summarized; the unsolved problems were shown; further measures of the pension system reform improving were systemized. Ways of improving of the financial budget of the Pension Fund of Ukraine were offered. The reasons of the wage shadowing were defined and the measures of its reduction were substantiated. The necessity of introduction of mandatory funded pension insurance and second pillar pension system was emphasized. The main trends of private pension funds development in Ukraine were generalized. The levels of global pension and domestic pension markets development were compared.

Conclusion. The need for completing of the initiated pension reform in Ukraine was emphasized according to the following issues: improving of the financial condition of the solidarity pension system; the introduction of the second pillar pension reform; the development of private pension provision; the development of financial market and its tools; the creation of mechanisms for protection pension savings from loss and devaluation; building of the trust in the private pension funds.

Keywords: pension system, pension reform, private pension funds, global pension markets.

JEL Classification: G230, H550.

Постановка проблеми. Основним програмним документом нашої держави – Стратегією “Україна – 2020” передбачено впровадження європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі шляхом забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя. У механізмі реалізації зазначених цілей належне місце відведено реформі системи соціального захисту та пенсійній реформі [1].

Реформа пенсійної системи, на жаль, не вирішила нагромаджених у цій сфері проблем, має фрагментарний характер і, головним чином, торкнулася першого рівня – солідарної пенсійної системи. Ускладнення соціально-економічного становища країни, виникнення новітніх зовнішніх і внутрішніх загроз зумовлюють необхідність прискорення реформування вітчизняної пенсійної системи відповідно до задекларованих напрямків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії і практики пенсійного забезпечення та пенсійної реформи досліджують багато вітчизняних вчених. Так, сутність і функціональне призначення пенсій та пенсійного забезпечення обґрунтовують у своїх працях В. Грушко, С. Онишко, М. Ріппа, М. Шаварина, Н. Шаманська; проблеми вдосконалення пенсійної системи України досліджують О. Коваль, Е. Лібанова, О. Макарова, Л. Ткаченко; фінансові аспекти пенсійного забезпечення розглядають Н. Ткаченко, В. Толуб’як, А. Федоренко та ін. Самостійними і надзвичайно важливими напрямками досліджень більшості із зазначених науковців є обґрунтування необхідності та шляхів запровадження загальнообов’язкового накопичувального пенсійного страхування та розвиток недержавного пенсійного забезпечення в Україні.

Проте, незважаючи на наявність достатньо великого наукового доробку, залиша-

ються актуальними подальші наукові пошуки шляхів реформування пенсійної системи України в умовах незавершеності проголошеної пенсійної реформи і виникнення нових викликів і загроз щодо її здійснення.

Необхідність дослідження шляхів удосконалення пенсійної системи України загострюється в умовах несприятливих демографічних тенденцій (зменшення чисельності населення та його старіння), складної ситуації на ринку праці (безробіття і відплив кваліфікованих працівників за кордон), традиційно низької заробітної плати, поширення кризових явищ в економіці і державних фінансах. Проте такі загрози вважаються традиційними для пенсійної системи; до них в сучасних умовах додаються новітні виклики, головним чином пов'язані з особливостями постіндустріального розвитку, трансформацією соціально-економічної моделі, глобалізацією та політичними чинниками [2, 15–18]. Крім того, не безпідставними є побоювання фахівців щодо виникнення ризиків вже реформованої пенсійної системи у зв'язку із запровадженням її другого рівня [2, 25].

Метою статті є узагальнення підсумків проведеного реформування пенсійної системи України, виявлення наявних проблем та окреслення шляхів її подальшого вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою складовою соціальної політики кожної держави є пенсійне забезпечення громадян, що реалізується через пенсійну систему, яка в Україні передбачає трирівневу будову та перебуває на етапі формування. Починаючи з 2003 р., була розпочата реформа пенсійної системи, зумовлена: 1) несприятливими демографічними тенденціями, старінням та депопуляцією населення країни; 2) системними недоліками солідарної системи пенсійного забезпечення (відсутністю диференціації пенсій

залежно від трудового стажу та страхових внесків, значного розриву між максимальними і мінімальними пенсіями, розмірами пенсій жінок і чоловіків тощо); 3) незбалансованістю бюджету Пенсійного фонду України.

Аналіз змісту запроваджених пенсійною реформою заходів протягом 2004–2015 рр. дає можливість зробити висновок щодо їх спрямованості на: досягнення фінансової стабільності пенсійної системи загалом; забезпечення більш тісної ув'язки розміру пенсій, заробітної плати та страхового стажу; диверсифікацію джерел фінансування пенсій; заохочення громадян до заощадження коштів на старість. У процесі реформування пенсійної системи було здійснено низку заходів, спрямованих на вдосконалення першого рівня – солідарної пенсійної системи та розвиток другого рівня – накопичувального пенсійного забезпечення. Новації головним чином стосувалися підвищення пенсійного віку, збільшення страхового стажу, зміни порядку визначення заробітку, перерахунку і виплати пенсій, обчислення спеціальних пенсій тощо.

Отже, проведені покращення торкнулися лише солідарної пенсійної системи. Причому за умов неприйняття більшістю громадян запропонованих змін, уряд вдався лише до незначних за своїми фіскальними наслідками заходів. Не було здійснено реальних кроків щодо запровадження другого рівня пенсійної системи. Крім того, негативні тенденції у політичному та соціально-економічному становищі країни значно ускладнили подальший розвиток недержавних пенсійних фондів і зменшують мотивації громадян щодо участі у недержавному пенсійному забезпеченні.

Багаторічне нагромадження негативних тенденцій у сфері пенсійного забезпечення, незавершеність пенсійної реформи вимагають сьогодні суттєвого зміцнення фінансів пенсійної системи, проведення

більш радикальних заходів, спрямованих на збалансування бюджету Пенсійного фонду, що зменшить його "тиск" на державний бюджет і, в кінцевому підсумку, дасть можливість зменшити його дефіцит і загалом державний борг.

Розглянемо детальніше проблеми функціонування пенсійної системи України, а також шляхи їхнього вирішення на основі аналізу й узагальнення доступних статистичних даних та аналітичних матеріалів, що характеризують діяльність вітчизняної і зарубіжних пенсійних систем.

В табл. 1 наведено показники виконання бюджету Пенсійного фонду України за період з 2010 по 2015 рр. та планові показники на 2016 р. Вони засвідчують негативну тенденцію щодо послаблення фінансової основи бюджету Пенсійного фонду України, а саме – поступового зменшення частки покриття видатків Фонду за рахунок його власних доходів з 66–68% у 2011–2014 рр. до 63,9% у 2015 р. На 2016 р. передбачається суттєве зменшення власних доходів до 110 млрд. грн., внаслідок запровадження змін у системі оподаткування, і рекордне збільшення коштів держбюджету на фінансове забезпечення виплати пенсій, надбавок та підвищень пенсій, призначе-

них за пенсійними програмами, та дефіциту коштів Пенсійного фонду України – в обсязі 144,9 млрд. грн.; в результаті цього частка покриття видатків Фонду власними доходами у 2016 р. зменшиться до 42,9%.

Розбалансування бюджету Пенсійного фонду і збільшення його дефіциту – це результат дії комплексу внутрішніх та зовнішніх чинників політичного і соціально-економічного розвитку нашої держави, основними з яких, за висновками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, є:

- системне порушення принципу економічної залежності видатків на споживання від отриманих доходів і ВВП;
- дисбаланс доходів і видатків Фонду через дії демографічних чинників;
- низька якість управлінських рішень у сфері пенсійного забезпечення;
- недоодержання власних доходів внаслідок великої кількості пілг за страховими внесками;
- фінансування видатків на управління Пенсійним фондом за рахунок власних доходів;
- скорочення кількості застрахованих осіб і страхувальників;
- законодавче обмеження максимального об'єкта справляння страхових внесків;

Таблиця 1

Динаміка показників бюджету Пенсійного фонду України*

(млрд. грн.)

Показники	Роки:						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016 (план)
Доходи, всього	185,8	199,8	224,0	250,5	244,3	266,5	257,2
В т.ч.							
– власні надходження	119,3	139,1	158,0	166,9	165,9	169,9	110,0
– кошти Державного бюджету України	64,1	58,3	64,5	83,2	75,8	94,8	144,9
Частка коштів з Державного бюджету України у сукупних доходах, %	34,5	29,2	28,8	33,2	31,0	35,6	56,3
Видатки, всього	191,5	210,7	233,7	250,3	243,5	265,7	256,4
Покриття видатків власними доходами, %	62,3	66,0	67,6	66,7	68,1	63,9	42,9

* Складено на основі [3].

– суттєві відмінності в розмірах пенсій окремих категорій громадян, що спричинює соціальне напруження і створює додатковий тиск на пенсійну систему [4].

Важливим резервом збалансування бюджету Пенсійного фонду є збільшення надходжень єдиного соціального внеску, як основного джерела доходів, зокрема через детінізацію оплати праці. За оцінками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, протягом останніх років відбувається зростання масштабів тіньової економіки від 28% офіційного ВВП у 2007 р. до 42–43% у 2014–2015 рр. [5, 3]. Складовою такої негативної тенденції є поширення тіньових процесів у сфері оплати праці, що підтверджується перевітками суб'єктів господарювання органами Державної фіскальної служби України, результати яких показали, що більше половини роботодавців порушують законодавство у сфері виплати зарплати та інших доходів фізичних осіб [6]. В Міністерстві соціальної політики України підрахували, що в тіньовому секторі щороку виплачують понад 200 млрд. грн., з яких не сплачують податки [7].

Основними загальноекономічними чинниками, що зумовили посилення тінізації заробітної плати, є:

- спад виробництва, зростання безробіття, інфляція та підвищення цін на товари споживання, що зменшує та знецінює доходи населення;
- високий рівень тіньової економіки, корупція в державних структурах і фіскальних органах, в органах місцевого самоврядування;
- достатньо високе податкове навантаження на фонд оплати праці, причому не за рахунок податку на доходи фізичних осіб, а єдиного соціального внеску, що суперечить світовій практиці й обмежує можливості працівників у здійсненні внесків до недержавних пенсійних фондів;

- неефективне адміністрування податків і масове ухилення від сплати податків, зборів і обов'язкових платежів;
- мізерність пенсій для переважної більшості пенсіонерів, недовіра населення до держави, яка запровадила оподаткування пенсій та обмеження їх виплати працюючим пенсіонерам.

Поширення тіньових процесів в оплаті праці справляє негативний вплив на економіку держави, оскільки недоотримуються значні бюджетні доходи через виплату зарплати “в конвертах”. Крім того, створюються ризики для працівників, для яких відсутні гарантії працевлаштування, соціального страхування, забезпечення належних умов безпеки праці й адекватної її оплати. Таким чином, значна частина населення залучається до кримінальних відносин; у працівників, особливо молодих, формується невірний стереотип уявлень щодо своїх громадянських обов'язків, обов'язковості сплати податків для фінансового забезпечення надання суспільних послуг.

Зменшення тінізації заробітної плати – надзвичайно складне і комплексне завдання, вирішення якого потребує проведення низки системних реформ в економіці, це зокрема:

- модернізація публічних фінансів, забезпечення їх прозорості та підконтрольності, що необхідно для зміцнення довіри громадян до держави;
- реформа оплати праці, підвищення її частки у виробленій вартості;
- легалізація зайнятості, зменшення безробіття та створення нових робочих місць, забезпечення молодих фахівців першим робочим місцем;
- формування сприятливих умов для розвитку підприємництва, малого і середнього бізнесу, для інвестицій та інновацій;
- зменшення загального податкового навантаження, і в т.ч. на фонд оплати пра-

ці, зниження ставок єдиного соціального внеску, перерозподіл часток роботодавця та працівника у його структурі на користь працівника;

- запровадження декларування витрат, зокрема у великих сумах, що спонукатиме працівників до легалізації своїх доходів;
- подолання корупції, підвищення ефективності контрольних заходів фіскальних органів щодо сплати єдиного соціального внеску;
- виховання податкової культури та податкової дисципліни платників податків, посилення відповідальності за ухилення від сплати податків, за недотримання норм трудового законодавства;
- проведення територіальними органами Пенсійного фонду та іншими державними органами широкої роз'яснювальної роботи серед населення, популяризація легальної зайнятості як джерела майбутньої пенсії.

Зміцнення фінансової стабільності Пенсійного фонду України та забезпечення соціальної справедливості для пенсіонерів можливе за допомогою розвитку накопичувального пенсійного страхування і запровадження другого рівня пенсійної системи, що в перспективі стане фактором зростання доходів пенсіонерів та посилення їх особистої відповідальності за рівень власного добробуту в майбутньому.

Дискусії щодо часу запровадження другого рівня тривають понад десять років, окремі науковці справедливо наголошують на наявності певних короткострокових і довгострокових ризиків, визначаючи шляхи їх мінімізації [13, 159]. Ми підтримуємо думку фахівців, які вважають недоцільним і необґрунтованим подальше зволікання із запровадженням обов'язкового накопичувального пенсійного страхування [8; 9, 4–5; 10, 246–247; 11; 12; 13, 148]. За час від початку проведення пенсійної реформи було розроблено кілька

законопроектів щодо механізму функціонування загальнообов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування. Нині на розгляді у Верховній Раді України перебуває законопроект № 4608 “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та єдиних принципів нарахування пенсій”, поданий Кабінетом Міністрів України у травні цього року. Метою законопроекту № 4608 визначено створення справедливої системи пенсійного забезпечення шляхом: переходу на єдиний принцип нарахування пенсій, удосконалення солідарної системи і звільнення її від невластивих для неї виплат (пільгових пенсій та пенсій за вислугу років), врегулювання порядку виплати пенсій за кордон та пенсій по інвалідності від нещасного випадку на виробництві. Окрім цього, в проекті визначено основи механізму функціонування другого рівня пенсійної системи наступним чином:

- до участі у накопичувальній системі залучаються особи, які станом на 01.07.2017 року підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню;
- особи, яким на 01.07.2017 року залишилося більше 10 років до досягнення пенсійного віку, беруть обов'язкову участь у накопичувальній системі;
- особи, яким на 01.07.2017 року залишилося менше 10 років до досягнення пенсійного віку, мають право прийняти рішення не сплачувати страхові внески до накопичувальної системи пенсійного страхування;
- ставка внеску до накопичувальної системи збільшується поступово на 1% щорічно, починаючи з 2% з 01.07.2017 року до 5% з 01.01.2020 року та в подальших роках за рахунок застрахованої особи із компенсацією цих витрат за рахунок

роботодавця шляхом відповідного підвищення зарплати.

Поступове запровадження в Україні накопичувальної системи пенсійного страхування за відповідними професійними пенсійними програмами дозволить звільнити солідарну систему від невластивих для неї виплат і сприятиме збільшенню доходів пенсіонерів та покращенню їх добробуту. Аналогічні позитивні наслідки має динамічне і повноцінне функціонування третього рівня пенсійної системи – недержавного пенсійного забезпечення.

Система недержавних пенсійних фондів в Україні почала формуватися після прийняття 9.07.2003 р. Закону України “Про недержавне пенсійне забезпечення”. Початковий процес розвитку недержавних пенсійних фондів характеризувався достатньою динамічністю: збільшенням кількості фондів та учасників недержавного пенсійного забезпечення, зростанням загальних пенсійних активів, пенсійних внесків і пенсійних виплат, збільшенням інвестиційного доходу. Проте фінансова криза справила певний негативний вплив на діяльність недержавних пенсійних фондів України, що супроводжувалося зменшенням їхньої

кількості, сповільненням досягнутих раніше темпів їхнього зростання і призвело до погіршення окремих параметрів.

У табл. 2 показано основні показники, які характеризують розвиток недержавних пенсійних фондів України у 2005–2015 рр. На основі аналізу наведених даних, а також щорічних звітів Національної комісії, що здійснює державне регулювання ринків фінансових послуг, можна визначити наступні тенденції у недержавному пенсійному забезпеченні:

- з 2005 р. по 2008 р. відбулося подвійне зростання кількості недержавних пенсійних фондів, що було зумовлено позитивними змінами у соціально-економічному розвитку країни, законодавчою регламентацією їх діяльності. Проте, починаючи з 2010 р., чисельність недержавних пенсійних фондів почала неухильно зменшуватися і у 2015 р. практично досягла рівня 2007 р.;
- серед діючих недержавних пенсійних фондів переважають відкриті фонди (майже 90%); вони більш доступні для широких верств населення порівняно з професійними та корпоративними фондами. Серед усіх недержавних пенсійних фондів ви-

Таблиця 2

Показники діяльності недержавних пенсійних фондів України*

Показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Кількість НПФ на кінець року, шт.	54	79	79	110	108	101	105	94	81	76	72
Кількість учасників за укладеними пенсійними контрактами, тис. осіб	88,4	193	278,7	482,5	497,1	569,2	594,6	584,8	840,6	833,7	836,7
Загальні активи НПФ, млн. грн.	46,2	137	281,0	612,2	857,9	1144,3	1386,9	1660,1	2089,8	2469,2	1980,0
Пенсійні внески, млн. грн. в т.ч. від фізичних осіб, млн. грн.	36,4 2,2	119,7 5,3	234,4 14,0	582,9 26,0	754,6 31,8	925,4 40,7	1102,0 50,6	1313,7 58,6	1587,5 66,5	1808,2 71,4	1886,8 80,3
Пенсійні виплати, млн. грн.	1,7	4,0	9,1	27,3	90,1	158,2	208,9	251,9	300,2	421,4	557,1
Інвестиційний дохід, млн. грн. або % до залучених внесків	9,7 26,6	23,4 19,5	68,1 29,0	86,8 14,9	236,7 31,4	433,0 46,8	559,9 50,8	620,3 47,2	818,0 51,5	1095,0 60,6	657,0 34,8
Витрати, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн. грн. або % до загальних активів	1,2 2,6	6,1 4,4	16,6 5,9	31,6 5,2	47,1 5,5	64,6 5,6	86,6 6,2	106,6 6,4	135,3 6,5	171,0 6,9	215,2 10,9

* Складено на основі [14].

- різняється корпоративний недержавний пенсійний фонд НБУ, фінансовий стан і результати діяльності якого справляють суттєвий вплив на загальний стан системи недержавних пенсійних фондів країни;
- через відмінності у соціально-економічному розвитку регіонів сформувався вкрай нерівномірний територіальний розподіл недержавних пенсійних фондів. Так, у 2015 р. із 72 недержавних пенсійних фондів (або 73,6% їх кількості) – 53 працювало у столиці, водночас у 17 областях немає жодного зареєстрованого фонду. Крім того, існують значні відмінності в регіональному розрізі у результативних показниках діяльності фондів: кількості учасників і укладених контрактів, обсягах загальних активів, залучених внесків;
 - нині серед учасників недержавних пенсійних фондів переважають чоловіки (у 2013–2015 рр. – понад 58%), а також особи віком від 25 до 50 років, які краще усвідомлюють необхідність акумуляції додаткових заощаджень у випадку виходу на пенсію; частка таких учасників у 2015 р. становила 63,4%. Найбільш консервативна група учасників недержавного пенсійного забезпечення – це молоді люди віком до 25 років (3,1% усіх учасників), а у всіх вікових групах – жінки;
 - поряд зі зростанням пенсійних внесків, як важливого якісного показника розвитку недержавних пенсійних фондів, має місце зменшення питомої ваги внесків від фізичних осіб з 6,0% у 2005 р. і 2007 р. до 4,3% у 2015 р., що свідчить про недовіру населення до недержавних пенсійних фондів як фінансового інституту і дієвого важеля покращення свого пенсійного забезпечення у старості;
 - починаючи з 2009 р., відбулося сповільнення темпів росту пенсійних активів недержавних пенсійних фондів України і у 2015 р. – абсолютне зменшення їхнього обсягу майже на 20% від попереднього року внаслідок нестабільної економічної ситуації, зменшення або тимчасового припинення пенсійних внесків і збільшення пенсійних виплат. Нині понад 50% усіх активів недержавних пенсійних фондів припадає на корпоративний пенсійний фонд НБУ, що свідчить про нерозвинутість вітчизняної системи недержавних пенсійних фондів;
 - серед пенсійних виплат традиційно переважають (у 2015 р. – 85%) одноразові виплати, які здійснюються у випадках тяжких захворювань учасника фонду, за умови нагромадження малих сум для виплати пенсії, виїзду учасника фонду за межі країни, що негативно характеризує рівень розвитку недержавного пенсійного забезпечення загалом, є наслідком низької оплати праці більшості працюючих, підтверджує невпевненість людей у завтрашньому дні;
 - основними напрямками інвестування пенсійних активів є депозити в банківських установах (39,4% інвестованих активів недержавних пенсійних фондів), цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України (34,1%), облігації підприємств (13,4%). Така структура інвестування відповідає встановленим вимогам, проте свідчить про відсутність привабливих і надійних фінансових інструментів для вкладання коштів недержавних пенсійних фондів;
 - разом з цим рівень інвестиційного доходу до сплачених пенсійних внесків до 2014 р. мав стабільну тенденцію до зростання, що було наслідком обережної і консервативної інвестиційної політики недержавних пенсійних фондів, головною метою якої є збереження заощаджень громадян. Проте за умови залучення більших обсягів пенсійних внесків для недержавних пенсійних фондів

відкривалися б кращі можливості щодо диверсифікації нагромаджених активів;

- відбувається як абсолютне, так і відносно зростання витрат з управління недержавними пенсійними фондами, які відшкодовуються за рахунок пенсійних активів. Частка таких витрат щодо загальних активів недержавних пенсійних фондів зростає у 2005–2016 рр. від 2,6% до 10,9%. Суттєве збільшення таких витрат спостерігається на етапі створення фондів, а також при збільшенні масштабів їхньої інвестиційної діяльності на фондовому ринку.

Отже, в Україні відбулося становлення недержавних пенсійних фондів як елементу фінансової і пенсійної системи держави, що супроводжувалося зростанням протягом певного періоду часу кількісних і якісних показників їх діяльності, а також нагромадженням необхідного досвіду роботи у цій сфері. Проте сьогодні ефективному розвитку недержавного пенсійного забезпечення, за висновками Нацкомфінпослуг, перешкоджають не лише зальноекономічні чинники, а й специфічні, притаманні фінансовому ринку. Серед них:

- обмежений вибір фінансових інструментів, придатних для інвестування в них пенсійних коштів;
- складна процедура доступу недержавних пенсійних фондів до зовнішніх фінансових ринків;
- збільшення ризиків неповернення пенсійних активів, які розміщені на депозитних рахунках банківських установ, до яких запроваджено тимчасову адміністрацію або прийнято рішення про їх ліквідацію;
- відсутність зацікавленості роботодавців у фінансуванні недержавних пенсійних програм для своїх працівників;
- низький рівень роз'яснювальної роботи щодо ролі накопичувального пенсійного забезпечення в суспільстві та недостат-

ня фінансова спроможність громадян щодо участі в ньому [14].

Обґрунтування напрямів подальшої розбудови вітчизняної пенсійної системи вимагає звернення до передового зарубіжного досвіду та проведення відповідних міжнародних порівнянь. Як відомо, показниками, що характеризують розвиток національних пенсійних систем, є їх внутрішня структура, динаміка пенсійних активів, їх частка у ВВП, характер та інструменти, за допомогою яких здійснюється розміщення пенсійних активів на фінансових ринках, співвідношення схем формування пенсійних фондів тощо.

За даними компанії The Towers Watson, яка здійснює моніторинг пенсійних систем, у 2015 р. відбулося зменшення світових пенсійних активів на 6,1%, а їх обсяг становив 35316 млрд. дол. США або 80% ВВП їх економік [15]. Слід зазначити, що такі результати є певною мірою несподіваними і повністю протилежними за своїм характером від тенденцій попередніх десяти років, коли позитивні тренди демонстрували майже усі країни з найбільшими пенсійними системами.

В табл. 3 наведено дані щодо обсягів і динаміки пенсійних активів 19 країн з найбільшими пенсійними системами. У 2015 р., як і раніше, США залишаються найпотужнішим ринком щодо показників пенсійних активів, значно випереджаючи дві інші країни з розвинутими пенсійними системами – Японію та Великобританію; разом ця трійка зосереджує 78,2% світових пенсійних активів. До сімки найбільших країн за обсягами пенсійних активів належать, окрім зазначених трьох, Канада, Австралія, Нідерланди і Швейцарія. Найменші пенсійні активи сформовані у пенсійних системах Гонконгу, Індії та Іспанії.

Для того, щоб зрозуміти, наскільки Україна відстає у розвитку недержавного пенсійного забезпечення, достатньо навести лише один показник – загальну вартість

Таблиця 3

Динаміка світових пенсійних активів у 2005–2015 рр. [15]

(млрд. дол.)

№	Країна	Пенсійні активи на кінець 2005 р.	Станом на кінець 2015 р.		Середньорічні темпи росту пенсійних активів за 10 років, %
			Пенсійні активи	Пенсійні активи у % до ВВП	
1	США	12396	21779	121,2	5,8
2	Великобританія	1917	3204	111,9	5,3
3	Японія	3025	2746	66,7	-1,0
4	Канада	870	1525	97,0	5,8
5	Австралія	618	1484	119,6	9,1
6	Нідерланди	740	1378	183,6	6,4
7	Швейцарія	502	804	118,7	4,8
8	Південна Корея	–	545	39,1	–
9	Німеччина	278	427	12,7	4,4
10	Малайзія	–	190	60,6	–
11	ПАР	155	181	57,2	1,6
12	Бразилія	138	180	10,0	2,7
13	Мексика	73	177	15,2	9,2
14	Чилі	75	159	66,4	7,9
15	Франція	132	151	6,2	1,3
16	Ірландія	92	128	56,1	3,3
17	Гонконг	53	123	39,9	8,8
18	Індія	–	94	4,3	–
19	Іспанія	33	41	3,3	2,0
	Всього	21098	35316	80,0	5,1

активів недержавних пенсійних фондів, яка станом на 31.12.2015 р. становила лише 1980 млн. грн. або 82,5 млн. дол. США. Причому, порівняно з 2014 р., відбулося достатньо суттєве скорочення активів недержавних пенсійних фондів, а саме на 19,8%, що значно віддаляє нас від прикладів кращої світової практики [14].

Відмінності в обсягах пенсійних активів 19 аналізованих країн спричиняють достатньо значні коливання показника відношення їх пенсійних активів до ВВП, а саме: від 3,3% і 4,3% відповідно в Іспанії та Індії – до 183,6% у Нідерландах. В п'яти країнах розміри пенсійних активів перевищують ВВП, це – Нідерланди, США, Великобританія, Австралія та Швейцарія, в Канаді – наближаються до обсягів річного ВВП, це

у п'яти країнах пенсійні активи становлять більше половини ВВП, це – Японія, Малайзія, Південно-Африканська Республіка, Чилі та Ірландія.

Основними напрямками інвестування пенсійних активів в семи найбільших світових пенсійних системах є вкладення в акції (в середньому 44%) та облігації (в середньому 29%), що таким чином збільшує інвестиційні ресурси країн та сприяє їх економічному зростанню [15].

Водночас поточна структура інвестування активів недержавних пенсійних фондів України є вкрай нераціональною порівняно з кращою зарубіжною практикою, оскільки майже 40% пенсійних активів зберігається на банківських депозитах, 34% – вкладено у цінні папери, дохід за якими

гарантовано Кабінетом Міністрів України, лише 13,4% – в облігації і 3,3% – в акції українських емітентів [14]. Як бачимо, стратегія інвестування активів недержавних пенсійних фондів є консервативною внаслідок дії багатьох об'єктивних чинників, а саме: політичної й економічної нестабільності в країні, фінансової кризи, нерозвиненості фінансового ринку, відсутності довіри до державної та місцевої влади тощо.

Вивчення підсумків розвитку глобальних пенсійних ринків і пенсійного ринку України дає можливість зазначити наступне:

- протягом останніх років, незважаючи на кризові явища, відбувається зростання як абсолютних, так і відносних показників обсягів пенсійних активів (до ВВП) по переважній більшості країн;
- пенсійна система є одним із найбільших постачальників інвестиційного ресурсу на національні та міжнародні ринки капіталу. Причому майже 3/4 накопичених пенсійних активів інвестується в реальну економіку через акції та облігації, які залишаються основними формами розміщення пенсійних активів;
- структура інвестованих пенсійних активів в світі і Україні має протилежні характеристики, що відзрекалює нерозвинутість вітчизняного фінансового ринку та є наслідком несприятливих тенденцій політичного і соціально-економічного становища в країні;
- мізерні обсяги пенсійних активів України зумовлені головним чином відсутністю другого рівня пенсійної системи, запровадження якого безпідставно з року в рік відтермінується.

Висновки. Підводячи підсумок, слід наголосити на необхідності завершення розпочатої реформи пенсійної системи України. Основні напрями щодо її подальшого

вдосконалення можна показати в межах кожного рівня пенсійної системи; стратегічно вони полягають у наступному:

- 1) зміцнення фінансового стану солідарної пенсійної системи шляхом:
 - забезпечення зростання доходів бюджету Пенсійного фонду України через детінізацію оплати праці, розширення бази оподаткування єдиним соціальним внеском, зменшення переліку пільг щодо його сплати та скасування обмежень бази їхнього нарахування, створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та збільшення доходів громадян, зменшення безробіття;
 - оптимізації видатків бюджету Пенсійного фонду України, зокрема, шляхом запровадження єдиних підходів у розрахунку пенсій для всіх категорій осіб; встановлення обмежень максимальних розмірів для пенсій, які були призначені до 01.10.2011 р.; здійснення фінансування управлінських видатків Пенсійного фонду України з державного бюджету;
- 2) якнайшвидше запровадження другого рівня пенсійної системи, розвиток фінансового ринку та його інструментів з метою створення необхідних умов для ефективного функціонування накопичувального пенсійного забезпечення;
- 3) сприяння розвитку недержавного пенсійного забезпечення, створення умов для ефективного функціонування вітчизняного фондового ринку відповідно до принципів ринкової економіки, формування фінансових інструментів, необхідних для розвитку недержавних пенсійних фондів, створення механізмів захисту пенсійних заощаджень громадян від втрати та знецінення, зміцнення довіри до недержавних пенсійних фондів.

Список використаних джерел

1. Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020", схвалена указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>

2. Коваль О.П. Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України : аналіт. доповідь / О.П. Коваль. – К. : НІСД, 2012. – 44 с.

3. Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>

4. Пищуліна О., Щодо балансування фінансового стану Пенсійного фонду України : аналіт. доповідь [Електронний ресурс] / О. Пищуліна, О. Коваль // Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/297/>

5. Тенденції тіньової економіки в Україні. 2015 р. // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – К., 2015. – 29 с.

6. Детинізація зарплат: конверти все ще непереможні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://newsradio.com.ua/2015_04_24/Det-n-zac-ja-zarplat-konverti-vse-shhe-neperezozhn-5355/

7. Розенко П. Основний ресурс Пенсійного фонду – детинізація зарплат [Електронний ресурс] / П. Розенко. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248043743

8. Другий пішов // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 127. – С. 7.

9. Таггарт Мак. Рекомендації щодо подальшого реформування пенсійної системи в Україні з метою забезпечення її стабільності / Греє Мак Таггарт, Наталя Горюк, Чарльз Сігер. – К. : USAID. Програма розвитку фінансового сектору. Грудень 2014 р. – 23 с.

10. Рудик В.К. Сучасні тенденції розвитку системи пенсійного страхування в Україні : монографія / В.К. Рудик. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2014. – 272 с.

11. Федоренко А. Поява другого рівня пенсійної системи – подвійний стимул до розвитку ринку недержавних пенсійних фондів / А. Федоренко // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 81. – С. 18.

12. Коваль Л. Як подолати дефіцит пенсійного бюджету? [Електронний ресурс] / Л. Коваль // Урядовий кур'єр. – 2016 – 22 червня. – Режим доступу : <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-podolati-deficit-pensijnogo-byudzhetu/p/>

13. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації : колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.

14. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/>

15. Global pension assets 2016. Willis Towers Watson [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.towerswatson.com/>

References

1. Stratehiia staloho rozvytku "Ukraina – 2020", shkvalena ukazom Prezydenta Ukrainy vid 12 sichnia 2015 roku № 5/2015 [The strategy for sustainable development. Decree of the President of Ukraine]. (2015, January 12). Available at: <http://zakon.rada.gov.ua/>.

2. Koval, O.P. (2012). Ryzky, zahrozy, priorytety ta naslidky reformuvannia pensiinoi systemy Ukrainy [The risks, threats, priorities and consequences of pension reform of Ukraine]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

3. Ofitsiynyi sait Pensiinoho fondu Ukrainy [Official website of the Pension fund of Ukraine]. Available at: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/index>.

4. Pyshchulina, O. & Koval, O. Shchodo balansuvannia finansovoho stanu Pensiinoho fondu Ukrainy [As for balancing the financial condition of the Pension Fund of Ukraine]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Available at: <http://www.niss.gov.ua/articles/297/>.

5. *Tendentsii tinovoi ekonomiky v Ukraini. 2015 r.* [Trends of shadow economy in Ukraine]. (2015). Kyiv: Ministry of economic development and trade of Ukraine [in Ukrainian].

6. *Detinizatsiia zarplat: konverty vse shche neperemozhni* [De-shadowing of wages, the envelopes still invincible]. Available at: http://newsradio.com.ua/2015_04_24/Det-n-zac-ja-zarplat-konverti-vse-shhe-neperemozhn-5355/.

7. *Rozenko, P. Osnovnyi resurs Pensiinoho fondu – detinizatsiia zarplat* [The main resource of the Pension fund – deshadowing of wages]. Available at: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248043743

8. *Druhyi pishov* [The second went]. *Uriadovy kurier – Governmental express*, 2013, 127 [in Ukrainian].

9. *Mak Tahhart, H., Horyuk., N., & Siher, Ch.* (2014). *Rekomendatsii shchodo podalshoho reformuvannia pensiinoi systemy v Ukraini z metoiu zabezpechennia yii stabilnosti* [Recommendations for further reforming the pension system in Ukraine in order to ensure its stability]. Kyiv: US-AID [in Ukrainian].

10. *Rudyk, V.K.* (2014). *Suchasni tendentsii rozvytku systemy pensiinoho strakhuvannia v Ukraini* [Modern trends of pension insurance system in

Ukraine]. *Kamyanets-Podilskyi: Abetka* [in Ukrainian].

11. *Fedorenko, A.* (2013). *Poiava drugoho rivnia pensiinoi systemy – podviinyi stymul do rozvytku rynku nederzhavnykh pensiinykh fondiv* [The appearance of the second pillar of pension system – dual incentive to develop the market of private pension funds]. *Uryadovyy kuryer – Governmental express*, 81 [in Ukrainian].

12. *Koval, L.* (2016). *Yak podolaty defitsyt pensiinoho biudzhetu?* [How to overcome the deficit of the pension budget?]. *Uriadovy kurier – Governmental express*. Available at: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/yak-podolati-deficit-pensijnogo-byudzhetu/p/>.

13. *Libanova, E.M. (Eds.)*. (2010). *Pensiina reforma v Ukraini: napriamy realizatsii* [Pension reform in Ukraine: trends of realization]. Kyiv: Institut demografichnykh i sotsialnykh doslidzhen NAS Ukrainy [in Ukrainian].

14. *Ofitsiinyi sait Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuivannia ryнкiv finansovykh posluh* [Official website of the State commission for regulation of financial services markets]. Available at: <http://www.dfp.gov.ua>.

15. *Global pension assets 2016. Willis Towers Watson*. Available at: <https://www.towerswatson.com/>.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016.

УДК 631:368.914.2

Володимир РУДИК

ПРІОРИТЕТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ У РЕФОРМУВАННІ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Розкрито проблеми реформування вітчизняної пенсійної системи на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Досліджено вплив економічних факторів на ефективність проведення пенсійної реформи, обґрунтовано їх пріоритетність. Проаналізовано основні показники діяльності Пенсійного фонду України, визначено зростання фінансового навантаження на перший рівень національної пенсійної системи і збільшення частки коштів Державного бюджету України у його дохідній частині. Обґрунтовано необхідність запровадження загальнообов'язкового державного накопичувального пенсійного страхування.

Ключові слова: пенсійна реформа, національна пенсійна система, національний фондний ринок, економічна складова пенсійної системи, страхові пенсійні внески, пенсійні активи.

Владимир РУДЫК

Приоритетность экономических факторов при реформировании пенсионной системы Украины

Раскрыты проблемы реформирования отечественной пенсионной системы на современном этапе развития украинского общества. Исследовано влияние экономических факторов на эффективность проведения пенсионной реформы, обосновано их приоритетность. Проанализированы основные показатели деятельности Пенсионного фонда Украины, определено повышения финансовой нагрузки на первый уровень национальной пенсионной системы и увеличение доли средств Государственного бюджета Украины в его доходной части. Обосновано необходимость внедрения общеобязательного государственного накопительного пенсионного страхования.

Ключевые слова: пенсионная реформа, национальная пенсионная система, национальный фондный рынок, экономическая составляющая пенсионной системы, страховые пенсионные взносы, пенсионные активы.

Volodymyr RUDYK

The priority of economic factors in the reform of the pension system of Ukraine

Introduction. *Current realities in the field of pensions show that the distribution pension system and private pension plans may not provide fully sufficient funding of the retirees even at the current level, which is far below the international social standards. In this regard, in the present conditions of pension reform, obligatory is seen using the economic component of the pension system, which is the importance and priority must be on the same level as the social component.*

© Володимир Рудик, 2016

Purpose To explore the impact of economic factors on the need to reform the national pension system, to show the priority of economic component along with social, and based on the analysis of the current state in the pension field to justify the ways of further pension reform in our state.

Results. Examines issues of reforming the national pension system at the present stage of development of Ukrainian society. Examines the impact of economic factors on the effectiveness of pension reform, explains the priority, along with social factors in the formation of modern national pension models. Analyzed key performance indicators of the Pension Fund of Ukraine, which is the main financial Institute of solidary pension system, defined growth financial load on the first level of the national pension system and the increase in the share of the State budget in its profitable part, the necessity of introduction of obligatory state accumulative pension insurance.

Conclusion. Studies have shown that economic factors reinforce the need for reforming the Ukrainian pension system. The development strategy of the national pension system should provide for accounting and a combination of two of its main components – social and economic. The development of the social components must fully depend on the state of development and economic opportunities.

Keywords: pension reform, pension system, national stock market, economic component of the pension system, pension insurance contributions, pension assets.

JEL Classification: G230; H530; H550; G220; I380.

Постановка проблеми. В Україні вже тривалий період відбувається реформування пенсійної системи. Сучасні реалії показують, що солідарна пенсійна система і недержавне пенсійне забезпечення не можуть забезпечити повною мірою достатнє фінансування пенсіонерів навіть на рівні, який набагато нижчий за міжнародні соціальні стандарти. У зв'язку з цим у достатньо великих розмірах відраховуються кошти з державного бюджету, які покривають дефіцит бюджету Пенсійного фонду України.

Сформовані державні програми, які розраховані на найближчу перспективу, передбачають соціальну спрямованість проведення пенсійної реформи, пріоритетність у ній соціальної функції [1]. Як показує досвід розвинутих країн, поряд із соціальною складовою пенсійної системи доцільно враховувати і використовувати її економічну складову. Це пов'язано з тим, що для більшості країн світу характерним є високий рівень демографічного навантаження на працюю-

че населення і необхідність диверсифікації механізмів пенсійного забезпечення.

Такі процеси є характерними і для України, а тому підтверджується висновок, що “солідарна система може виявитися нездатною фінансувати все більшу кількість пенсіонерів коштами все меншої кількості працюючих” [2]. У зв'язку з цим обов'язковим є використання економічної складової пенсійної системи, яка за значимістю і пріоритетністю має бути на одному рівні з соціальною складовою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічній літературі, у періодичних виданнях з'явилося багато публікацій, присвячених питанням створення сучасної української пенсійної системи на принципах пенсійного страхування. Цій проблематиці присвятили свої наукові праці: Е. Лібанова [4], С. Лондар [7], Б. Надточій [6], С. Онишко [5], Д. Полозенко [3], А. Федоренко [8]. У своїх дослідженнях вони обґрунтували особливості розвитку української пенсійної

системи, визначили основні напрямки її подальшого реформування.

Серед зарубіжних науковців і фахівців, які вивчали питання реформування пенсійної системи України, можна відмітити праці: М. Вінера [M. Viner], Р. Вона [R. Vaughan] [10], Г. Мак-Таггарта [J. McTaggart] [9], М. Свенціцькі, І. Чапко [11]. Результати їхніх досліджень дали можливість провести оцінку стану вітчизняної пенсійної системи, визначити вплив різноманітних факторів на необхідність її подальшого реформування, показали переваги багаторівневих пенсійних систем.

Мета статті – дослідити вплив економічних факторів на необхідність реформування національної пенсійної системи, показати пріоритетність її економічної складової поряд із соціальною і на основі аналізу сучасного стану у пенсійній сфері обґрунтувати шляхи подальшого проведення пенсійної реформи у нашій державі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні тенденції еволюції соціально-економічних систем європейських країн, у тому числі й України, показують, що, ігноруючи об'єктивні економічні закони, усі вони в питаннях механізмів, цілей, меж державного втручання у пенсійній сфері останнім часом спиралися на пріоритети соціального ефекту над економічною доцільністю, що призвело до економічних перекосів, порушення макроекономічної рівноваги. Особливо це стало відчутно під час прояву загальносвітової фінансової кризи, яка призвела до зменшення фінансових ресурсів у більшості секторів економіки держави.

На думку вітчизняних науковців, у сучасних умовах домінантою модернізації української соціально-економічної політики має стати перехід від “держави-мецената” до “держави-інвестора” [12, 57]. Вчені вважають, і ми поділяємо їхню думку, що в пенсійній сфері функції державної участі мають розглядатися і виявлятися на осно-

ві економічного зростання, а не з позицій досягнення соціального ефекту й тимчасового поліпшення добробуту населення будь-якою ціною. А саме це спостерігалось протягом останніх років у сфері пенсійного забезпечення і призвело до того, що держава вже неспроможна забезпечувати економічне зростання через стимулювання попиту на засадах соціального популізму. Ці процеси засвідчила фінансово-економічна криза, яка показала, що грошова емісія, спрямування державою запозичень на соціальні видатки порушують макроекономічну рівновагу [12, 53].

На сучасному етапі проведення пенсійної реформи формування основних напрямків розвитку сфери пенсійного забезпечення повинно бути узгоджено зі стратегічною метою державного регулювання економічної системи держави, яка в нинішніх умовах полягає у знаходженні балансу між витратами та їх складовими. Характеризуючи її, вітчизняні дослідники зазначають, що в основі сучасної оптимальної макроекономічної моделі, на якій має базуватися соціально-економічний розвиток, повинна бути взаємодія держави та суспільства. Вона передбачає два аспекти: 1) держава має розвивати інститути соціального партнерства для проведення активної соціальної політики щодо захисту малозахищених верств населення; 2) у суспільстві мають бути створені умови для розвитку економічної активності громадян й інших суб'єктів господарювання, які мають нести відповідальність за добробут своїх сімей та інших членів суспільства [12, 57].

На сьогодні фактичні доходи громадян пенсійного віку не забезпечують підвищення добробуту їхнього життя. Кризові явища, які мають місце у соціально-економічній системі, виявляються також і у пенсійній сфері. Зменшення надходжень до Пенсійного фонду України, а також постійне підвищення соціальних стандартів пенсійного

забезпечення призвели до збільшення дефіциту його бюджету. У 2013 р. він становив 21,8 млрд. грн., у 2014 р. – 19 млрд. грн., у 2015 р. – 19,3 млрд. грн. [13].

Відповідно до вітчизняного пенсійного законодавства дефіцит основного фінансового фонду національної пенсійної системи покривається за рахунок коштів Державного бюджету України. За останні роки у структурі дохідної частини ПФУ частка коштів державного бюджету мала тенденцію до зростання. У 2013 р. вона сягла 32,9%, що склало майже третину всіх надходжень до Пенсійного фонду, які спрямовували на виплату пенсій. Для порівняння, у 2006 р. частка коштів державного бюджету структури дохідної частини ПФУ становила 15,5%.

Постійне зростання пенсійних видатків набуло таких розмірів, що їх можна порівнювати з дохідною частиною державного бюджету країни. Якщо у 2006 р. вони становили 55,1% загальної величини бюджету, то різке зростання пенсійних видатків у 2007 р. і наступних роках підвищило їхнє співвідношення до рівня доходів державного бюджету, відповідно, у 2008 р. – до 66,3%, у 2009 р. – до 67,6%, у 2010 р. – до 75,1%, у 2011 р. – до 69,3%, у 2012 р. – до 62,3%, у 2013 р. – до 71,3% [13]. Ці показники засвідчують масштабність фінансування пенсійних виплат у державі, а також важливість їх своєчасного і повного забезпечення на макрорівні.

Пенсійний фонд України формує свою дохідну частину за рахунок різноманітних джерел. Основним джерелом формування коштів цього фонду вважаються страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, адже саме на принципах пенсійного страхування побудована солідарна система. З 2011 р. їх сплачують через єдиний соціальний внесок підприємств, організацій і установ, а також громадян, тобто обов'язкових платіжів юридичних і фізичних осіб [14]. Протягом останніх років, крім влас-

них надходжень, досить суттєвим джерелом формування коштів Пенсійного фонду України є кошти державного бюджету, які спрямовуються на пенсійне забезпечення.

Оцінюючи ефективність основного фінансового інституту української пенсійної системи, необхідно проаналізувати динаміку темпів зростання видатків і власних надходжень Пенсійного фонду протягом останніх років (табл. 1). Дані, відображені в табл. 1, показують, що темпи збільшення пенсійних видатків дещо випереджають темпи зростання власних надходжень до ПФУ. У 2014 р. пенсійні видатки збільшилися порівняно до 2006 р. у 3,5 раза, тоді як власні грошові надходження до Пенсійного фонду України – у 3,2 раза.

Якщо аналізувати темпи зростання кожного наступного року до попереднього, то найвищі показники були у 2008 р., коли величина пенсійних видатків збільшилася на 160,9% порівняно до попереднього року, а сума власних надходжень зросла в півтора рази. Саме цей рік характеризувався значним підвищенням мінімальних і середніх пенсій у країні.

Загалом, за минуле десятиріччя пенсійні видатки в Україні вирости майже у 13,4 раза [15]. Це досить високі темпи збільшення, які характеризують суттєві зміни у підвищенні соціальних стандартів для громадян пенсійного віку, хоча інфляційні процеси, які також мали місце в цей період, дещо уповільнювали реальне зростання пенсій.

Завдання уряду завжди полягало у максимізації пенсійних видатків за рахунок власних грошових надходжень Пенсійного фонду України. Як показують дослідження, протягом останніх восьми років найбільша частка власних доходів у загальній структурі пенсійних видатків була у 2006 році – 88,3%, відповідно, на інші джерела їх фінансування припадало 11,7% (табл. 2). У наступних роках питома вага видатків за рахунок власних

Таблиця 1

**Динаміка темпів зростання видатків і власних надходжень
Пенсійного фонду України у 2006–2014 рр.***

Показники	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Усього видатків, млрд. грн.	70,2	95,6	153,9	165,7	192,3	210,7	233,7	250,3	243,5
Темпи росту до базового року,%	100	136,2	у 2,2 рази	у 2,4 рази	у 2,7 рази	у 3 рази	у 3,3 рази	у 3,6 рази	у 3,5 рази
Темпи росту до попереднього року,%	100	136,2	160,9	107,7	116,0	109,6	108,6	107,1	97,3
Усього власних надходжень з урахуванням залишку, млрд. грн.	52,8	70,4	106,3	103,3	127,0	141,3	159,4	169,1	168,3
Темпи росту до базового року,%	100	133,2	у 2 рази	195,5	у 2,4 рази	у 2,7 рази	у 3 рази	у 3,2 рази	у 3,2 рази
Темпи росту до попереднього року,%	100	133,2	150,9	97,2	123,0	128,9	112,5	106,1	99,6

* Складено автором.

Таблиця 2

**Співвідношення між власними доходами і загальною сумою видатків
Пенсійного фонду України у 2006–2014 рр.***

Показники	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Усього видатків, млрд. грн.	70,2	95,6	153,9	165,7	192,3	210,7	233,7	250,3	243,5
Видатки за рахунок власних надходжень, млрд. грн.	62,0	72,4	117,1	132,1	156,8	163,8	191,4	199,4	192,4
Частка власних доходів у загальних видатках ПФУ, %	88,3	75,7	76,1	79,7	81,5	77,8	81,9	79,7	79,0
Інші джерела фінансування, млрд. грн.	8,2	23,2	36,7	3,4	35,5	46,9	42,3	50,9	51,1
Частка інших джерел фінансування у загальних видатках ПФУ, %	11,7	24,3	23,9	20,3	18,5	22,2	18,1	20,3	21,0

* Складено автором.

надходжень коливалася – спочатку зменшувалася, а потім знову зростала. Хоча загальна тенденція показує зниження її частки з 88,3% у 2006 р. до 79,0% у 2014 р. і, відповідно, збільшення частки інших джерел фінансування з 11,7% до 21,0%.

Зменшення частки власних надходжень до Пенсійного фонду України пояснюється кризовими явищами у національній економіці протягом останніх років. Український ринок праці характеризується зростанням безробіття, скороченням обсягів виробництва, що вплинуло на рівень зайнятості. Заробітні плати працездатного населення

підвищувалися мінімальними темпами і до того ж знецінилися у зв'язку зі зниженням курсу гривні до основних світових валют. Багато громадян одержують зарплати в конвертах і не сплачують страхові пенсійні внески у солідарну пенсійну систему. В сукупності прояви таких негативних явищ в економічній і фінансовій сферах призводять до того, що солідарна пенсійна система не витримує фінансового навантаження, яке покладене на неї чинним вітчизняним законодавством.

Варто зазначити, що у національній пенсійній системі функціонують тільки два

рівні із трьох, передбачених чинним вітчизняним пенсійним законодавством. Не набуло поширення недержавне пенсійне забезпечення, яке використовує добровільні накопичувальні пенсійні програми. На сьогодні вони не одержали широкого розповсюдження серед населення нашої країни. Відкладається практичне використання другого рівня національної пенсійної системи – загальнообов'язкового державного накопичувального пенсійного страхування.

Запровадження другого рівня дасть можливість застосувати накопичувальні пенсійні програми, ефективність використання яких контролюватиме держава. Працездатні громадяни матимуть змогу накопичувати додаткові кошти під час трудової діяльності для формування трудової пенсії, яка буде доповнювати пенсію із солідарної пенсійної системи.

Серед основних причин, які не дозволяють повною мірою використовувати третій рівень вітчизняної пенсійної системи, а також запровадити її другий рівень, – не належний розвиток національного фондового ринку, неефективність адміністрування недержавного пенсійного забезпечення, досить високі його видатки. Український фондовий ринок ще не достатньо інтегрований у світовий фондовий ринок, не може запропонувати велику кількість фінансових інструментів для різноманітних інвестиційних проектів. Крім того, відсутність практичного досвіду роботи з пенсійними активами накопичувальних пенсійних програм не дала можливості сформувати відповідну інфраструктуру у цій сфері. Багато спеціалізованих фінансових інститутів раніше не працювали з такими пенсійними програмами. Отож, необхідно створити нові фінансові структури і перебудувати вже існуючі, на які будуть покладені функції адміністрування, збереження, захисту пенсійних активів учасників накопичувальних пенсійних програм.

Практичний досвід використання недержавного пенсійного забезпечення показав, що система захисту пенсійних активів учасників накопичувальних пенсійних програм потребує удосконалення. Через недостатню захищеність пенсійних активів учасників добровільних пенсійних програм, неповне забезпечення прозорості діяльності системи третього рівня і доступності до інформації про рух коштів на їх індивідуальних пенсійних рахунках, у населення сформувалася недовіра до третього рівня національної пенсійної системи.

Серед інших чинників, які впливають на функціонування і використання добровільних накопичувальних пенсійних програм, можна виокремити відсутність значної кількості кваліфікованих актуаріїв з визначення вартості пенсійних активів, оцінки страхових платежів і послуг у них. Це свідчить про те, що підготовку кадрів для роботи у системі накопичувального пенсійного страхування необхідно вивести на новий якісніший рівень. Важливо, щоб громадяни знали, як оперативно реагувати на захист своїх пенсійних активів в умовах прояву фінансової кризи. На сьогодні така система навчання відсутня і використовуються тільки окремі її елементи.

Аналізуючи економічні чинники, що впливають на фінансовий стан національної пенсійної системи, варто зазначити, що фінансова криза вплинула на темпи зростання мінімальної і середньої пенсій в країні, а також на підвищення мінімальної заробітної плати. Мінімальна пенсія в Україні у 2015 р. становила 1074 грн. За останні десять років її розмір збільшився у 3,2 раза або на 742 грн. Найвищі темпи зростання спостерігалися у 2008 р. – на 31,1% порівняно з 2007 р. Порівняно з 2012 р. величина мінімальної пенсії у 2013 р. зросла на 7,6% або на 67 грн. , у 2014 р. – її розмір не змінювався, а з вересня 2015 р. – на 13,2% або 125 грн. [15].

Останнє десятиріччя характеризувалося досить значними коливаннями інфляційних процесів. У 2006 р. темпи інфляції становили 11,6%, у 2007 р. – 16,6%, у 2008 р. – 22,3%, у 2009 р. – 12,3%, у 2010 р. – 11,2%, у 2011 р. – 4,6%, у 2013 р. – 0,5%. У 2012 р. спостерігалось зниження темпів інфляції на 0,2% відповідно до попереднього року. Протягом 2014 р. комплекс економічних, фінансових і політичних факторів призвів до значного підвищення темпів інфляції в країні, на

кінець року вона сягла 19%. У 2015 р. кризові процеси в економіці продовжувалися, що значно збільшили темпи інфляції майже до 42% і здешевлення національної грошової валюти до основних світових валют [13]. Такі процеси призвели до того, що реальні доходи населення, в тому числі громадян пенсійного віку значно зменшилися.

Середній розмір місячної пенсії також має тенденцію до зростання (табл. 3). На початок 2015 р. він дорівнював 1581,5 грн., що

Таблиця 3

Динаміка середнього розміру місячної пенсії та кількості пенсіонерів в Україні (на початок року)

Період (рік)	Одиниця виміру	Середній розмір місячної пенсії				Кількість пенсіонерів (млн. чол.)
		всього	у тому числі			
			за віком	за інвалідністю	у разі втрати годувальника	
1991	крб.	103,6	109,7	–	58,0	13,1
1992	крб.	539,6	554,8	–	423,6	13,6
1993	крб.	9735	10204	10469	6304	14,2
1994	крб.	292,1	306,9	317,4	185,5	14,5
1995	грн.	1156	1174	1368	809	14,5
1996	грн.	38,7	38,8	45,6	33,2	14,5
1997	грн.	51,9	50,8	67,3	43,6	14,5
1998	грн.	52,2	50,9	68,6	43,5	14,5
1999	грн.	60,7	60,1	75,9	47,8	14,5
2000	грн.	68,9	69,3	82,3	52,0	14,5
2001	грн.	83,7	85,2	94,5	61,0	14,4
2002	грн.	122,5	127,1	129,7	85,5	14,4
2003	грн.	136,6	141,8	142,4	95,9	14,4
2004	грн.	182,2	194,2	170,9	120,2	14,3
2005	грн.	316,2	323,8	305,2	262,9	14,1
2006	грн.	406,8	417,7	393,2	302,8	14,0
2007	грн.	478,4	497,0	435,8	339,3	13,9
2008	грн.	776,0	798,9	624,4	517,5	13,8
2009	грн.	934,3	942,7	780,7	696,6	13,7
2010	грн.	1032,6	1039,6	884,6	807,9	13,7
2011	грн.	1151,9	1156,0	1033,8	940,0	13,7
2012	грн.	1253,3	1252,4	1164,3	1053,8	13,8
2013	грн.	1470,7	1464,3	1359,2	1252,8	13,6
2014	грн.	1526,1	1521,6	1406,5	1303,8	13,5
2015	грн.	1581,5	1573,0	1432,1	1433,1	12,1

* Складено на основі [13].

майже у 3,7 раза більше, ніж 10 років тому, у 2005 р. – 316,2 грн. і в 1,5 раза вище, ніж у 2010 р. – 1032,6 грн. Приблизно такими ж темпами зростають середньомісячні пенсії за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника. В 2015 р. вони, відповідно, становили 1573,0 грн., 1432,1 грн. і 1433,1 грн.

Звертає на себе увагу той факт, що до 2004 р. середній розмір пенсій був нижчий за прожитковий мінімум, а в окремі роки його величина удвічі була меншою за цей показник. І тільки з 2004 р. середньомісячна пенсія стала дорівнювати прожитковому мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць.

Питанню, в якому співвідношенні пенсія заміщує попередній заробіток пенсіонера, приділяється велика увага, адже для громадян пенсійного віку важливо, як зміняться їхні доходи порівняно доходами у працездатному віці. Коефіцієнт заміщення дає відповідь на це питання, характеризуючи співвідношення між середньою пенсією і середньою заробітною платою в країні.

Аналіз тенденції зміни коефіцієнта заміщення протягом чотирьох останніх десятиліть показує, що на початку 70-х років ХХ ст. цей показник був на рівні 28,44%, тобто середній розмір пенсії навіть на третину не заміщав середню заробітну плату громадян. З 1980 р. до 1991 р. він коливався приблизно від 35% до 36%.

Більш високого рівня цей показник досяг у 2005 р., коли суттєво зросла середньомісячна пенсія. Його величина була 39,23% і протягом подальших п'яти років зросла на 5,39% [13].

Ще одним важливим економічним чинником, який впливає на ефективне функціонування вітчизняної пенсійної системи, а саме її першого рівня, є встановлення розмірів страхових внесків і розподілу їх сплати між роботодавцями і найманими працівниками. Вирішення цих проблем надзвичайно важливе для солідарної пенсійної системи,

адже тут проявляються фінансові інтереси страхувальників першого рівня.

Згідно з чинним пенсійним законодавством, розміри страхових внесків до солідарної пенсійної системи щорічно встановлює Верховна Рада України для роботодавців і для застрахованих осіб на календарний рік одночасно із затвердженням Державного бюджету України. Їх співвідношення становить приблизно 95:5 уже протягом тривалого періоду функціонування солідарної пенсійної системи. Більшість європейських країн намагаються встановити розміри страхових внесків для роботодавців і найманих працівників приблизно на однаковому рівні, тобто у співвідношенні 50:50.

Проведені дослідження показують, що стало наближення соціальних стандартів у пенсійній сфері до європейського рівня надалі збільшуватиме видатки Пенсійного фонду України, а посилення навантаження на державний та місцеві бюджети з боку секторів реальної економіки звужуватиме їхню спроможність бути джерелом покриття його дефіциту. В цих умовах для оптимізації діяльності Пенсійного фонду та інших фондів системи державного соціального страхування, а також підвищення ефективності управління солідарною пенсійною системою з 1 січня 2011 р. запроваджено єдиний соціальний внесок. Умови і механізм його сплати регламентує ухвалений Верховною Радою України у 2010 р. Закон України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” [14].

У цілому, прогнозується переглянути співвідношення сплати страхових пенсійних внесків між громадянами і роботодавцями, використовуючи досвід багатьох європейських країн. У основному фінансовому документі держави на 2016 р., а також у інших відповідних законодавчих документах, передбачаються зміни щодо сплати страхових пенсійних внесків. Для

роботодавців планується зменшити їх розміри до 22%, що значно знизить фінансове навантаження на їхній фонд оплати праці. Для громадян розміри страхових пенсійних внесків не змінюються [16].

Висновки. Основний фінансовий інститут національної пенсійної системи – Пенсійний фонд України – уже не в змозі повною мірою здійснювати виплати пенсіонерам. Власні надходження від страхових пенсійних внесків у солідарній пенсійній системі не забезпечують зростаючі потреби видаткової частини ПФУ, а тому у пенсійну сферу все більше коштів залучається із Державного бюджету України.

Переважає більшість науковців вважає, що оптимальну національну пенсійну модель можна побудувати тільки за умови системної узгодженості між основними сферами суспільних відносин та інтеграції її до діючої загальнодержавної суспільної системи [17, 14–15; 5, 252].

Тому стратегія розвитку національної пенсійної системи повинна передбачати врахування і поєднання двох її основних складових – соціальної й економічної. При цьому розвиток соціальної компоненти повинен повною мірою залежати від стану розвитку і можливостей економічної. Довгостроковий характер функціонування пенсійної сфери і використання пенсійних активів її учасників повинен дати поштовх розвитку різноманітних інвестиційних інститутів, появі нових продуктів на фінансовому ринку, створенню механізмів, які перетворювали б державні витрати на інвестиції. Роль держави має бути ключовою у формуванні такої стратегії, яка могла б поєднувати і задовольняти інтереси конкретної особи, суспільства в цілому, роботодавців, а також її як носія влади та інституту управління.

Розробляючи стратегію розвитку пенсійної системи, держава має враховувати світові тенденції у пенсійній сфері, а також

мають бути встановлені відповідні підходи, які збалансовували б інтереси учасників пенсійної системи. Соціальна функція пенсійної системи повинна реалізовуватися через активне використання її економічної компоненти.

Список використаних джерел

1. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // zakon1.rada.gov.ua.
2. Лопаков В.С. Пенсійна проблема в Україні [Електронний ресурс] / В.С. Лопаков. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua.
3. Полозенко Д. Розвиток пенсійної системи України / Д. Полозенко // Фінанси України – 2009. – № 10. – С. 18–26.
4. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації : монографія / за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с.
5. Онишко С.В. Потенціал розбудови пенсійної системи в Україні у контексті зниження ризиків державних фінансів / С.В. Онишко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 3. – С. 248–352.
6. Надточій Б. Пенсійне забезпечення в Україні: історичний аспект / Б. Надточій, В. Яценко // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 1. – С. 8–15
7. Лондар С.Л. Перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні / С.Л. Лондар, Л.П. Лондар // Фінанси України. – 2011. – № 9 – С. 45–58.
8. Федоренко А.В. Економічна складова накопичувальної пенсійної системи / А. В. Федоренко // Фінанси України. – 2011. – № 12. – С. 89–98.
9. МакТаггарт Г. Обов’язкова накопичувальна система: чому вона потрібна? Пенсійна реформа в Україні. Загальнообов’язкова накопичувальна система [Електронний ресурс] /

Г. МакТаггарт. – Режим доступу : www.pension.kiev.ua

10. Мітчел Вінер. Дискусії навколо пенсійної системи в Україні / Мітчел Вінер, Роджер Вон, Володимир Яценко // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 2. – С. 4.

11. Свенчинці М. Демографічні та фінансові передумови пенсійної реформи в Україні: прогноз – 2050 / М. Свенчинці, Л. Ткаченко, І. Чапко. – К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. – 72 с.

12. Духа М.В. Стратегічне регулювання соціально-економічної сфери: проблеми, цілі, пріоритети / М. В. Духа // Фінанси України. – 2012. – № 7. – С. 57 – 63.

13. Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

14. Закон України “Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування” від 8 липня 2010 р. № 2464-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

15. Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua/control/uk/index>

16. Закон України “Про Державний бюджет України на 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

17. Руд Н. Вплив реформування пенсійної системи України на соціально-економічний розвиток суспільства : автореф. дис. к.е.н. / Н. Руд. – Донецьк, 2010. – С. 14–15.

References

1. Prohrama ekonomichnykh reform na 200-2014 roky “Zamozhne suspilstvo, konkurentno-spromozhna ekonomika, efektyvna derzhava” [The program of economic reforms for 2010-2014 “Prosperous society, competitive economy, effective government”]. Available at: zakon1.rada.gov.ua.

2. Lopakov, V. Pensiina problema v Ukraini [The pension problem in Ukraine]. Available at: www.nbu.gov.ua.

3. Polozenko, D. (2009). Rozvytok pensiinoi systemy Ukrainy [The development of the pension system of Ukraine]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 10, 18-26 [in Ukrainian].

4. Libanova, E.M. (Eds). (2010). Pensiina reforma v Ukraini: napriamy realizatsii [Pension reform in Ukraine: directions of implementation]. Kyiv: In-t demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

5. Onyshko, S.V. (2012). Potentsial rozbudovy pensiinoi systemy v Ukraini u konteksti znyzhenia ryzykiv derzhavnykh finansiv [The potential for the development of the pension system in Ukraine in the context of reducing risks to public finance]. *Aktualni problemy ekonomiky – Actual problems of economics*, 3, 248-352 [in Ukrainian].

6. Nadtochiy, B. (2000). Pensiine zabezpechennia v Ukraini: istorychny aspekt [Pension provision in Ukraine: historical aspect]. *Ukraina: aspekty pratsi- Ukraine: aspects of labour*, 1, 8-15 [in Ukrainian].

7. Londar, S.L. (2011). Persprkyvy rozvytku nederzhavnoho pensynoho zabezpechennia v Ukraini [Prospects of development of non-state pension provision in Ukraine]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 9, 45-58 [in Ukrainian].

8. Fegorenko, A.V. (2011). Ekonomichna skladova nakopychualnoi pensiinoi systemy [The economic component of the funded pension systems]. *Finansy Ukrayiny – Finance of Ukraine*, 12, 89-98 [in Ukrainian].

9. MakTaggart, H. Oboviazkova nakopychualna systema: chomu vona potribna? Pensiina reforma v Ukraini. Zahalnooboviazkova nakopychualna systema [The mandatory funded system, why is it necessary? Pension reform in Ukraine]. – Available at: www.pension.kiev.ua

10. Mitchel, V., Von, R., Yatsenko, V. (2000). Dyskusii navkolo pensiinoi systemy v Ukraini [The debate around the pension system in Ukraine]. *Ukraina: aspekty pratsi – Ukraine: aspects of labour*, 2, 4 [in Ukrainian].

11. Svenchizki, M., Tkachenko, L., Chapko, I. (2010). Demohrafichni ta finansovi peredumovy

pensiinoi reformy v Ukraini: prohnos – 2050 [Demographic and financial preconditions of the pension reform in Ukraine: forecast – 2050]. Kyiv: Analytychno-dorahchyi tsentr Blakytnoi strichky [in Ukrainian].

12. Dykha, M.V. (2012). *Stratehichne rehuluvannia sotsialno-ekonomichnoi sfery: problemy, tsili, priorityety [Strategic regulation of socio-economic development: problems, objectives, priorities]. Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine, 7, 57-63 [in Ukrainian].*

13. *Ofitsiinyi veb-sait Derzhavnoho komitetu statystyky Ukrainy [Official website of the State statistics committee of Ukraine]. Available at: www.ukrstat.gov.ua.*

14. *Zakon Ukrainy "Pro zbir ta oblik yedynoho vnesku na zahalnooboviazkove derchavne sotsi-*

alne strakhuvannia" vid 8 lypnia 2010 r. №2464 - VI [The law of Ukraine "On collecting and accounting a single fee for obligatory state social insurance"]. (2010, July, 8). Available at: www.rada.gov.ua.

15. *Ofitsiinyi veb-sait Pensiinoho fondu Ukrainy [Official website of the Pension fund of Ukraine]. Available at: http://www.pfu.gov.ua/control/uk/index*

16. *Zakon Ukrainy "Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2016 rik" [The law of Ukraine "On State budget of Ukraine for 2016"]. Available at: www.ukrstat.gov.ua.*

17. Rud, N. (2010). *Vplyv reformuvannia pensiinoi systemy Ukrainy na sotsialno-ekonomichni rozvytok suspilstva [The effect of reforming the pension system of Ukraine on the socio-economic development of the society]. Thesis. Donetsk, 14–15 [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 16.02.2016

УДК 336.5

Ірина СИДОР

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА У ФУНКЦІОНУВАННІ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ

Узагальнено наукові підходи до визначення сутності поняття “бюджетна політика”. Розглянуто вплив складових бюджетної політики на функціонування соціальної сфери. Досліджено різні підходи до оцінки ефективності бюджетної політики в соціальній сфері. Розкрито механізм реалізації бюджетної політики в соціальній сфері через призму оцінки її ефективності. Виявлено проблеми реалізації бюджетної політики в соціальній сфері та визначено першочергові заходи їх вирішення.

Ключові слова: бюджетна політика, бюджетна політика у соціальній сфері, механізм реалізації бюджетної політики у соціальній сфері, оцінка ефективності бюджетної політики у соціальній сфері, показники ефективності бюджетної політики.

Ірина СЫДОР

Бюджетная политика в функционировании социальной сферы: проблемы определения эффективности

Обобщены научные подходы к определению сущности понятия “бюджетная политика”. Рассмотрено влияние составляющих бюджетной политики на функционирование социальной сферы. Исследованы различные подходы к оценке эффективности бюджетной политики в социальной сфере. Раскрыт механизм реализации бюджетной политики в социальной сфере через призму оценки ее эффективности. Выявлены проблемы реализации бюджетной политики в социальной сфере и определены первоочередные меры их решения.

Ключевые слова: бюджетная политика, бюджетная политика в социальной сфере, механизм реализации бюджетной политики в социальной сфере, оценка эффективности бюджетной политики в социальной сфере, показатели эффективности бюджетной политики.

Iryna SYDOR

Fiscal policy in social sector functioning: efficiency problems

Introduction. Having declared Ukraine as a socially oriented state, an issue of efficient implementation its social function which provides high standards and quality of citizens' life appeared. The efficient fiscal policy which can promote the necessary environment creation for the successful operation and social sphere development is becoming more important herewith.

Purpose. *The clarification of fiscal policy content; the research of different approaches to assess effectiveness of fiscal policy in the social sphere; the determination of mechanism impact of fiscal policy realization in the social sphere for its effectiveness through the implementation of specific methods, leverage and instruments.*

Results. *It has been reviewed the content of fiscal policy and the impact of its components on social sphere functioning. It has been researched different approaches to assess effectiveness of fiscal policy in the social sphere. It has been revealed the effectiveness of fiscal policy realization mechanism in the social sphere. It has been identified the problems of fiscal policy realization in the social sphere and determined the priority measures to solve them.*

Conclusion. *The priority measures of improving the fiscal policy efficiency in the social sphere should be: the coordination of fiscal policy guidelines with the social and economic development plans of the country; provide balancing programs and measures of fiscal policy to avoid destabilizing factors; develop a comprehensive program to evaluate economic and social efficiency of state programs in social sphere in order to define a set of indicators which reflect the increase in quality of life according to the programs realization.*

Keywords: *fiscal policy, fiscal policy in the social sphere, the mechanism of implementation of fiscal policy in the social sphere, evaluating the effectiveness of fiscal policy in the social sphere, performance of fiscal policy.*

JEL Classification: H530.

Постановка проблеми. Бюджетна політика є складовою економічної і фінансової політики держави, а також одним із вагомих інструментів державного регулювання соціально-економічного розвитку держави. В основі формування бюджетної політики будь-якої держави повинна бути покладена стратегія її соціально-економічного розвитку відповідно до завдань, які стоять перед суспільством на конкретному етапі його сталого розвитку.

Сталий розвиток країни містить в собі два типи розвитку: економічний і соціальний, які тісно взаємопов'язані між собою. Саме тому неможливо досягнути найвищих економічних показників, не покращуючи соціальних умов, а відтак, необхідно розробити стратегію економічного розвитку країни крізь призму соціальних потреб. Як зазначає І.В. Костюк: "Стратегія економічного розвитку, розроблена крізь призму соціальних потреб, буде найуспішнішою і за умов її

реалізації здатна вивести країну на найвищі світові рейтинги за економічними і соціальними показниками" [1, 212].

Зважаючи на проголошення України соціально-орієнтованою державою, постає питання щодо ефективності виконання її соціальної функції, яка передбачає забезпечення високих стандартів рівня та якості життя громадян. При цьому все більшого значення набуває ефективна бюджетна політика, яка здатна сприяти створенню необхідного середовища задля успішного функціонування і розвитку соціальної сфери. Особливо гостро ця тема постає сьогодні в умовах постійного зростання бідності населення, майнового розшарування суспільства, погіршення стану здоров'я громадян, зниження якості надання соціально значимих послуг, що створює підґрунтя для виникнення нових та загострення існуючих соціальних ризиків.

Не втрачає актуальності питання дослідження діючого механізму реалізації

бюджетної політики у фінансуванні та сприянні розвитку соціальної сфери, а також оцінка ефективності його здійснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання формування та реалізації бюджетної політики в соціальній сфері, визначення показників ефективності виконання бюджетних програм досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких слід відмітити праці: Н. Богомолової, Н. Громової, В. Дем'янишина, Ф. Журавки, О. Кириленко, І. Костюка, Л. Лазебника, Е. Лібанової, І. Луніної, Л. Максюті, Н. Овчарової, К. Павлюк, С. Рибак, Л. Сергієнка, І. Чугунова, В. Федосова, С. Юрія та інших.

Метою статті є з'ясування змісту бюджетної політики; дослідження різноманітних підходів до оцінки ефективності бюджетної політики в соціальній сфері, визначення впливу механізму реалізації бюджетної політики в соціальній сфері на її ефективність через використання специфічних методів, важелів та інструментів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність бюджетної політики визначається як діяльність держави в сфері формування, розподілу й використання коштів централізованого фонду держави.

Бюджетна політика виявляється у системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу і являє собою цілісну єдність формування і використання коштів бюджетів усіх рівнів, яка реалізує стратегічні цілі державної економічної політики [2, 43].

Бюджетна політика держави – це діяльність органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів розвитку бюджетних відносин та засобів бюджетної тактики для їх досягнення і застосування [3, 232].

На практиці бюджетна політика виявляється шляхом формування бюджету

держави, його збалансування та розподілу бюджетних коштів, і до бюджетної політики відносять визначення засад бюджетного устрою країни, бюджетної системи та міжбюджетних відносин [4, 324].

Термін “бюджетна політика” має різнобічне змістове наповнення. Здебільшого сутність бюджетної політики розглядається з позиції суб'єктивізму як сукупність дій і заходів держави й інших суб'єктів фінансових відносин з метою розробки пріоритетних напрямів, вирішення чи досягнення конкретних завдань соціально-економічного розвитку держави. Водночас не можна відкидати об'єктивні витоки, характерні для бюджетної політики як явища, що формується і реалізується у реальному економічному середовищі в межах об'єктивних економічних відносин та дії економічних законів розвитку суспільства.

Як зазначає Л.К. Сергієнко, поєднання та взаємозв'язок об'єктивного і суб'єктивного визначає єдність бюджетної політики, при цьому кожна складова зберігає свою самостійність як окремий елемент, перший із яких функціонує у базисі, а інший – у надбудові. Неврахування такої структури може спричинити негативний вплив на економічне середовище в цілому [5, 740].

Бюджетна політика спрямована на оптимізацію формування бюджетних доходів, використання бюджетних ресурсів, управління дефіцитом бюджету та державним боргом, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин з метою забезпечення ефективності державних інвестицій та соціальної справедливості в процесі перерозподілу національного доходу. З огляду на це бюджетна політика містить чотири базові складові: політику у сфері доходів бюджету; видатків бюджету; бюджетного дефіциту та державного боргу; бюджетного регулювання та міжбюджетних відносин.

Розглядаючи бюджетну політику у соціальній сфері, необхідно зазначити, що серед її складових прямих вплив на функціонування соціальної сфери здійснює політика у сфері видатків бюджету та політика бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин. Політика у сфері видатків бюджету сприяє забезпеченню прямого бюджетного фінансування соціальної сфери, а політика у сфері бюджетного регулювання і міжбюджетних відносин сприяє розподілу трансфертних платежів для забезпечення функціонування закладів і установ соціальної сфери шляхом перерозподілу бюджетних коштів.

Політика у сфері доходів бюджету та бюджетного дефіциту і державного боргу опосередковано впливає на функціонування соціальної сфери через формування фінансової основи для виконання покладених на державу функцій шляхом мобілізації бюджетних ресурсів і здійснення запозичень.

Досліджуючи формування і реалізацію бюджетної політики у соціальній сфері Н.В. Овчарова визначає сутність державної політики в соціальній сфері як складову фінансової політики країни, яка забезпечує реалізацію соціальної функції держави щодо виконання державних соціальних гарантій через комплекс заходів і дій уповноважених органів державної влади з управління бюджетними відносинами, які виникають при формуванні, розподілі та перерозподілі бюджетних ресурсів у соціальній сфері з метою досягнення стратегічних соціальних цілей суспільства, що сприяють підвищенню рівня та якості життя населення [6, 4]. Погоджуючись з такою позицією автора, слід зауважити, що у такому визначенні, окрім суб'єктів бюджетних відносин та меж їх діяльності, вказано на результативність дій і заходів, які здійснюються внаслідок реалізації бюджетної політики в соціальній сфері, а саме підвищення рівня і якості життя. Позитивний результат

реалізації бюджетної політики у соціальній сфері вказує на її ефективність.

Ефективність – це співвідношення отриманого результату від певних заходів до витрат на їх реалізацію. Позитивний показник вказуватиме на фактичну ефективність, а від'ємний – на неефективну діяльність. Деякі автори схиляються до думки, що, з позиції бюджетної політики держави в соціальній сфері, під ефективністю варто розуміти соціальний ефект від надання бюджетних послуг населенню [7, 8].

Проблемою діючої практики формування і реалізації бюджетної політики в соціальній сфері є складність визначення показників, які вказують на ефективність прийнятих рішень і здійснених заходів.

Так, Н.І. Богомолова зазначає, що важливим критерієм ефективної бюджетної політики є рівень виконання бюджетів, а під ефективністю бюджетної політики слід розуміти ступінь досягнення встановлених при бюджетуванні цілей з позицій державних інтересів – зміцнення дохідної частини бюджетів і створення умов макроекономічної стабілізації; ефективність характеризує результативність здійснення бюджетного процесу зі створення державою засад щодо підвищення ролі бюджету як інструменту формування й оптимального розподілу фінансових ресурсів між різними ланками бюджетної системи для ефективного її розвитку [7].

У табл. 1 подано динаміку, склад і структуру видатків зведеного бюджету України на соціальну сферу. Ці дані відображають тенденцію до поступового зростання видатків зведеного бюджету України на соціальну сферу з 240,62 млрд. грн. у 2010 р. до 377,77 млрд. грн. у 2015 р., тобто за останні шість років ця група видатків зросла на 137,15 млрд. грн.

У структурі видатків зведеного бюджету частка видатків на соціальну сферу перебуває в межах 64,41% – 55,57% з харак-

Динаміка, склад і структура видатків зведеного бюджету на соціальну сферу у період 2010–2015 рр. [9]

роки		Всього видатки зведеного бюджету, в тому числі:	Всього видатки на соціальну сферу, з них:	охорона здоров'я	духовний і фізичний розвиток	освіта	соціальний захист і соціальне забезпечення
2010	млрд. грн.	404,34	245,81	44,63	11,94	82,30	106,94
		377,84	240,62	44,75	11,52	79,82	104,53
	частка, %	100,0	63,51	11,84	3,04	21,12	27,66
	рівень вик-я, %	93,4	97,9	100,2	96,4	96,9	97,7
2011	млрд. грн.	444,25	256,26	49,14	11,34	88,78	107,00
		416,85	251,39	48,96	10,75	86,25	105,43
	частка, %	100,0	60,30	11,74	2,57	20,69	25,29
	рівень вик-я, %	93,80	98,09	99,63	94,79	97,15	98,53
2012	млрд. грн.	533,12	308,56	60,01	15,13	104,74	128,68
		492,45	298,95	58,45	13,64	101,56	125,30
	частка, %	100,0	60,70	11,86	2,77	20,62	25,44
	рівень вик-я, %	92,37	96,88	97,40	90,15	96,96	97,37
2013	млрд. грн.	554,50	339,91	64,96	15,42	111,96	147,57
		505,84	325,81	61,56	13,66	105,53	145,06
	частка, %	100,0	64,41	12,17	2,70	20,86	28,68
	рівень вик-я, %	91,22	95,85	94,76	88,58	94,25	98,29
2014	млрд. грн.	588,23	345,67	64,11	16,43	113,00	152,13
		523,12	309,11	57,15	13,85	100,11	138,00
	частка, %	100,0	59,08	10,92	2,64	19,13	26,38
	рівень вик-я, %	88,93	89,42	89,14	84,29	88,59	90,71
2015	млрд. грн.	717,2	392,86	75,44	17,86	121,13	178,43
		679,8	377,77	71,01	16,23	114,19	176,34
	частка, %	100,0	55,57	10,44	2,38	16,79	25,94
	рівень вик-я, %	94,78	96,15	94,12	90,87	94,27	98,82

терним її зменшенням у 2014–2015 рр. За період 2010–2015 рр. питома вага видатків зведеного бюджету на соціальну сферу скоротилася на 8,84 відсоткових пункти. Так, якщо у 2010 р. на 1 грн. видатків зведеного бюджету України 63,51 коп. надходило на фінансування соціальної сфери, то у 2015 р. – лише 55,57 коп.

Якщо за критерій ефективності бюджетної політики у соціальній сфері брати показник рівня виконання зведеного бюджету за видатками, то слід відмітити стійку неефективність. Адже у жодному з років у період 2010–

2015 рр. 100-відсоткового виконання плану чи його перевиконання не було досягнуто.

Зважаючи на негативну тенденцію останніх років щодо виконання бюджету за видатками, вважаємо, що однією з причин такої ситуації є недосконале бюджетне планування як за доходами, так і за видатками.

Попри постійне зростання видатків зведеного бюджету на соціальну сферу основні результативні індикатори її функціонування та розвитку є негативними. На це вказують показники демографічної ситуації, стану охорони здоров'я, освіти, духовного і фізичного розвитку, рівня життя населення.

Звичайно, вирішити усі проблеми функціонування та розвитку соціальної сфери за рахунок бюджетних коштів неможливо, однак оцінити ефективність їх розподілу і використання в межах наявних бюджетних ресурсів на кожен зокрема напрям соціальної сфери є необхідним та першочерговим завданням. Адже проблема бюджетного фінансування соціальної сфери в Україні криється не тільки у дефіциті бюджетних ресурсів, а й у їх ефективному, цільовому і раціональному використанні. Така ситуація сприяє зростанню у суспільстві соціальних ризиків, а відтак – соціальної напруги, підґрунтям якої є: значне розшарування населення за рівнем доходів, зростання бідності, послаблення соціального захисту, погіршення умов праці, зростання вартості освітніх та медичних послуг, структури харчування та ін.

В Україні використовується Концепція застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі [10] з метою надання обґрунтованої оцінки ефективності використання бюджетних коштів. Оцінка ефективності використання бюджетних коштів враховує кількісні й якісні показники результативності реалізації державної бюджетної програми. Ці показники підтверджуються статистичною і бухгалтерською звітністю. До недоліків, пов'язаних із використанням положень Концепції, деякі науковці і практики відносять те, що оцінка ефективності реалізації державної програми зводиться до контролю за виконанням планових показників та пошук причин відхилення від плану. Тобто – до забезпечення виконання показників бюджетного фінансування програми, а не на її результативність та досягнення соціального ефекту від проведення державної цільової програми.

Із затвердженням Методичних рекомендацій щодо проведення оцінки економічної і соціальної ефективності виконання державних цільових програм [11] в основу

аналізу й оцінки реалізації державної цільової програми покладено експертні висновки щодо важливості показників оцінки програми та рівень важливості реалізації самих програм. Проте ці рекомендації, за твердженням аналітиків [5, 6, 14], також не позбавлені недоліків у контексті наявного суб'єктивізму з боку самих експертів.

Ще одним підходом до визначення показників оцінки ефективності бюджетної політики в соціальній сфері є динаміка підвищення якості та рівня життя населення. Такий підхід запропонований Н.В. Овчаровою та Ф.О. Журавкою [12, 204]. Авторами розроблено алгоритм оцінки ефективності державних цільових програм у соціальній сфері. Позитивним його моментом алгоритму є точність розрахунку для окремо взятої бюджетної програми; врахування при обчисленні результатів показників ефективності до проведення програми і після її реалізації; розрахунок коефіцієнтів ефективності бюджетних витрат, які відображають зв'язок між обсягом витрачених бюджетних коштів та досягнутим ефектом за обраним показником (загальним та специфічним). Проте цей алгоритм не враховує побічних впливів внутрішнього та зовнішнього середовища на реалізацію програм, які не пов'язані з видатками бюджету, але безпосередньо причетні до її результатів, а відтак, оцінка її ефективності може виявитись не точною. Водночас такий підхід є доволі ресурсо- та часозатратним, оскільки передбачає врахування великої кількості специфічних показників для реалізації кожної конкретної програми у соціальній сфері та визначення поправочних коефіцієнтів з урахуванням різноманітних факторів побічного впливу.

Детальний аналіз методик та алгоритмів оцінювання ефективності реалізації державних цільових програм у соціальній сфері дозволяє стверджувати, що жодна із них не є ідеальною та не дозволяє враху-

вати абсолютно усі критерії, чинники і важелі, які можуть справити вплив в момент проведення програми. Такої методики у світі не існує і виробити її практично неможливо. Проте підібрати необхідний методологічний апарат, який дозволив би оцінювати рівень ефективності реалізації бюджетних програм за окремими галузями, сферами діяльності у певному часовому періоді з чітким розмежуванням понять результативність та ефективність, доречно і можливо, особливо те, що стосується соціальної сфери. Оцінку ефективності бюджетної політики через виконання державних цільових програм у соціальній сфері доцільно базувати на показниках соціальної складової ефективності реалізації бюджетних програм, які дозволили б виявити вплив проведеної програми на рівень та якість життя населення (наприклад, як реалізація державної цільової програми вплинула на демографічну ситуацію в країні, рівень захворюваності чи підготовку кадрів для конкретної галузі економіки, зайнятість населення, зростання доходів громадян та інше).

У бюджетній політиці відображаються суспільні інтереси, вона сприяє реалізації функцій і завдань держави у сфері державних фінансів через основні процедури бюджетного процесу та з використанням методів і інструментів бюджетного регулювання соціально-економічних процесів.

Ефективна бюджетна політика повинна базуватися на науково обґрунтованих підходах та бути узгодженою із бюджетною доктриною держави та стратегією соціально-економічного розвитку країни. На практиці забезпеченню ефективності реалізації бюджетної політики сприятиме відповідний механізм із використання методів, інструментів та важелів (рис. 1).

Бюджетна політика у соціальній сфері передбачає нівелювання нерівномірностей ринкового механізму розподілу і перероз-

поділу доходів, розв'язання проблем подолання бідності, забезпечення відповідного рівня життя громадян, широкий доступ до отримання освітніх, медичних і культурних послуг домогосподарств з огляду на поступове зниження рівня соціальних зобов'язань держави.

Відтак, актуальним питанням для будь-якого суспільства постає визначення рівня соціальних видатків, які фінансуються за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів. Розвиненим країнам світу притаманні високі стандарти соціального захисту і забезпечення громадян та відповідні рівні видатків на соціальні потреби.

Незважаючи на різні позиції щодо визначення рівня видатків соціального спрямування, не виникає сумніву, що високий рівень соціального забезпечення населення неможливий у бідній країні, тому єдиною передумовою його підвищення є реалізація стратегії прискореного економічного зростання. Спрямованість державної політики на реалізацію стратегії прискореного економічного зростання не виключає збереження наявного рівня соціальної підтримки і навіть її збільшення за умов оптимізації структури бюджетних видатків щодо забезпечення їх пріоритетного спрямування на суспільний розвиток [13, 51].

На нашу думку, до визначення напрямів ефективної бюджетної політики у соціальній сфері потрібно підходити комплексно, узгоджуючи усі параметри стратегічного розвитку соціальної сфери, а не фрагментарно, як це реалізується сьогодні шляхом запровадження світового досвіду та окремих заходів бюджетної політики у соціальній сфері: програмно-цільового бюджетування, середньострокового бюджетного планування та прогнозування тощо.

Комплексний підхід у формуванні ефективної бюджетної політики у соціальній сфері передбачає використання скла-

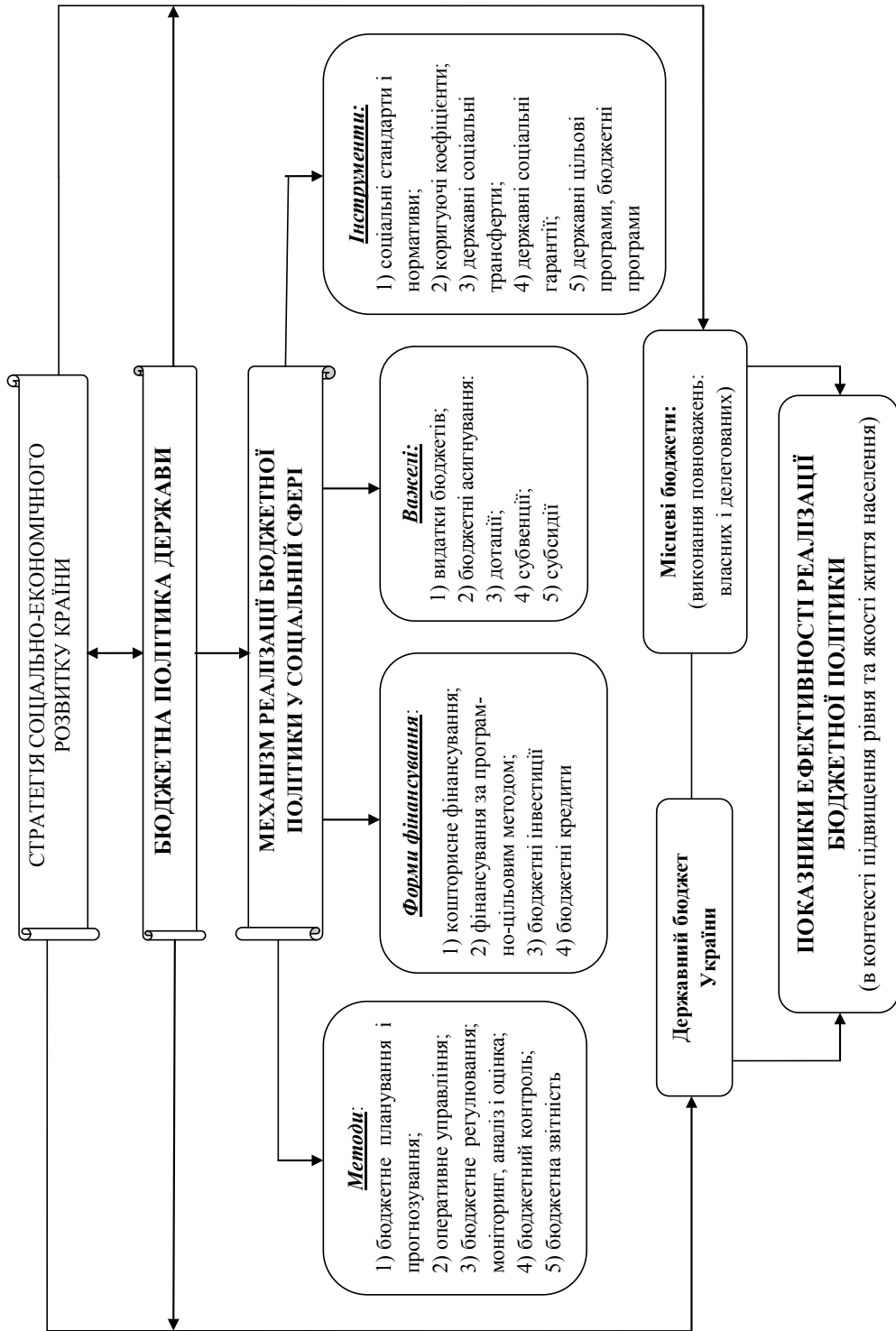

Рис. 1. Механізм реалізації бюджетної політики у соціальній сфері

дових механізму її реалізації, а саме: методів, форм, важелів і інструментів.

Методи механізму реалізації бюджетної політики характеризують засоби впливу на процес формування оптимального обсягу ресурсів і їх найбільш ефективного розміщення та використання. Серед методів механізму реалізації бюджетної політики пропонуємо виокремлювати: бюджетне планування і прогнозування, оперативне управління, моніторинг, аналіз і оцінка реалізації програм і заходів, бюджетне регулювання, бюджетний контроль за використанням фінансових ресурсів, а також бюджетний облік і бюджетна звітність. Реалізація бюджетної політики у соціальній сфері передбачає також використання різноманітних важелів та інструментів, за допомогою яких держава здатна впливати на соціальний розвиток в бажаному напрямку і у разі необхідності вносити корективи в процесі виконання програм. Важелями виступають: видатки бюджетів різних рівнів на соціальну сферу, бюджетні асигнування, дотації, субвенції і субсидії. Інструменти бюджетного формування та регулювання державних видатків формують набір засобів, які застосовуються для виконання заходів і програм, передбачених бюджетною політикою у сфері державних видатків. До інструментів механізму реалізації бюджетної політики відносимо: соціальні стандарти і нормативи, коригуючі коефіцієнти, державні соціальні трансферти, гарантії, державні цільові та бюджетні програми.

Механізм реалізації бюджетної політики у соціальній сфері здійснюється через державний і місцеві бюджети та державні цільові фонди соціального спрямування, його основною метою є підвищення рівня та якості життя населення, що розраховується шляхом визначення показників (індикаторів) за окремими групами соціальних потреб і послуг. Оцінка цих показників вказуватиме

на ефективність чи неефективність реалізації бюджетної політики у соціальній сфері. Показники ефективності реалізації бюджетної політики доцільно об'єднати у такі групи: показники рівня життя населення, показники стану здоров'я, показники рівня освіти та показники рівня доступу громадян до духовних і культурних послуг з визначенням їх порогових значень для кожного етапу соціально-економічного розвитку країни.

Висновки. Вважаємо, що у кризових умовах, які супроводжуються постійним зменшенням обсягу бюджетних ресурсів, спрямованих у соціальну сферу, розраховувати на патерналізм держави не доводиться. У такій ситуації першочерговими заходами у сфері підвищення ефективності бюджетної політики в соціальній сфері повинні стати:

- проведення бюджетних реформ, в основі яких закладено програми соціально-економічного розвитку країни, узгоджені з бюджетною доктриною держави як єдиний комплексний підхід до реалізації пріоритетних функцій і завдань держави у соціальній сфері;
- при формуванні бюджетної політики надавати пріоритети не політичним інтересам, а досягненню соціально-економічного ефекту від реалізації програм і заходів;
- забезпечення збалансованості та узгодженості основних напрямів, заходів і програм бюджетної політики держави з метою уникнення дестабілізуючих факторів впливу та сприяння досягненню позитивного ефекту;
- запровадження світового досвіду використання важелів і інструментів механізму реалізації бюджетної політики у соціальній сфері як стимул для їх ефективної діяльності;
- ефективне використання бюджетних коштів, спрямованих у соціальну сферу, шляхом диференціації навчальних і медичних закладів, установ за резуль-

татами їх діяльності, а не просте поточне фінансування, яке не сприяє ні професійному розвитку фахівців, ні якості надання освітніх і медичних послуг;

- розроблення комплексної програми з оцінювання економічної і соціальної ефективності державних цільових програм у соціальній сфері з визначенням набору показників, здатних відобразити зростання рівня та якості життя населення в результаті реалізації програми.

Напрями подальших напрацювань у цій сфері стосуватимуться більш детального дослідження науково-методичних підходів до проведення моніторингу та оцінки реалізації бюджетної політики у соціальній сфері в контексті забезпечення покращення умов та якості життя населення.

Список використаних джерел

1. Костюк І.В. *Поняття стратегії економічного розвитку країни: соціальний вимір* / І.В. Костюк // *Науковий вісник НЛТУ України*. – 2014. – Вип. 24.10. – С. 212–218.
2. Комягин Д.Л. *Словарь бюджетных терминов* / Д.Л. Комягин // *Право и экономика*. – 1997. – № 23–24. – С. 43–46.
3. Дем'янишин В.Г. *Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України: монографія* / В.Г. Дем'янишин. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – 439 с.
4. Федосов В. *Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: монографія* / В. Федосов, В. Опарін, С. Львовичкін ; за наук. ред. В. Федосова. – К. : КНЕУ, 2002. – 387 с.
5. Сергієнко Л.К. *Теоретичні основи формування національної бюджетної політики України* / Л.К. Сергієнко // *Глобальні та національні проблеми економіки*. – 2015. – Вип. 7. – С. 738–742.
6. Овчарова Н.В. *Оцінка ефективності бюджетної політики в соціальній сфері* / Н.В. Овчарова // *Стратегія розвитку України*. – 2014. – № 1. – С. 164–174.

7. Богомолова Н.І. *Ефективність бюджетної політики в системі фінансової безпеки держави* / Н.І. Богомолова // *Ефективна економіка*. – 2011. – № 11 (електронне фахове видання).

8. Громова Н.Н. *Анализ подходов к оценке эффективности бюджетных расходов* [Электронный ресурс] / Н.Н. Громова. – *Режим доступа* : <http://uecs.ru/uecs40-402012/item/1215-2012-04-03-05-48-42>.

9. *Звіти про виконання Зведеного бюджету України у 2010-2015 рр., представлені Державною казначейською службою України* [Електронний ресурс]. – *Режим доступу* : <http://www.treasury.gov.ua>

10. *Концепція застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі* : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2002 № 538-р. [Електронний ресурс]. – *Режим доступу* : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/538-2002%>

11. *Наказ Міністерства економіки України "Про затвердження методичних рекомендацій щодо проведення оцінки економічної і соціальної ефективності виконання державних цільових програм"* від 24.06.2010 р. № 742 [Електронний ресурс]. – *Режим доступу* : <http://document.ua>

12. Журавка Ф.О. *Оцінка ефективності реалізації державних цільових програм у соціальній сфері* / Ф.О. Журавка, Н.В. Овчарова // *Бізнесінформ*. – 2014. – № 6. – С. 202–206.

13. *Максюта А. Бюджетна складова суспільного розвитку* / А. Максюта, І. Чугунов // *Вісник КНТЕУ*. – 2012. – № 3. – С. 45–54.

14. *Лазебник Л. Роль бюджетної політики у становленні та розвитку соціальної держави* / Л. Лазебник, С. Рибак // *Теоретичні та прикладні питання економіки*. – 2014. – № 1 (28). – С. 176–189.

References

1. Kostiuk, I.V. (2014). *Poniattia stratehii ekonomichnoho rozvytku krainy: sotsialnyi vymir* [Concept of the strategy of economic development: the social dimension]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy* –

Scientific bulletin NLTU of Ukraine, 24.10, 212-218 [in Ukrainian].

2. Komiagin, D.L. (1997). *Slovar byudzhetnykh terminov [Glossary of budgetary terms]*. *Pravo i ekonomika – Law and economics*, 23-24, 43-46 [in Ukrainian].

3. Demianyshyn, V.G. (2008). *Teoretychna kontseptualizatsiia i praktychna realizatsiia biudzhetnoi doktryny Ukrainy [Theoretical conceptualization and practical implementation of fiscal doctrine of Ukraine]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

4. Fedosov, V.M., Oparin, V.M., Lovochkin, C.I. (2002). *Finansova restrukturyzatsiia v Ukraini: problemy i napriamy [Financial restructuring in Ukraine: challenges and directions]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

5. Sergienko, L.K. (2015). *Teorenychni osnovy formuvannia natsionalnoi biudzhetnoi polityky Ukrainy [Theoretical foundations of national fiscal policy Ukraine]*. *Globalni ta natsionalni problemy ekonomiky – Global and national economic problems*, 7, 738-742 [in Ukrainian].

6. Ovcharova, N.V. (2014). *Otzinka efektyvnosti biudzhetnoi polityky v sotsialnyi sferi [Evaluating the effectiveness of fiscal policy in the social sphere]*. *Stratehiia rozvytku Ukrainy – Strategy development of Ukraine*, 1, 164-174 [in Ukrainian].

7. Bogomolova, N.I. (2011). *Efektivnist biudzhetnoi polityky v systemi finansovoi bezpeky derzhavy [The effectiveness of fiscal policy in the financial security of the state]*. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 11 [in Ukrainian].

8. Gromova, N.N. (2015). *Analiz podhodov k otsenke effektivnosti byudzhetnykh rashodov [The analysis of approaches to evaluating the effectiveness of budget expenditures]*. Available at: <http://uecs.ru/uecs40-402012/item/1215-2012-04-03-05-48-42>.

9. *Zvity pro vykonannia Zvedenogo biudzhetu Ukrainy za 2010-2015 rr., predstavleni Dershavnoiu kaznacheiskoiu sluzhboiu Ukrainy [Reports on the implementation of the consolidated budget of Ukraine in 2010-2015]*. Available at : <http://www.treasury.gov.ua>.

10. *Kontseptsiiia zastosuvannia prohramno-tsilovoho metodu v biudzhetnomu protsesi: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.09.2002 [The concept of the program target method in the budgetary process. The Cabinet of Ministers of Ukraine]*. (2002, September, 14). Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/538-2002%>.

11. *Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy "Pro zatverdzhennia metodychnykh rekomendatsii shchodo provedennia otsinky ekonomichnoi i sotsialnoi efektyvnosti vykonannia derzhavnykh tsilovykh prohram" vid 24.06.2010 r. № 742 [Order of the Ministry of Economy of Ukraine "On approval of guidance on the assessment of the economic and social performance of government programs"]*. (2010, June, 24) Available at: <http://document.ua>.

12. Zhuravka, F.O., Ovcharova, N.V. (2014). *Otsinka efektyvnosti realizatsii derzhavnykh tsilovykh prohram u sotsialni sferi [Evaluating the effectiveness of the implementation of government programs in the social sphere]*. *Biznesinform – Business inform*, 6, 202-206 [in Ukrainian].

13. Maksyuta, A. (2012) *Biudzhetna skladova suspilnoho rozvytku [Budget component of social development]*. *Visnyk KNTEU – Bulletin of KNTEU*, 3, 45-54 [in Ukrainian].

14. Lazebnyk, L., Rybak, S. (2014). *Rol biudzhetnoi polityky u stanovlenni ta rozvytku sotsialnoi derzhavy [The role of fiscal policy in the development of the welfare state]*. *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky – Theoretical and applied economic issues*, 1, 176-189 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.05.2016

УДК 368.914

Галя СОКОЛОВСЬКА

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Обґрунтовано роль недержавних пенсійних фондів у структурі реформованих пенсійних систем у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій. На основі узагальнення існуючих вітчизняних та зарубіжних поглядів на передумови виникнення недержавних пенсійних фондів сформовано авторське бачення підходів до їх становлення та розвитку. Зроблено акцент на дуалістичній природі фондів як соціально-фінансових інститутів, що знайшло своє відображення у теоретичних концепціях передумов їх виникнення.

Ключові слова: недержавні пенсійні фонди, пенсійна система, пенсійне забезпечення, інститути, фінансова система.

Галя СОКОЛОВСКАЯ

Предпосылки возникновения негосударственных пенсионных фондов: теоретический аспект

Обосновано роль негосударственных пенсионных фондов в структуре реформированных пенсионных систем в контексте современных социально-экономических трансформаций. На основе обобщения существующих отечественных и зарубежных взглядов на предпосылки возникновения негосударственных пенсионных фондов сформировано авторское видение подходов к их становлению и развитию. Сделан акцент на дуалистической природе фондов как социально-финансовых институтов, что нашло свое отражение в теоретических концепциях предпосылок их возникновения.

Ключевые слова: негосударственные пенсионные фонды, пенсионная система, пенсионное обеспечение, институты, финансовая система.

Halia SOKOLOVSKA

Background of the private pension funds: theoretical aspect

Introduction. There is a gradual reorientation of the pension systems to the saving principles of functioning in the process of reforming the pension systems. The increasing role of the private pension funds creates necessity to consider existing theoretical conceptions of their formation and development as well as rationalization of their place in the reformed pension systems.

Purpose. The purpose of the article is systematization of the theoretical approaches for the emergence of the private pension funds and formation of the author's vision about the preconditions for the funds being established as the social and financial institutions.

Results. In the article, the main approaches (functional; institutional; structural and adaptive) for the preconditions for the emergence and development of the private pension funds, that reflect their dual nature, are investigated.

Conclusion. *Taking into account the existing national and foreign views on the preconditions for the emergence of the private pension funds, the author's vision of the approaches to the funds being established and development is formed. The emphasis is placed on the dual nature of the private pension funds as the social and financial institutions.*

Keywords: *private pension funds, pension system, pension provision, institutes, financial system.*

JEL Classification: G23, H55.

Постановка проблеми. Проблеми пенсійного забезпечення стосуються суспільства загалом і кожного його члена зокрема. Адже від ефективного функціонування пенсійної системи залежить як добробут пенсіонерів, так і майбутнє благополуччя працюючих сьогодні громадян. Поява та розвиток держави об'єктивно змінили підходи до вирішення завдань забезпечення життєдіяльності людей похилого віку. Однак в сучасних умовах трансформації економічних систем, коли можливості держави у сфері пенсійного забезпечення об'єктивно знижуються, виникає необхідність пошуку альтернатив, адекватних державному пенсійному забезпеченню. Відтак у структурі пенсійних систем поступово зростає роль приватних інститутів, зокрема недержавних пенсійних фондів. Зазначене актуалізує необхідність врахування існуючих теоретичних концепцій становлення та розвитку недержавних пенсійних фондів, а також обґрунтування їх місця в реформованих пенсійних системах, що і є **метою** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Варто зазначити, що у вітчизняній фінансовій науці більшість досліджень у сфері недержавного пенсійного забезпечення стосуються практичних проблем їх функціонування та перспектив розвитку в умовах реформування пенсійної системи. Це зокрема, праці О. Кириленко, О. Ковалю, Е. Лібанової, Д. Леонова, Г. Назарової, С. Науменкової, Н. Ткаченко, А. Федоренка та інших. Однак поза увагою дослідників за-

лишаються теоретичні аспекти виникнення та передумови розвитку недержавних пенсійних фондів як соціально-фінансових інститутів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економіка пенсійного забезпечення надзвичайно проста: упродовж трудового життя необхідно накопичити ресурси в достатньому обсязі для фінансового забезпечення в пенсійному віці. Таким чином, з фінансової точки зору пенсійне забезпечення – це відволікання наявних ресурсів, яке забезпечує споживання товарів і послуг громадянами в майбутньому. Мірилом успішності пенсійної системи в цьому аспекті є доступність реальних ресурсів після виходу на пенсію, а простим критерієм її ефективності є здатність гарантовано надавати обіцяні ресурси пенсіонерам без обтяження працездатного населення [1, 392].

Щодо можливостей та переваг приватного і державного пенсійного забезпечення у науковій літературі існують різні точки зору. Так, на думку Дж. Стігліца, можливості держави і приватних фірм у здійсненні страхування від соціальних ризиків мають дві суттєві відмінності: по-перше, держава фінансує свої витрати за рахунок збільшення податків; по-друге, держава здійснює перерозподіл ризиків між поколіннями. Вчений акцентує увагу на таких основних недоліках приватних програм страхування:

1) високі трансакційні витрати: для адміністрування більш вигідно забезпечити єдину пенсійну програму для всіх грома-

дьян, ніж велику кількість конкуруючих програм, з яких вони можуть вибирати;

2) відсутність індексації: головна відмінність між приватними страховими програмами і програмами соціального забезпечення полягає в індексації виплат за рахунок останніх – вони збільшуються разом з інфляцією. Ризик інфляції є прикладом класу ризиків, що належать до соціальних і з якими стикається суспільство в цілому, а тому будь-якій приватній страховій компанії важко забезпечити захист від таких ризиків, як наслідок – ринку страхування від інфляції не існує [2, 314–315].

Повністю погоджуючись із зазначеними аргументами на користь системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, зазначимо, що вона належить до тих сфер діяльності держави, функціонування яких напряму залежить від низки факторів: економічних, соціальних, політичних та, особливо, демографічних. Динамічна зміна умов функціонування і широке коло факторів впливу обумовлюють потребу в постійному удосконаленні системи за рахунок зміни її окремих параметрів або комплексного реформування.

У сучасних умовах суттєві проблеми у сфері фінансування солідарної пенсійної системи пов'язані з різким зростанням витрат у результаті погіршення показників системного навантаження (співвідношення кількості осіб, які отримують пенсії, до кількості тих, хто сплачує внески). Поряд з цим має місце вплив таких факторів, як зростання масштабів неофіційної зайнятості, проблеми, пов'язані зі збиранням внесків, низькою дохідністю активів. Більш довгострокові причини бюджетно-фінансового характеру є наслідком процесу старіння населення, що яскраво проявляється впродовж останнього півстоліття [3, 30–31].

Таким чином, наслідком зазначених соціально-економічних змін став підрив фі-

нансової стійкості пенсійних систем, заснованих на принципі “солідарності поколінь”, та їх здатності до виконання основних цілей – забезпечення достатніх, прийнятних з точки зору затрат, стабільних і надійних пенсійних виплат. У цих умовах баланс відповідальності за пенсійне забезпечення поступово зміщується в бік приватної участі громадян і дедалі більшої популярності набувають накопичувальні системи пенсійного забезпечення – як обов'язкові, так і добровільні. Відносна незалежність накопичувальної системи від демографічних умов підвищує її надійність, а можливість збільшення пенсійних накопичень за рахунок їх інвестування забезпечує достатність і справедливість пенсійних виплат. Більше того, функціонування систем цього типу не лише не потребує додаткових затрат з боку держави, а й виступає каталізатором економічного зростання.

Втім повністю розподілити ризики пенсійної системи та забезпечити її відповідність ключовим критеріям ефективності можливо лише шляхом комбінації розподільчих і накопичувальних елементів. Основними орієнтирами при виборі напрямів здійснення пенсійних реформ виступають: фінансова життєздатність (подолання фінансових дисбалансів програм пенсійного забезпечення); економічна конкурентоспроможність (вирішення економічних проблем, у тому числі таких, як низький рівень зайнятості, негнучкість ринку праці); справедливість (проблеми нерівномірного розподілу видатків між соціальними і професійними групами, а також відмінності у фінансуванні різних соціальних програм); ефективність (проблема реорганізації соціальних програм з метою скорочення фінансових дисбалансів та підвищення стійкості системи від різних ризиків) [4, 26–27].

М. Оренштейн, С. Хірш, П. Нітце зазначають, що “приватизація пенсійних сис-

тем – це революційна зміна, яка є частиною неоліберальної політики економічних реформ, що прокотилася по всьому світу, починаючи з Чилі в 1970-х і Британії в 1980-х рр. Пенсійна приватизація важлива з трьох причин: 1) вона радикально змінює соціальний контракт, і тому вкрай суперечлива; 2) вона зачіпає значну частину економіки; 3) вона здійснюється як глобальний політичний процес з прямою участю транснаціональних гравців” [5].

І справді, в умовах кризи солідарної пенсійної системи дедалі більшого значення набуває система недержавного пенсійного забезпечення. Підтвердженням цьому служить той факт, що в багатьох країнах ОЕСР приватні пенсійні схеми вже виступають вагомим джерелом фінансування пенсійних виплат для сьогоднішніх пенсіонерів. Так, приватні витрати на допомогу по

старості в Австралії, Бельгії, Канаді, Данії, Ісландії, Нідерландах, Швейцарії, Великобританії перевищують 3% від ВВП [6].

Враховуючи вищезазначені переваги, система накопичувального пенсійного забезпечення закономірно стала вагомим компонентом пенсійних систем багатьох країн. Для підтвердження цього розглянемо структуру реформованих пенсійних систем, подану на рис. 1. Зважаючи на різноманітність і складність пенсійних програм, які пропонують різні країни, виокремити єдиний підхід до їх структуризації дуже важко. Для прикладу використаємо підхід, запропонований у періодичному виданні ОЕСР [6], який традиційно вирізняє три рівні пенсійної системи: солідарно-розподільчий з державним управлінням, обов’язковий накопичувальний з державним або приватним управлінням та добровільний накопи-

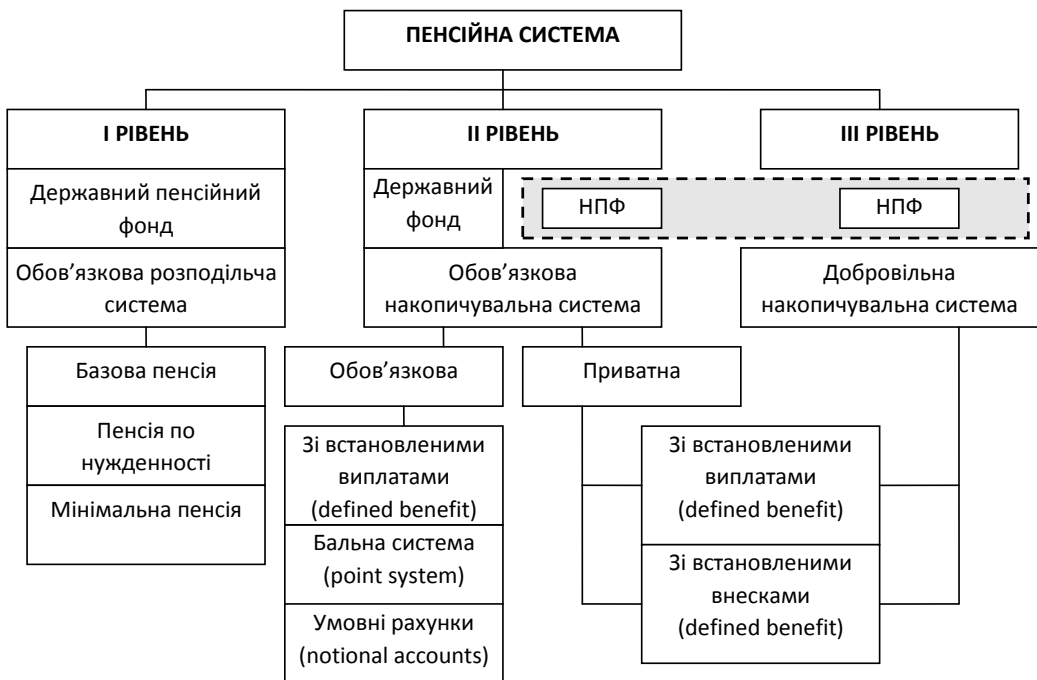

Рис. 1. Місце недержавних пенсійних фондів у структурі реформованих пенсійних систем*

* Побудовано на основі [6].

чувальний з приватним управлінням. Таким чином, диференціація складових пенсійних систем різних країн стосується не лише їхньої функціональної, а й інституційної структури. При цьому важливу роль поряд з державними інститутами пенсійного забезпечення відіграють приватні.

В умовах нового соціального порядку з підвищенням ролі накопичувального компоненту пенсійних систем збільшується і значення недержавних пенсійних фондів, які постають не лише інститутами накопичувального пенсійного забезпечення, а й важливим внутрішнім інвестором національних економік.

НПФ можуть бути визначені як соціально-фінансові інститути, що створюються і функціонують з метою соціального захисту громадян та призначені забезпечувати збереження і примноження пенсійних накопичень у процесі їх акумуляції, інвестування та використання з метою фінансування прийняттого рівня пенсійних виплат учасникам. Відповідно до сучасної інституціональної теорії інститути – це “правила гри” в суспільстві або створені державою обмежувальні рамки, які формують взаємовідносини між людьми. Учасниками цієї “гри”, на думку Д. Норта, є організації, які створюються в різних напрямках розвитку. До інститутів фінансової системи, відповідно, належать: державний бюджет, місцеві бюджети, фонди соціального страхування, фондові біржі, організації торгівлі цінними паперами, страхові та інвестиційні компанії, кредитні спілки та союзи, банки і, власне, недержавні пенсійні фонди. Всі вони становлять інституційні засади фінансової інфраструктури ринкової економіки. Зазначені системи та структури взаємодіють між собою, визначаючи таким чином еволюцію інституційної фінансової системи. Інституції змінюються поступово, що є наслідком “прив’язаності” неофіційних обмежень до

суспільства [7]. Саме тому кожній технологічній структурі (тобто певному рівню розвитку продуктивних сил) та політичному ладу суспільства властива відповідна інституційна структура [8].

Підтвердженням цієї теорії служить функціональний підхід, відповідно до якого інституційна форма, яку приймає фінансова система, залежить від її еволюції в часі, водночас функції, виконувані фінансовою системою, є відносно фіксованими. Таким чином, еволюція інституційної форми системи і поява таких фінансових структур, як НПФ, може розглядатися як спосіб адаптації та поліпшення виконання цих функцій під тиском конкурентних сил. Отож, основою для оцінки ролі НПФ у якості фінансових посередників є розгляд загальних функцій фінансової системи. Підхід, запропонований З. Мертоном і Р. Боді, виокремлює шість таких функцій, а саме:

- 1) переміщення фінансових ресурсів у часі та просторі (між географічними регіонами та галузями економіки);
- 2) управління ризиком;
- 3) розрахунково-платіжна система (виконання клірингових операцій та надання способів здійснення розрахунків для полегшення обміну товарами, послугами й активами);
- 4) формування механізму об’єднання фінансових ресурсів і розподілу капіталу на паї;
- 5) інформаційна підтримка (надання цінової інформації, що дозволяє координувати децентралізований процес прийняття рішень у різних галузях економіки);
- 6) вирішення психологічних проблем стимулювання (у випадку, коли одна сторона фінансової операції володіє інформацією, а інша – ні, або коли одна сторона виступає агентом іншої) [9, 27].

У цьому контексті розвиток НПФ як фінансових посередників частково мож-

на пояснити зміною порівняльних переваг з точки зору функцій, які вони виконують [10, 3–4]. Так, основні характеристики пенсійних фондів є загальними і для інших інституційних інвесторів, вони охоплюють: деномінацію заощаджень; моніторинг та управління ризиками; здатність поглинати і переробляти інформацію краще, ніж індивідуальні інвестори на ринку капіталу; забезпечення оптимального співвідношення між ризиком і прибутковістю; диверсифікацію активів; переваги ліквідності; економію на масштабах операцій, в тому числі за рахунок зниження трансакційних витрат.

У складі фінансової системи держави НПФ виступають особливим компонентом. Особлива роль НПФ у структурі фінансової системи пояснюється тим, що вони зберігають взаємозв'язок з усіма іншими сферами фінансових відносин:

- 1) НПФ та Пенсійний фонд як суб'єкти пенсійного забезпечення виступають інститутами пенсійної системи України;
- 2) зростаюча роль компаній з пенсійними планами перетворює пенсійне забезпечення в один з найважливіших аспектів корпоративних фінансів;
- 3) НПФ, що за правовою формою є юридичними особами зі статусом неприбуткової організації (непідприємницького товариства), де-юре зберігають свою належність до некомерційних установ та організацій, хоча фактично виступають у складі фінансових посередників;
- 4) в умовах збільшення тривалості життя зростає і роль пенсії як джерела засобів у житті кожної людини, відповідно, з поширенням приватного пенсійного забезпечення зростає і частка пенсійних активів у портфелі домогосподарств;
- 5) зростання контрактних фінансових інститутів у формі НПФ посилює проблеми конкуренції для всіх установ у галузі управління активами і для бан-

ків, які свою традиційну роль посередників віддають іншим установам;

- 6) завдяки можливостям інвестування в цінні папери зарубіжних емітентів НПФ виступають в ролі учасників міжнародного фінансового ринку, особливо в контексті значних масштабів діяльності фондів розвинених країн.

Незалежний фінансовий радник Дж. Уїткомб стверджує, що пенсійне накопичення – це лише спосіб інвестування, що має податкові переваги [11]. І справді, важливим фактором розвитку НПФ є переваги податкової економії – звільнення від оподаткування або пільгове оподаткування пенсійних заощаджень надає НПФ вагомі переваги порівняно з іншими інституційними інвесторами.

Таким чином, функціональний підхід є базовим для оцінки ступеня, в якому НПФ виконують функції фінансової системи більш ефективно, ніж інші фінансові інститути. З іншого боку, виникнення та розвиток недержавних пенсійних фондів обумовлюється їхнім призначенням та виключною метою функціонування – здійсненню пенсійного забезпечення громадян. Адже НПФ першочергово виступають у ролі інститутів пенсійної системи держави, а їхня інвестиційна діяльність є лише засобом для досягнення поставленої мети.

Отже, серед передумов виникнення НПФ мають місце і деякі нефункціональні аспекти. Перехід до ринкової економіки спричинив відмову від солідарних принципів функціонування пенсійної системи – “працюючі повинні забезпечувати пенсіонерів” – та посилив особисту відповідальність громадян у забезпеченні власного пенсійного майбутнього. Відтак рівень розвитку недержавного пенсійного забезпечення залежить від масштабів та ефективності державної системи пенсійного забезпечення. У таких країнах, як Австрія, Франція та Італія,

де рівень пенсійних виплат є відносно високим, розвиток недержавних пенсійних фондів є менш значним, ніж в інших країнах (США, Канада, Великобританія).

Розвиток НПФ можна пояснити також з точки зору зростаючої потреби в доходах у пенсійному віці в контексті негативних демографічних тенденцій. Сьогодні приватні пенсії постають як частина стратегії із забезпечення своєї старості – причому це не єдина її частина, стверджує Д. Хайд [11]. В умовах необхідності скорочення соціальних виплат, збільшення накопичувальної частини пенсії є важливим аспектом політичної реакції багатьох країн.

Зростання пенсійних накопичень у контексті довгострокових трудових відносин сприяє зменшенню плинності робочої сили. Ефект “зворотного завантаження” полягає в тому, що працівники отримують стимул якнайдовше працювати в одній фірмі з метою збільшення власних пенсійних накопичень [12].

Аналіз наведених тверджень дає підстави для виокремлення основних підхо-

дів до виникнення недержавних пенсійних фондів (рис. 2).

Загалом функціонування НПФ передбачає здійснення ними діяльності в двох взаємопов’язаних напрямках: соціальному – формування надійного джерела матеріального добробуту учасників шляхом фінансування прийнятого рівня пенсійних виплат, та інвестиційному – акумуляція, розподіл та інвестування пенсійних накопичень з метою забезпечення високого рівня прибутковості пенсійних активів. Відповідно до цього, якщо у соціальному контексті НПФ можна розглядати як інститути пенсійної системи держави, то у фінансовому вони виступають інституційними інвесторами на фінансовому ринку країни.

Висновки. У процесі розгляду переваг та недоліків розподільчої і накопичувальної пенсійних систем з’ясовано, що повністю розподілити ризики пенсійної системи та забезпечити її відповідність ключовим критеріям ефективності можливо лише шляхом комбінації розподільчих і накопичувальних елементів. При цьому з підвищенням ролі

Рис. 2. Підходи до виникнення НПФ*

* Складено автором.

накопичувальної складової пенсійних систем зростає і значення НПФ як соціальних та фінансових інститутів.

Акцент на дуалістичній природі НПФ дозволив виокремити основні підходи до передумов їх виникнення та розвитку: 1) функціональний (виникнення НПФ у контексті еволюції інституційної форми фінансової системи розглядається як спосіб адаптації та кращого виконання функцій системи під тиском конкурентних сил); 2) інституціональний (НПФ належать до інститутів фінансової інфраструктури ринкової економіки, що, взаємодіючи між собою, визначають еволюцію інституційної фінансової системи); 3) структурно-адаптивний (становлення НПФ у структурі пенсійної системи носить адаптивний характер і спричинене необхідністю задоволення потреб суспільства у соціальному захисті в контексті зміни соціально-економічних умов). Таким чином, об'єктивна дуальність недержавних пенсійних фондів як соціально-фінансових інститутів знаходить своє відображення в теоретичних концепціях їх становлення.

Список використаних джерел

1. Гринспен А. *Эпоха потрясений* ; пер. с англ. / А. Гринспен. – М. : Сколково, 2010. – 518 с.
2. Стиглиц Дж. Ю. *Экономика государственного сектора* ; пер. с англ. / Дж. Ю. Стиглиц. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.
3. Хольцман Р. *Обеспеченная старость в XXI веке: пенсионные системы и реформы в международной перспективе* / Роберт Хольцман, Ричард Хинц. – Всемирный банк, 2005. – 199 с.
4. Pierson P. *The new politics of the welfare state* / P. Pierson. Oxford: Oxford University Press, 2001. – 514.
5. Оренштейн М. *Приватизация пенсионных систем как глобальная политическая кампания* [Электронный ресурс] / М. Оренштейн, С. Хирш, П. Нитце. – Режим доступа : <http://www.dialog.ua>

6. *Pensions at a Glance 2015: OECD and G20 Indicators (2015)* / OECD Publishing. – 378 p.

7. Норт Д. *Институції. Інституційна зміна та функціонування економіки* ; пер. з англ. І. Дзюб / Норт Д. – К. : Основа, 2000. – С. 90.

8. *Фінансова думка України : монографія* / П.І. Юхименко, С.В. Львовичкін, В.М. Федосов, С.І. Юрій ; за наук. ред. В.М. Федосова. – К. : Кондор, 2010. – Т. 1. – 687 с.

9. Боди З. *Финансы* ; пер. с англ. / З. Боди, Р. Мертон. – Изд-во: Вильямс, 2007. – 592 с.

10. Davis E.P. *Pension Funds, Financial Intermediation and the New Financial Landscape* / Philip Davis. – UNITED KINGDOM: The Pensions Institute Cass Business School, 2000. – 21.

11. Hyde D. *What is the best alternative to a pension?* / D. Hyde [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.thisismoney.co.uk>

12. Davis E.P. *Population ageing and retirement income provision in the European Union* / E.P. Davis // *Special Paper Royal Institute of International Affairs*. – 1997. – 51 p.

References

1. Hrinshpen, A. (2010). *Epocha potryaseniy* [Epoch upheavals]. Moscow: Skolkovo [in Russian].
2. Stihlits, D. (1997). *Ekonomika gosudarstvennogo sektora* [Economics of Public Sector]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
3. Kholzman, R., Hints R. (2005). *Obespechennaya starost v XXI veke: pensionnyie sistemy i reformy v mezhdunarodnoy perspektive* [Secured old age in the XXI century: the pension systems and reforms in international perspective]. Vsemirnyy bank [in Russian].
4. Pierson, P. (2001). *The new politics of the welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
5. Orenstein, M. *Privatizatsiya pensionnyih sistem kak globalnaya politicheskaya kampaniya* [The privatization of pension systems as a global political campaign]. Available at: <http://www.dialog.ua>
6. *Pensions at a Glance 2015: OECD and G20 Indicators (2015)*. OECD Publishing.

7. Nort, D. (2000). *Instytutsii. Instytutsiina zmi-na ta funktsionuvannia ekonomiky [Institutions. Institutional change and functioning of the economy]*. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].
8. Fedosov, V. (Eds.). (2010). *Finansova dum-ka Ukrainy [Financial view Ukraine]*. – Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
9. Body, Z., Merton, R. (2007). *Finansy [Fi-nances]*. Wil'yams [in Russian].
10. Davis, E.P. (2000). *Pension Funds, Finan-cial Intermediation and the New Financial Land-scape. UNITED KINGDOM: The Pensions Institute Cass Business School*.
11. Hyde, D. *What is the best alternative to a pension? Available at: <http://www.thisismoney.co.uk>*
12. Davis, E.P. (1997). *Population ageing and retirement income provision in the European Union. Special Paper Royal Institute of International Affairs*.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016

УДК 336.2

Олександр ФРАДИНСЬКИЙ,
Андрій МАШКО

ЕВОЛЮЦІЯ НАДЗВИЧАЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ: ВІД ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЕЙСФОРИ ДО ВІТЧИЗНЯНОГО ВІЙСЬКОВОГО ЗБОРУ

Досліджено еволюцію надзвичайного оподаткування у світовій практиці. Охарактеризовано причини, наслідки та способи запровадження надзвичайних податків у Стародавній Греції, Візантійській імперії, Римській імперії, Середньовічній Європі, Київській Русі, Московії, Радянському Союзі. Особливу увагу зосереджено на аналізі вітчизняної практики надзвичайного оподаткування.

Ключові слова: фінансова система, надзвичайне оподаткування, літургія, ейсфора, синона, натуральний сільськогосподарський податок.

Александр ФРАДИНСКИЙ, Андрей МАШКО

Еволюция чрезвычайного налогообложения: от древнегреческой ейсфоры к отечественному военному сбору

Исследована еволюция чрезвычайного налогообложения в мировой практике. Охарактеризованы причины, последствия и способы введения чрезвычайных налогов в Древней Греции, Византийской империи, Римской империи, Средневековой Европе, Киевской Руси, Московии, Советском Союзе. Особое внимание сосредоточено на анализе отечественной практики чрезвычайного налогообложения.

Ключевые слова: финансовая система, чрезвычайное налогообложение, литургия, ейсфора, синона, натуральный сельскохозяйственный налог.

Olexandr FRADYNSKYI, Andriy MASHKO

Evolution of emergency taxation: from ancient Greek eysfory to domestic military training

Introduction. Support for the viability of any state of the world is accompanied by a need for financing major areas of social and economic activity, which is realized through public spending. In turn, these expenditures can be divided into ordinary and extraordinary, the difference between what Russian scientist financier I.Kh. Ozyerov saw, first at the time of their occurrence and the possibility of prediction, and secondly – the duration of the results of a particular type of government spending.

In turn, to finance unplanned emergency expenses forced the government to seek additional sources of financing, the most archaic form of which is the use of emergency taxes.

Purpose. The article is to study the origin and historical aspects of becoming an emergency tax on a global level and on the national territory.

Results. *The evolution of emergency tax in the world. Characterized causes, consequences and ways of implementing extraordinary tax in Ancient Greece, Byzantine Empire, Roman Empire, medieval Europe, Kievan Rus, Muscovy and the Soviet Union. Special attention is focused on the analysis of national practice emergency tax.*

Conclusion. *Emergency tax – a kind of taxation, which involves levying of taxes to finance unforeseen needs of the state (of warfare, elimination of consequences of large-scale natural disasters, etc.). Emergency tax was known to the ancient world and the era conditional on the absence of a developed system of public credit and the need to accumulate considerable resources in a relatively short period of time. The mechanism of emergency tax based on the occasional (temporary) basis and involves two basic forms – introducing new taxes or increasing existing rates.*

Among the promising areas of research of extraordinary taxation should distinguish more detailed study of certain types of taxes and extraordinary features of their calculation and payment under current conditions.

Keywords: *financial system, emergency tax, liturgy, eysfora, synonyms, natural agricultural tax.*

JEL Classification: H22, H30.

Постановка проблеми. Підтримка життєздатності будь-якої держави світу супроводжується потребою у здійсненні фінансування основних напрямків її соціально-економічної активності, яка реалізується через систему бюджетних видатків. У свою чергу, такі видатки можна поділити на звичайні та надзвичайні, різницю між якими російський вчений-фінансист І.Х. Озеров вбачав, по-перше, у часі їх настання і можливості їх передбачення, і по-друге – у тривалості результатів того чи іншого виду державних витрат.

У свою чергу, для фінансування незапланованих витрат надзвичайного характеру держава вимушена шукати додаткові джерела покриття, найбільш архаїчною формою яких є використання надзвичайних податків і зборів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників надзвичайного оподаткування варто виокремити доробок корифеїв фінансової науки М. Тургенева, Ю. Гагемейстера, І. Озерова, які виділили цей вид оподаткування в окрему групу, з'ясували причини його виникнення та дали

характеристику окремим видам надзвичайних податків і зборів. Питання надзвичайного оподаткування досліджені в працях вітчизняних науковців В. Андруценка, К. Бардоли, О. Десятнюк, А. Крисоватого, В. Мельника, С. Орлика та інших. Не можна обійти увагою і напрацювання зарубіжних дослідників Е. Буличової, Д. Ігнатенка, В. Коровкіна, Д. Смирнова тощо.

Мета статті – дослідити історичні аспекти зародження та становлення надзвичайного оподаткування як на світовому рівні, так на вітчизняних теренах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Довідкова література засвідчує, що під надзвичайними податками (англ. emergency taxes) розуміють обов'язкові платежі фізичних та юридичних осіб до бюджету, які встановлюються в особливих (надзвичайних) обставинах – військових дій, стихійних лих, техногенних катастроф глобального характеру. Утримання зазначених платежів може здійснюватися через запровадження нових податків, або ж підвищення ставок існуючих.

Першим науковцем, який ґрунтовно дослідив надзвичайні податки, був російський вчений-економіст XIX століття М.І. Тургенєв. Він обґрунтував основні ознаки зазначених податків: запровадження у надзвичайних випадках, переважно з початком військових дій; сплата із будь-якого з трьох джерел (праці, землі капіталу); платники податку – суспільство в цілому, або ж окремі його класи.

Витоки надзвичайного оподаткування М.І. Тургенєв пов'язував із нерозвиненістю державного кредиту в попередні періоди розвитку державних утворень. Потреба держави в фінансових ресурсах зумовлювала пошук додаткових джерел їх надходження, якими найчастіше виступали разові податкові вилучення, котрі набували ознак контрибуцій. До надзвичайних податків вчений відносив і добровільні податки, які сплачували окремі платники чи групи платників “на пользу общую”, наголошуючи на важливості значення такого оподаткування для Російської імперії “Нигдѣ такіа пожертвованія по сіе время не бывали столь важны какъ в Россіи.” [16, 214–220].

Серед багатьох здобутків Стародавньої Греції особливе місце займає її фінансова система, яка не має аналогів в сучасному світі. Через відсутність постійного прямого оподаткування громадян, яке в Греції вважалось ознакою рабства, основним джерелом фінансування державних видатків була система літургій (λήτοια) – дослівний переклад “послуг для держави”. У загальному розумінні літургія – зобов'язання найбільш заможних громадян щодо організації заходів державного значення. За своєю економічною суттю це був податок на багатство, який утримувався шляхом добровільного виконання заможними платниками податків натуральних повинностей. Вперше літургії з'явилися в Афінах, згодом поширилися на інші давньогрецькі міста-поліси, їх механізм застосовувався в Єгипті, Стародавньому Римі, Візантії.

Основними видами літургій були [10, 324]:

– хорегія (χορηγία) – фінансування затрат на організацію і проведення музичних та оркестрових свят, пісенних співів у драматичних постановках під час святкувань, приурочених богам (Діонісій, Гефестій тощо);

– гімнасіарія (γυμνασιάρχια) – організація спортивних змагань (нічних забігів з факелами, кінних перегонів) на честь Прометея, Гефеста та Афіни;

– гестіасіс (εστιασίς) – почергове пригощання заможними громадянами полісу членів своєї філи (общини), кількість яких могла сягати кількох тисяч осіб;

– арефорія (αρρηφορία) – покриття витрат на виконання жінками обов'язків, пов'язаних із участю в процесії на честь Афіни Паллади;

– гіпотрофія (ιπποτροφία) – постійне зобов'язання громадян, які належали до афінського класу вершників, утримувати бойових коней;

– проейсфора (προεισφορα) – зобов'язання найбагатших громадян полісу внести до державної скарбниці терміновий надзвичайний майновий податок за громадян усього міста з правом подальшого відшкодування із них їх часток на свою користь;

– триєрархія (τριεραρχία) – зобов'язання щодо спорядження кораблів, підтримання їх у бойовому стані та командування ними під час бойових дій.

Обов'язок виконання літургій поширювався на громадян, майновий стан яких оцінювався не менше, як у 3 таланти (1 талант дорівнював 26,196 кг срібла). Як свідчать історики, фінансування літургій було дуже обтяжливим обов'язком для грецьких громадян, що міг призвести до банкрутства і заможних людей. Тому, одна і та сама особа протягом року забезпечувала виконання лише одного виду літургії. Для фінансування літургій в межах кожної філи формувалася черга. Від виконання літургій звільня-

лися архонти (керівники міста), неодружені спадкоємці, сироти та особи, яким були надані спеціальні привілеї за послуги полісу.

Виконання громадянами літургій було почесним обов'язком, який демонстрував їх вагу в суспільстві, здатність впливати на прийняття політичних рішень та, врешті-решт, був головним і невід'ємним елементом тогочасного піару. Найбільш частими літургіями були хорегія та гімнасіарія, а найбільш затратною – триєрархія, яку виконували найзаможніші громадяни із періодичністю один раз на три роки. При цьому вони звільнялися від виконання усіх інших видів літургій. З часом система літургій, яка показала свою ефективність в умовах давньогрецької демократії, втратила своє значення, оскільки не відповідала процесам централізації влади та формування держав.

Потреба давньогрецьких полісів у додаткових фінансових ресурсах зумовила появу особливого виду платежу – ейсфори, який став першим класичним надзвичайним податком. Вперше ейсфора з'явилася у 428 р. до н.е., коли в Афінах було зібрано 200 талантів, що були використані для військових дій на острові Лесбос та облоги адміністративного центру острова міста Мітілен. Хоча окремі дослідники наводять дані про утримання ейсфори з метою боротьби з піратами на кілька десятків років раніше (в 446 р. до н.е.), при цьому наголошуючи на епізодичному характері сплати податку [3, 16].

Сплата ейсфори ґрунтувалася на техніці розкладного оподаткування – спочатку визначалася загальна сума податку, а потім проводився розподіл цієї суми між майновими класами. Включення громадян до певного майнового класу здійснювалося відповідно до величини його доходу від земельної власності, рухомого і нерухомого майна. При розподілі ейсфори дотримувався принцип прогресивності оподаткування, за яким заможніші громадяни сплачували більшу

суму податку. З метою справляння ейсфори і триєрарії у 378 р. до н. е. усі платники були об'єднані у спеціальні групи – симморії, а величина податку для окремого платника залежала не від величини його доходів, які приносило йому його майно, а від величини особистих статків громадянина.

Механізм, подібний до справляння давньогрецької ейсфори, був запроваджений і у Стародавньому Римі. Першим обов'язковим платежем, який тут справлявся та мав ознаки надзвичайного, був *tributum*, за рахунок якого фінансувалися, насамперед, військові дії. Справа в тому, що у мирний час витрати римської держави на своє утримання були невеликі та фінансувалися за рахунок здачі в оренду суспільних земель. Виконання адміністративних функцій вважалося почесним обов'язком та не оплачувалося. У випадку ж необхідності вирішення надзвичайних завдань запроваджувався *tributum*, який був різновидністю поземельного податку, що справлявся в грошовій формі. Визначення суми податку називали цензом, проводили його раз на п'ять років спеціально обрані чиновники – цензори. Римські громадяни збиралися за межами міста на Марсовому полі, де робили спеціальні заяви (*professio*), якими добровільно засвідчували своє майнове становище. Залежно від майнового стану цензори поділяли громадян на класи, у межах яких визначалася індивідуальна величина податку.

Правонаступницею фінансових традицій Стародавнього світу була Візантійська імперія, де у V–XII ст. існувало надзвичайне оподаткування, що ґрунтувалося на сплаті спеціального податку – синони. На жаль, у дослідників немає одностайності у розумінні сутності й особливостей справляння синони. Одні вважають її примусовим викупом у населення за фіксованими державними цінами продовольства і фуражу; другі – переконані в тому, що це був поземельний податок із залежного населення; треті

– що синона спочатку була супутником додаткового оподаткування, державної закупівлі за фіксованими цінами продукції, яку виробляли основні сільськогосподарські виробники. Але після певного періоду використання синони в такій якості, вона стала асоціюватися з додатковим оподаткуванням, і до IX ст. перетворилася на додатковий податок. Його стягували з користувачів оброблюваних земель певного розміру (або продуктивності) [2, 64].

Елементи надзвичайного оподаткування були присутні ще в одному візантійському податку – епіболі, який запровадив імператор Анастасій I. Поняття “епібола” було відомим ще в епоху Римської імперії, ним позначалися надзвичайні заходи влади, пов’язані з відмовою населення сплачувати податки. У Візантійській імперії епібола означала кругову поруку у сплаті податків для жителів однієї общини за невикористання вільних земельних ділянок [1, 38].

Одним із перших податків у Середньовічній Європі вважають “датські гроші” (Danegeld) – поземельний податок, запроваджений на Британських островах у 991 р. для виплати викупу датським вікінгам. На початках податок справлявся як надзвичайний платіж, починаючи із XI ст., отримав ознаки загальнообов’язкового цільового податку, яким фінансувалися витрати, пов’язані з обороною країни. Разова сума податку становила 10 тисяч фунтів сріблом. Подібні платежі вікінгам сплачували і населення сучасної Фінляндії, Франції, Прибалтики. Проте у регулярний податок він трансформувався лише в Англії та проіснував до кінця XIII століття. Частина податку йшла на будівництво й оснащення бойового флоту, а інша – на утримання елітних загонів англосаксонської армії.

Суттєвий поштовх в епоху Хрестових походів отримало й оподаткування, адже переважна більшість учасників походів була не

в змозі фінансово покрити витрати на придбання зброї, обладунків, коней, продуктів харчування – того, без чого не можна уявити тогочасну війну. Якщо I Хрестовий похід проводили ще на основі самофінансування, коли його учасники самі несли усі видатки, то уже фінансову основу II Хрестового походу було сформовано за рахунок запровадження у 1166 р., у відповідь на захоплення арабами міста Едесси (нині – турецьке місто Шанлиурфа) англійським королем Генріхом II, податку в розмірі 2 пфеніга із кожного фунту доходу. Протягом наступних 4 років податок стягувався в розмірі 1 пфеніга від бази оподаткування. Не оподатковувалося дорогоцінне каміння та святковий одяг. Контроль за сплатою податку покладено було на священників, які таким чином, застосовуючи сучасну вітчизняну фіскальну термінологію, перетворювалися на податкових агентів. Для збору податку в усіх церквах було встановлено спеціальний ящик – ковчег, куди кожен платник після присяги та підрахунку свого майна добровільно кидав визначену суму податку. Сумлінні платники отримували винагороду – їм відпускалася третина усіх гріхів (повністю гріхи відпускали лише тим християнам, хто брав безпосередню участь у поході).

Для III Хрестового походу у січні 1188 р. було запроваджено новий додатковий податок, який в історію увійшов під назвою “саладінської” десятини, від імені арабського халіфа Салах ад Діна – лідера тогочасного мусульманського світу, із яким вело війни європейське лицарство. Податок запроваджувався як на території Англії, так і у континентальній Європі. Його зобов’язані були сплачувати усі християни, які не йшли у похід: “Тому, хто бере хрест (вирушає у Хрестовий похід) будь він духовною чи світською особою, по папському розпорядженню та в силу всемогутнього Господа та апостолів Петра і Павла, відпускаються усі гріхи, в яких він покався. Ті ж, хто не беруть участь в поході,

як духовні, так і світські персони, зобов'язані платити десяту частину доходу поточного року з рухомості та усякого майна в золоті, сріблі та в іншій формі. Виключаються із цього в духовних осіб одяг, книги; в духовних та світських – дорогоцінне каміння; у лицарів – коні, зброя та одяг, призначені для особистого користування. Усі духовні особи, лицарі та слуги, які виступають в похід, отримують на свою користь десятину зі своїх земель та земель своїх людей, самі ж не платять нічого. Жителі міст та селяни, які вирушають в похід без дозволу своїх господ, зобов'язані платити десятину...” [5, 146–147].

Проте грошей не вистачило і Річард Левине Серце змушений був покрити дефіцит коштів за рахунок продажу королівських маєтків, посад і звань. Із “саладінської” десятини фінансувалися усі наступні хрестові походи, проте ініціаторами її уже була не світська влада, а церква; і становила вона не десяту частину, а лише сорокову. А згодом ці кошти використовували не для війни з іновірцями, а для з'ясування стосунків між церковною та світською владами.

Серед перших дослідників надзвичайного оподаткування на теренах Російської імперії був Ю.А. Гагемейстер, який у 1833 р. опублікував працю “Розысканія о финансахъ в Россіи”, у якій зазначив, що в домонгольський період “в чрезвычайныхъ обстоятельствахъ, часто случавшихся во времена столь беспокойныя, вимались и чрезвычайныя налоги, разкладываемые кажется по благоустмотренію начальства, или по распоряженіямъ общества” [6, 48]. Як бачимо, дослідник не називає власних назв податків, проте стверджує їхню наявність. Це дає змогу припустити, з великою ймовірністю, що основним видом тогочасного надзвичайного оподаткування була данина, яку з різною періодичністю виплачувало підкорене населення своїм войовничим сусідам.

Після захоплення Київської Русі монголами її землі увійшли до складу Золотої Орди. Однією із характерних рис тогочасних фінансових відносин була розгалужена податкова система, яка ґрунтувалася на сплаті данини (ясак), поплужного податку (харадж), торгового мита (тамга), постачання ординських чиновників продуктами харчування і напоями (сосун і улуп), гостьове мито (конак), надзвичайного податку на вимогу хана (кулуш-колтка) [19, 114]. На жаль, літописні й інші літературні джерела не дають змоги визначити усі види надзвичайних податків та їх величину.

Згодом, в фінансовій системі Московії, система надзвичайних податків отримала нерегулярний характер і була “прив'язана” до військових витрат. Надзвичайні податки сплачувало сільське населення в натуральній формі та міщани і ремісники – в грошовій. Між общинами податки розподілялися за окладним принципом, а всередині них – за розкладним. Починаючи з XVI ст., окрім звичних податків, почали активно використовувати нові види надзвичайних податків, які справлялися за рішенням Земського собору: деньгу та “запросные” гроші.

Спочатку деньгу сплачували торговці, що мали не менше 10 рублів річного доходу, а згодом поширилася і на ремісників та селян (“со Всего Московскаго государства со всякихъ людей безотдаточно, чѣмъ кто ни буди отъ ихъ избітковъ” [11, 76]) та утримувалася “по животам и промыслам” (майну і доходу) в розмірі 20% (п'ята деньга), 10% (десята деньга), 6,7% (п'ятнадцята деньга). З 1614 по 1680 рр. 6 разів збиралася п'ята деньга, 5 разів – десята деньга, 1 раз – п'ятнадцята, а також один раз було здійснено рублевий збір з торгових людей. Від сплати деньги звільнялися: військові, які перебували на службі, та члени їх сімей; залежні селяни таких військових (за умови, що сплачені кошти мали скеровуватись винятково на виплату грошового

утримання війську); особи, чий річний дохід не перевищував 10 рублів “а кто живота свого может десеть рублей и съ того не имати вовсе – для скудности” [11, 75].

“Запросные” гроші (запрос волею) – добровільні внески привілейованих класів (землевласників, монастирів, воєвод) і вільних селян, що мали цільовий характер використання та витрачалися для закупівлі зброї, будівництва захисних укріплень, найму війська.

Особливістю податкової політики Петра I стало широке застосування надзвичайного оподаткування, яке було обумовлене веденням Північної війни, на потреби якої витрачалося до 75% державних доходів. Характерною ознакою оподаткування у цей період стала його всезагальність – податки сплачували усі верстви населення, в тому числі дворянство та духовенство. Для побудови військових кораблів багаті купці й землевласники примусово об'єднувалися у так звані кум панства, до обов'язків кожного із яких належала побудова одного корабля в розрахунок на 8–10 тис. дворів. З метою формування 9 нових драгунських полків було запроваджено збір десятої деньги з купців, а із кожного селянського двору – додатково по 20 копійок [15, 45].

Окрім вищенаведених надзвичайних зборів, цар запровадив наступні податкові новації: “орлена бумага” – усі офіційні документи треба було подавати на гербовому папері; збір за народження дитини; збір за похорон родича; весільний збір; податок за написання заповіту; податок на пшеницю та свічки; податок з власників коней; податок на кінську шкуру (у разі загибелі коня); податки на кінські хомути та упряж; податок на бороду; податок на вуса; десятина із приплоду усякої живності; податок на домоволодіння; податок на вулики; збір з купівлі постелі; банний збір; мірошницький збір та збір із власників заїжджого двору; димохідний збір; дров'яний збір; податки на горіхи, ка-

вуни, огірки, питну воду, продаж коней, приватну риболовлю; податок на купівлю гробів.

Надзвичайні податки були вагомим джерелом фінансування військових витрат і в часи Першої світової та громадянської воєн. Вже восени 1914 р. в Російській імперії було прийнято низку податкових новацій, які передбачали збільшення ставок окремих видів податків: акцизів на цукор і нафтопродукти, податку на нерухоме майно в містах і містечках, промислового податку; державного квартирного податку, гербового і портового зборів тощо. Запроваджувалися особливий військовий податок з вантажів, які перевозили залізничним транспортом; тимчасовий особистий військовий податок, який сплачували військовозобов'язані чоловіки, що з різних причин звільнялися від призову на військову службу [12, 120–122].

Під час громадянської війни більшовики у 1918 р. до існуючої системи оподаткування запровадили разовий надзвичайний десяти-мільярдний революційний податок-контрибуцію, платниками якого були заможні верстви населення. Окрім загальнодержавного надзвичайного податку, запроваджувалися і місцеві надзвичайні податки, які скеровували на потреби місцевих органів влади. Через стрімке обезцінення грошей, натуралізацію господарських відносин більшовики перейшли до стягнення податків у натуральній формі шляхом запровадження натурального сільсько-господарського податку. Його утримували із надлишків продукції за прогресивною шкалою, залежав від площі посівів, голів худоби та величини сім'ї. Ставки податку встановлювали в пудах жита, але внесення могло здійснюватися й іншою продукцією [20, 122].

Під час Другої світової війни в Радянському Союзі, з метою забезпечення зростаючих потреб, пов'язаних із фінансуванням бойових дій та потреб тилового господарства, було запроваджено низку

надзвичайних податків і суттєво підвищено податкові ставки для існуючих.

Найвідомішим податком із зазначеного переліку був податок на холостяків, одиноких та малосімейних громадян, який утримувався на основі указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 листопада 1941 р. та у своєму використанні мав цільове призначення – акумульовані кошти витрачали на виховання й утримання дітей у дитячих будинках, надання допомоги багатодітним сім'ям і матерям-одиначкам. Платниками податку були громадяни: бездітні чоловіки віком від 20 до 50 років та бездітні одружені жінки віком від 20 до 45 років. Податок нараховувався за місцем виплати заробітної плати та утримувався за середньою ставкою – 6% разом із податком на прибуток. Незважаючи на те, що податок планувався як тимчасовий засіб, він проіснував до розпаду СРСР.

29 грудня 1941 р. було запроваджено військовий податок, до сплати якого залучалися громадяни, які досягли 18-річного віку. Від сплати звільнялися військовослужбовці, члени їх сімей (у разі отримання допомоги від держави), інваліди 1 та 2 груп, громадяни похилого віку без самостійних джерел доходів. Ставка податку залежала від величини річного заробітку та визначалася за 16-рівневою шкалою від 120 рублів (при заробітку до 1800 рублів) до 2700 рублів (якщо заробіток перевищував 24 000 рублів). Колгоспники й одноосібники сплачували податок в розмірі від 150 до 600 рублів на рік за кожного члена господарства [4].

У квітні 1942 р. кардинальних змін зазнало місцеве оподаткування: було розширено коло платників податків, збільшено податкові ставки та запроваджено 5 нових місцевих податків – податок з будівель, земельна рента, збір з власників транспортних засобів, збір з власників сільськогосподарських тварин, разовий збір на колгоспних ринках. У травні 1943 р. було запроваджено збір за

реєстрацію мисливсько-промислових собак, який скеровували на розвиток мисливського собаководства, становив він 4 рублі при реєстрації у Всесоюзній родовідній книзі, або ж 2 рублі при здійсненні запису в інших видах реєстрів [9, 31–32].

У новітній історії України яскравими прикладами надзвичайного оподаткування стали збір до Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення (далі – чорнобильський збір) і військовий збір.

Так званий чорнобильський збір став основним джерелом формування Фонду для здійснення ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту. Платниками збору були суб'єкти підприємницької діяльності, громадські й інші установи (окрім бюджетних), які здійснювали діяльність, спрямовану на отримання прибутку та здійснювали оплату праці; серед нерезидентів – фізичні й юридичні особи, створені у будь-якій організаційно-правовій формі, що отримували доходи з джерел походження з України, які здійснювали оплату праці (за винятком установ та організацій, що мали дипломатичний статус або імунітет); філії, відділення й інші відокремлені підрозділи платників збору, що не мали статусу юридичної особи, які здійснювали оплату праці; постійні представництва нерезидентів, що отримували доходи з джерел їх походження з України та здійснювали оплату праці.

Об'єктом оподаткування були фактичні витрати платників збору на оплату праці осіб, які перебували у трудових відносинах з платником збору, що включали витрати на виплату основної і додаткової заробітної плати й інші заохочувальні та компенсаційні виплати, а також витрати на виплату авторських винагород і виплат за виконання робіт (послуг) згідно з договорами цивільно-правового характеру. Ставка чорнобильського збору становила 10% від об'єкта оподатку-

вання з віднесенням сплачених сум на валові витрати виробництва й обігу платника збору. Сплата здійснювалася у другій половині місяця одночасно з одержанням в установах банків коштів на оплату праці. Розпорядником коштів було Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Використання коштів не за цільовим призначенням заборонялось [7].

Початок військових дій на південному-сході України обумовив потребу в пошуку додаткових джерел фінансування вітчизняних Збройних сил. З цією метою тимчасово, до набуття чинності рішення Верховної Ради України про завершення реформи Збройних сил України, було запроваджено військовий збір. Платниками податку є: фізична особа-резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; фізична особа-нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні; податковий агент. Об'єктом оподаткування збором є доходи у формі заробітної плати, інших заохочувальних і компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які нараховуються (виплачуються, надаються) платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами; виграшу в державну та недержавну грошову лотерею, виграш гравця (учасника), отриманий від організатора азартної гри. Ставка військового збору становить 1,5% від об'єкта оподаткування [8]. Протягом 2015 р. платники податків сплатили до державного бюджету 9153,9 млн. грн. військового збору, що становить 117,4% від запланованого [13]. У 2014 р. абсолютна величина надходжень від військового збору становила більше 2,5 млрд. грн. [17].

Висновки. Надзвичайне оподаткування – різновид оподаткування, яке передбачає справляння податків та зборів для фінансування непередбачуваних потреб держави (ведення військових дій, ліквідація наслідків масштабних стихійних лих тощо).

Надзвичайне оподаткування було відоме ще з епохи Стародавнього світу та обумовлювалося відсутністю розвиненої системи державного кредиту і необхідністю акумуляції значних коштів за відносно короткий часовий період. Механізм надзвичайного оподаткування ґрунтується на нерегулярній (тимчасовій) основі та передбачає дві основні форми – запровадження нових податків або ж підвищення ставок існуючих.

Серед перспективних напрямків дослідження надзвичайного оподаткування варто виокремити детальніше вивчення окремих видів надзвичайних податків та особливості їх нарахування і сплати в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Бардола К.Ю. *Налоговая политика императора Юстиниана I.* / К. Бардола // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.* – 2002. – № 566. Вип. 34. – С. 34–45.
2. Бардола К.Ю. *Синона. Пути трансформации византийской налоговой практики* / К. Бардола // *Древности 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник.* – Вып. 10 – Харьков: ООО “НТМТ”, 2011. – С. 64–74.
3. Бульчева Е. В. *Эйсфора – военный налог в мирное время (по данным договоров об аренде общественной земли в Аттике середины IV в. до н.э.)* / Е. Бульчева // *Вестник Российского гуманитарного университета.* – 2014. – №13. – С. 15–22.
4. *Военный налог в 1942-43 гг.* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ihistorian.livejournal.com/73136.html>
5. *Все начиналось с десятины: этот многоликий налоговый мир / общ. ред. и вступ. сл. Б.Е. Ланина.* – М. : Прогресс, 1992. – 408 с.
6. Гагемейстер Ю. *Розыскания о финансахъ в России.* / Ю. Гагемейстер. – Имп. академия наук, 1833. – 408 с.
7. Закон України від 20.06.1997 № 386/97-ВР “Про формування Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення” [Електронний ресурс]. – Режим досту-

пу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/386/97-%D0%B2%D1%80/ed19970620>

8. Закон України від 31.07.2014 № 1621-VII "Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/1621-18/print1452599817725452>

9. Игнатенко Д.И. Нормативные и организационно-правовые основания налогов и налогообложения в СРСР в период Великой Отечественной войны / Д. Игнатенко, В. Мартынов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2005. – №. 2. – С. 30-32.

10. Коровкин В. Очерки истории государственного хозяйства, государственных финансов и налогообложения в Древнем мире / В. Коровкин. – М. : Магистр, 2009. – 733 с.

11. Лаппо-Данилевский А. Организация прямого обложения в Московском государстве со временъ смуты до эпохи преобразований. / А. Лаппо-Данилевский. – Типография И.Н. Скороходова, 1890. – 557 с.

12. Орлик С.В. Механізм впровадження військового податку в Україні: досвід періоду Першої та Другої світових війн і сучасність. / С. Орлик // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Вип. 27. – Кіровоград : КНТУ, 2015. – С. 119-129.

13. Протягом 2015 року до Державного бюджету України надійшло понад 9 млрд. грн. військового збору [Електронний ресурс] / Інтернет-сторінка Державної фіскальної служби України. – Режим доступу: <http://sta-sumy.gov.ua/media-tsentr/novini/232671.html>

14. Рысалиева М.Ш. Основные этапы развития налоговой системы / М. Рысалиева // Вестник КРСУ. – 2009. – №. 9, Т. 9. – С. 66-70.

15. Смирнов Д.А. Реформирование и совершенствование принципов налогообложения в эпоху Петра I / Д. Смирнов // Общество и право. – 2012. – № 5 (42).

16. Тургенев Н. Опыт теории налогов / Н. Тургенев. – В тип. Н. Греча, 1818. – 368 с.

17. У 2014 році сплачено понад 2,5 млрд. грн. військового збору [Електронний ресурс] / Інтернет-сторінка Державної фіскальної служби України. – Режим доступу : <http://sta-sumy.gov.ua/media-tsentr/novini/179742.html>

18. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Первобытно-общинный и феодальный способы производства в России / П. Хромов. – М. : Высш. шк., 1988. – 272 с.

19. Чукаева В.А. Русь в системе империи Золотой Орды (XIII–XV вв.) / В.А. Чукаева // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2013. – № 4. – С. 110–115.

20. Шварц М.Р. Исторические аспекты налогообложения сельхозпроизводителя в России / М. Шварц Р., Э. Шварц // Вестник Брянского государственного университета. – 2008. – № 3. С. 120–126.

References

1. Bardola, K. Ju. (2002). *Nalogovaya politika imperatora Yustiniana I.* [The tax policy of the Emperor Justinian I.] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universyteta – Journal of Kharkov national university*, 566 (34), 34–45 [in Russian].

2. Bardola, K. Ju. (2011). *Sinona. Puti transformatsii vizantiyskoy nalogovoy praktiki.* [Ways of transformation of the Byzantine tax practice]. *Drevnosti – Antiquities*, 10, 64–74. Kharkov: ООО "NTMT" [in Russian].

3. Bulycheva, E. (2014). *Eysfora - voennyu nalog v mirnoe vremya (po dannym dogovorov ob arrende obschestvennoy zemli v Attike serediny IV v. do n.e.)* [Eysfora – war tax in time of peace (according to the agreements on public land lease in Attica middle of the IV century BC.)] *Vestnik Rossiyskogo gumanitarnogo universiteta – Bulletin of the Russian humanitarian university*, 13, 15–22 [in Russian].

4. *Voennyu nalog v 1942-43 gg.* [Military tax in 1942-43.]. Available at: <http://ihistorian.livejournal.com/73136.html>

5. Lanin B. Ye. (Eds.). (1992). *Vse nachinalos s desyatiny: jetot mnogolikij nalogovyj mir* [It all started with the tithe: the diverse world of tax]. Moscow: Progress [in Russian].

6. Gagemeyster Yu. (1833). *Rozyskaniya o finansakh' v Rossii* [Researches on finance in Russia]. Imp. akademiya nauk [in Russian].

7. *Zakon Ukrainy vid 20.06.1997 № 386/97-VR "Pro formuvannia Fondu dlia zdiisnennia zakhodiv shchodo likvidatsii naslidkiv Chornobyl'skoi katastrofy ta sotsialnoho zakhystu naselennia"* [The Law of Ukraine "On the formation of the Fund for the liquidation of consequences of Chernobyl disaster and social protection"]. (1997, June, 6). Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/386/97-%D0%B2%D1%80/ed19970620>

8. *Zakon Ukrainy vid 31.07.2014 № 1621-VII "Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy* [The Law of Ukraine "On amendments to the Tax code of Ukraine and some other legislative acts of Ukraine"]. (2014, July, 31). Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/1621-18/print1452599817725452>

9. Ignatenko, D.I. (2005). *Normativnye i organizatsionno-pravovye osnovaniya nalogov i nalogooblozheniya v SRSR v period Velikoy Otechestvennoy voyny*. [Regulatory and organizational and legal bases of taxes and taxation CPCP during the Great Patriotic War]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta MVD Rossii – Bulletin of St. Petersburg State university Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2, 30–32 [in Russian].

10. Korovkin, V. (2009). *Ocherki istorii gosudarstvennogo khozyaystva, gosudarstvennykh finansov i nalogooblozheniya v Drevnem mire* [Essays on the history of the state economy, public finances and taxation in the ancient world]. Moscow: Magistr [in Russian].

11. Lappo-Danilevskiy, A. (1890). *Organizatsiya pryamogo oblozheniya v Moskovskom gosudarstv so vremen smuty do epokhi preobrazovaniy*. [Organization of direct taxation in the Moscow state the Troubles before the era of transformation]. *Tipografiya I.N. Skorokhodova* [in Russian].

12. Orlyk S.V. (2015). *Mekhanizm vprovadzhennia viiskovoho podatku v Ukraini: dosvid periodu Pershoi ta Druhoi svitovykh viin i suchasnist* [The mechanism of implementation of the military tax in Ukraine: the experience during the First and Second World Wars and the present]. *Naukovi pratsi Kirovohrads-*

koho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu – Research papers Kirovograd national technical university, 27, 119–129. Kirovohrad: KNTU [in Ukrainian].

13. *Protiahom 2015 roku do Derzhavnoho biudzhetu Ukrainy nadiishlo ponad 9 mlrd. hrn. viiskovoho zboru* [During 2015 the State Budget of Ukraine received over 9 billion. UAH. military training]. *Internet-storinka Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy*. Available at: <http://sta-sumy.gov.ua/media-tsentr/novini/232671.html>

14. Rysaliev, M. (2009). *Osnovnye etapy razvitiya nalogovoy sistemy* [The main stages of development of the tax system]. *Vestnik KRSU – Bulletin of KRSU*, 9, 9, 66–70 [in Russian].

15. Smirnov D.A. (2012). *Reformirovanie i sovershenstvovanie printsypov nalogooblozheniya v epokhu Petra I* [Reform and improvement of taxation principles in the era of Peter I]. *Obschestvo i pravo – Society and law*, 5 (42) [in Russian].

16. Turgenev, N. (1818). *Opyt teorii nalogov*. [Experience in tax theory]. *V tip. N. Grecha* [in Russian].

17. *U 2014 rotsi splacheno ponad 2,5 mlrd. hrn. viiskovoho zboru* [It was paid more than 2.5 bln. UAH. military training in 2014]. *Internet-storinka Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy*. Available at: <http://sta-sumy.gov.ua/media-tsentr/novini/179742.html>

18. Khromov, P.A. (1988). *Ekonomicheskaya istoriya SSSR. Pervobytno-obschinnyy i feodalnyy sposoby proizvodstva v Rossii* [The economic history of the USSR. Primitive communal and feudal mode of production in Russia]. Moscow: Vyssh. shk. [in Russian].

19. Chukaeva, V.A. (2013). *Rus v sisteme imperii Zolotoy Ordy (XIII–XV vv.)* [Russia in the system of the empire of the Golden Horde (XIII–XV centuries)]. *Aktualni problemy vitchyzniano yurysprudentsii – Actual problems of national law*, 4, 110–115 [in Russian].

20. Shvarts, M.R., Shvarts, E. (2008). *Istoricheskie aspekty nalogooblozheniya selkhozproizvoditelya v Rossii* [Historical aspects of the taxation of agricultural producers in Russian]. *Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Bryansk state university*, 3, 120–126 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 26.05.2016

УДК 336.226.44(477)

Надія НОВИЦЬКА

СУТНІСТЬ І СУСПІЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ОПОДАТКУВАННЯ

Узагальнено наукові підходи до вирішення проблеми зниження надмірного навантаження на навколишнє природне середовище. З'ясовано, що використання податків для цієї мети є найбільш прийнятним з точки зору максимізації суспільного добробуту. Визначено, що екологічне оподаткування є каталізатором процесу дивергенції зв'язків ресурсоспоживання, навантаження на навколишнє природне середовище та економічного зростання. Запропоновано використовувати модель PSR "навантаження-стан-реагування" для дослідження повноти реалізації суспільного призначення екологічного оподаткування.

Ключові слова: екологічне оподаткування, екстерналії, інтерналізація, коригуючий податок, дивергенція.

Надежда НОВИЦКАЯ

Сущность и общественное назначение экологического налогообложения

Обобщены научные подходы к решению проблемы снижения чрезмерной нагрузки на окружающую естественную среду. Установлено, что использование налогов для этого является наиболее приемлемым с точки зрения максимизации общественного благосостояния. Определено, что экологическое налогообложение является катализатором процесса дивергенции связей ресурсопотребления, нагрузки на окружающую естественную среду и экономического роста. Предложено использовать модель PSR "нагрузка-состояние-реагирование" для исследования полноты реализации общественного назначения экологического налогообложения.

Ключевые слова: экологическое налогообложение, экстерналии, интернализация, корректирующий налог, дивергенция.

Nadiia NOVYTSKA

The essence and the social purpose of environmental taxation

Introduction. Now, when the society faces challenges associated with the exacerbation of global environmental problems becomes significant development of environmental taxation, which is the most effective methods of reducing the excessive press on environment.

Purpose. *In this regard, the purpose of this work was to study the essence and put social purpose environmental taxation.*

Results. *The article summarizes the scientific approaches to the problem of reducing the excessive pressure on the environment economic methods, it was found that the use of taxes for this purpose is the most appropriate in terms of maximizing social welfare.*

Conclusion. *Determined the public purpose of environmental taxation, which is to reduce the excessive pressure on the environment from active economic activity. Determined that the environmental taxation is a catalyst of decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth. Proved the necessity of the model “press-state-response” to determine the completeness of the implementation of the social purpose of environmental taxation.*

Keywords: *environmental taxation, externalities, internalization, corrective tax, decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth.*

JEL Classification: H230.

Постановка проблеми. Активний розвиток екологічного оподаткування розпочався наприкінці ХХ ст., коли перед суспільством постали виклики, пов'язані з загостренням глобальних екологічних проблем, а саме: поширенням забруднення на навколишнє природне середовище (далі НПС) та значним його впливом на здоров'я населення, стан екосистеми, виробничий потенціал та зміну клімату. Усвідомлення суспільством того факту, що активна економічна діяльність спричиняє навантаження на НПС¹ стало поштовхом до наукових пошуків найефективніших методів та інструментів його зниження. До них відносять екологічне оподаткування – процес встановлення і стягнення екологічних податків з урахуванням при визначенні їх ставок, об'єктів, платників і порядку сплати ступеня їх впливу на рівень навантаження на НПС, нераціональне природокористування тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади екологічного оподаткування розроблені в працях зарубіжних вчених: У. Баумоль (W. Baumol), Р. Ветерінга (R. Weterings), Г. Волеберга (H. Vollebergh), А. Пігу (A. Pigou), А. Сандмо (A. Sandmo),

Е. Смітса (E. Smeets), Дж. Стігліца (J. Stiglitz), Д. Фуллертон (D. Fullerton). Окремі питання екологічного оподаткування висвітлені у дослідженнях вітчизняних вчених, зокрема В. Адрущенко, О. Веклич. Разом з тим залишаються відкритими питання підвищення ефективності реалізації регулюючого та фінансового потенціалу екологічного оподаткування, його здатності ефективно впливати на рівень навантаження на НПС. Крім того, актуалізується необхідність теоретичного осмислення місця та ролі екологічного оподаткування в каталізації процесів дивергенції зв'язків економічного зростання, ресурсоспоживання та навантаження на НПС.

В зв'язку з цим, **мета** нашої наукової роботи – дослідження сутності та суспільного призначення екологічного оподаткування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основою для початку розробки теоретичних засад екологічного оподаткування стала концепція екстерналій, засновником якої є представник кембриджської економічної школи А. Пігу (1877–1959 рр.) [1]. Концепція базується на припущенні, що внаслідок провадження економічної діяльності виникають побічні зовнішні ефекти (екстерналії) у вигляді навантаження на НПС. Екстерналіями є витрати, які один

¹ Навантаження на НПС – ступінь прямого і опосередкованого впливу економічних агентів на НПС в цілому та окремі його складові (атмосферне повітря, поверхневі води, ґрунт тощо.).

економічний агент перекладає на інших і не бере до уваги, приймаючи рішення про виробництво чи споживання певних товарів. Для приведення стану економічної рівноваги до оптимуму за Парето у присутності негативних екстерналій західні вчені вживають термін "інтерналізація", під яким розуміють трансформацію витрат, що несуть треті особи, у внутрішні витрати виробництва та споживання.

Вирішення проблеми екстерналій не відразу було запропоновано здійснювати через запровадження екологічного оподаткування, об'єктом якого є навантаження на НПС. Наукові пошуки розпочаті з дослідження впливу екстерналій на стан рівноваги приватного сектору, відповідність цього стану вимогам оптимуму за Парето.

Дж. Стіглиць, досліджуючи проблему негативних екстерналій, дійшов висновку, що у разі їх виникнення розподіл ресурсів внаслідок дії ринкового механізму може бути неефективним. Оскільки індивідууми не несуть повних витрат у результаті негативних екстерналій, створених ними, вони будуть продовжувати таку практику і надалі [2, 80]. В. Андрущенко у своїх дослідженнях вирізняє негативні ефекти екстерналій, до яких відносить зменшення або елімінування можливості оптимальної алокації ресурсів у масштабах як певної галузі, так і економічної системи в цілому; спричинення переміщення ресурсів і ринків, погіршення показників ефективності і виробничої динаміки [3, 88–89]. До вказаних наслідків призводить розбіжність між приватними та суспільними витратами, причому приватні витрати є значно меншими за суспільні.

Внаслідок того, що ринковий механізм не трансформує витрати, яке несе суспільство від надмірного навантаження на НПС, у внутрішні витрати виробництва, екстерналії не відображаються в цінах підприємств-емітентів забруднюючих речо-

вин. Орієнтація лише на приватні вигоди і витрати призводить до перевиробництва благ із негативними екстерналіями, а отже, до надмірного споживання.

Дж. Стіглиць стверджував, що вирішення проблеми негативних зовнішніх ефектів полягає не у встановленні заборон для індивідуумів на їх створення, а у пошуку суспільно ефективного рівня забруднення НПС та інструментів його досягнення [2, 213]. Ф. Хан (F. Hahn) у своїх дослідженнях дійшов висновку, що наявність екстерналій утворює випадок для урядового втручання в ринкову економіку (*prima facie*) [4]. В. Андрущенко, у свою чергу, узагальнивши наукові погляди західних вчених стосовно концепції екстерналій, зазначав, що в умовах ринкової економіки навіть при орієнтації на абсолютний принцип *laissez faire* участь держави в господарських процесах необхідна для реагування на екстерналії, які не віддзеркалюються в цінах, але вплив яких відчувається за межами певної господарської діяльності на споживачах і виробниках, безпосередньо не здійснених в ній [3, 88]. Таким чином, дослідники обґрунтували необхідність застосування методів державного регулювання для усунення негативних наслідків екстерналій.

Р. Коуз у своїх дослідженнях, апелюючи до аргументів Ф. Хана, зазначає, що саме існування екстерналій не дає підстав для урядового втручання. Для максимізації суспільного добробуту бажаність урядового втручання за наявності екстерналій залежить від співвідношення витрат і вигод від такого втручання [5, 2382]. Р. Коуз довів, що ключове значення для успішної роботи ринку мають трансакційні витрати². Якщо вони незначні, а права власності чітко визначені, то ринок здатний сам, без участі держави, усунути зовнішні ефекти (теоре-

² Витрати, що виникають у зв'язку з укладенням контрактів, тобто витрати на збір і обробку інформації, на проведення переговорів і прийняття рішень, на контроль і юридичний захист виконання контрактів [5].

ма Коуза)³. Лише у випадку, якщо розподіл прав власності здійснює значний вплив на ефективність виробництва і трансакційні витрати суттєві, державне регулювання є виправданим за умови перевищення вигод від такого втручання за втрати, зумовлені “провалами ринку”.

У наукових працях інших західних вчених детально досліджуються питання державного втручання в економіку щодо впливу на неефективну алокацію ресурсів внаслідок існування “провалів” ринкового механізму. Інструментами такого впливу, як вважає К. Ерроу (K. Arrow), є податки і субсидії [3, 90–91]. А. Сандмо, досліджуючи екстерналії, також зазначає, що для досягнення ефективності в конкурентній економіці потрібні податки на товари, при виробництві яких виникають негативні ефекти [6].

Екологічні податки надають вартісної форми забрудненню НПС, тим самим збільшуючи витрати виробництва і споживання. Цим вони спонукають економічних агентів до добровільної зміни поведінки і забезпечують досягнення суспільно ефективного рівня забруднення. Субсидії ж є виплатами з бюджету на користь виробника або споживача певної продукції, що знижує її ринкову ціну. Теоретично розмір субсидії повинен дорівнювати граничній корисності субсидованого блага [3, 91]. Варто зазначити, що у випадку застосування субсидій для досягнення суспільно ефективного рівня забруднення НПС витрати на це несе не той економічний агент, який спричинив забруднення, а всі платники податків, як ті, що створюють надмірне навантаження на НПС, так і ті, які провадять екологобезпечну діяльність.

³ Необхідно зазначити, що ідеї Р. Коуза отримали широке застосування в екологічній політиці, для тієї чи іншої місцевості почали встановлювати допустимі рівні навантаження на НПС, а потім відкривалася вільна торгівля правами на забруднення в цих межах. Рівень викидів визначається правами, придбаними кожним агентом. Зазначена система викликає зацікавленість виробників у використанні технологій, які спричиняють менше навантаження на НПС, і в перепродажу наявних у них прав тим агентам, які недостатньо ефективно застосовують природоохоронні технології.

У ході наукових пошуків щодо вибору найбільш оптимальних інструментів інтерналізації негативних екстерналій багато вчених дійшли висновку, що використання для цієї мети податків є більш прийнятним з точки зору максимізації суспільного добробуту. Так, У. Баумоль у ході порівняння суспільно корисного ефекту від запровадження податків на емісію забруднюючих речовин та субсидій на подолання забруднення НПС, дійшов висновку, що зазначений ефект від податку є більшим [3, 92]. Такої позиції дотримується також і Дж. Стігліц, який у своїх працях доводить, що система субсидій не призводить до Парето-ефективної алокації ресурсів. Вказана позиція обґрунтовується тим, що у разі використання субсидій як інструменту досягнення суспільно ефективного рівня забруднення НПС, виробники отримують більші прибутки, ніж у випадку застосування інших інструментів. Причиною цього є надлишковий випуск продукції, який є можливим через скорочення граничних приватних витрат одночасно з граничними суспільними витратами випуску [2, 218].

У свою чергу, Р. Коуз, незважаючи на загальне негативне сприйняття використання податків для інтерналізації екстерналій, вказував на наявність переваг даних інструментів регулювання процесів породження негативних ефектів, до яких відносив можливість дослідження процесів за допомогою існуючої теорії цін [5, 2528]. Розрахунок у випадку застосування цього методу зниження надмірного навантаження ґрунтується на наявності у будь-якого податку, крім фіскального призначення, економічних та соціальних ефектів [3, 91]. Створюючи такі ефекти шляхом маніпулювання розміром податкового навантаження та встановлення податкової диференціації, держава має можливість регламентувати та спрямовувати діяльність економічних агентів у напрямку національних пріоритетів.

Варто зазначити, що при здійсненні оцінки отримання майбутньої ймовірної вигоди від використання екологічного оподаткування для зниження надмірного навантаження на НПС необхідно враховувати і можливі втрати від цього. До них може призвести зниження економічної активності через підвищення податкового тягаря на економічних агентів та розширення меж втручання держави у їх діяльність. Крім того, запровадження екологічного оподаткування зумовлює підвищення державних витрат на стягнення податків, розподіл надходжень між суб'єктами, на які поширюється дія негативних екстерналій та контроль за їх ефективним розподілом [7, 30–31].

На нашу думку, коректна й обґрунтована аргументація на користь державного

інтерналізація через ціновий механізм, що дозволить нівелювати різницю між граничними приватними та граничними суспільними витратами. Одним з інструментів зазначеного механізму є спеціальний коригуючий податок⁴, який діє в напрямку відновлення ринкової рівноваги на рівні, що забезпечує оптимальне, з точки зору суспільства, виробництво і споживання благ [8].

Спрощену модель, яка дозволяє відобразити вплив екстерналій на попит і пропозицію, та ефект, що обумовлює екологічне оподаткування в умовах конкурентного ринку⁵, зображено на рис. 1. За умови відсутності екстерналій ринкова рівновага у точці Q є ефективною. Крива попиту MB (marginal benefit) відображає граничну індивідуальну вигоду

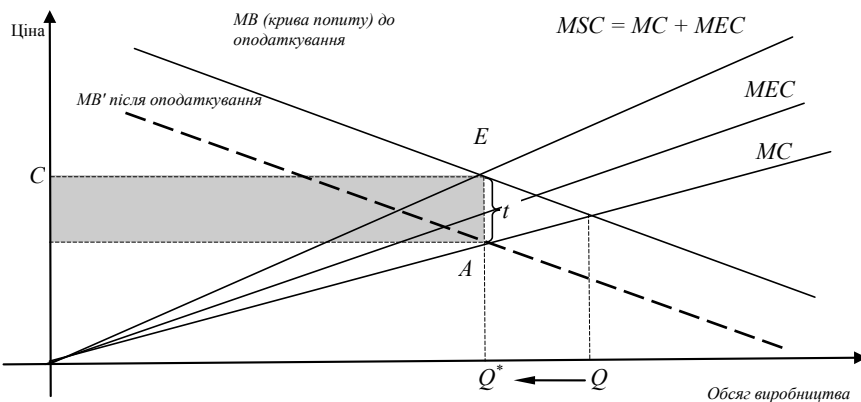

Рис. 1. Соціально-ефективний рівень забруднення НПС [9, 21–22; 2, 208–214]

втручання для інтерналізації екстерналій була розвинена А. Пігу, який започаткував загальну теорію економічної рівноваги з урахуванням впливу зовнішніх факторів на умови суспільного добробуту. Розробляючи інструменти впливу на алокацію, вигоди якої обумовлені провалами ринку, А. Пігу дійшов висновку, що для скорочення перевиробництва товарів із негативними зовнішніми ефектами необхідною є їх

від виробництва додаткової одиниці продукції. Крім того, ця крива також відображає граничні витрати на скорочення емісії

⁴ З часом коригуючий податок отримав назву "пігувіанський податок".

⁵ В умовах монополії пігувіанський податок не сприятиме досягненню соціально-ефективного рівня забруднення НПС, адже монополіст під дією податку зменшує обсяги виробництва з метою отримання монополю високого прибутку і перекладає інтерналізовані екстерналії на споживачів, у яких немає можливості змінити споживчу поведінку. Тому кращим інструментом регулювання рівня забруднення НПС у випадку монополії є застосування адміністративних заходів для обмеження рівня навантаження на НПС.

MAC (*marginal abatement cost*). Крива пропозиції *MC* (*marginal cost*) показує граничні витрати на виробництво зазначеної одиниці продукції. На перетині двох кривих у стані ринкової рівноваги гранична вигода дорівнює граничним витратам. У разі існування екстерналій крива пропозиції не буде відображати граничних суспільних витрат, а тільки ті, які несуть виробники. Випуск на рівні стану ринкової рівноваги зумовлює надлишковий випуск у обсязі Q_H :

$$Q_H = Q - Q^* \quad (1)$$

Криву граничних суспільних витрат *MSC* (*marginal social cost*) також відображено на рис. 1, що дає змогу показати додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції. Причому:

$$MSC = MC + MEC, \quad (2)$$

де *MC* – приватні граничні витрати (*marginal cost*);

MEC – витрати, зумовлені забрудненням *НПС* (*marginal environmental cost*).

Крива *MSC* лежить вище *MC*. У теорії ефективний рівень виробництва підприємства, діяльність якого зумовлює надмірне навантаження на *НПС*, досягається за умов рівності граничної вигоди від збільшення випуску (і, як наслідок, додаткової емісії одиниці забруднення) та граничних суспільних витрат цієї діяльності:

$$MSC = MC. \quad (3)$$

Такий стан рівноваги відповідає точці Q^* на рис. 1, на перетині кривих граничних суспільних витрат і кривої попиту. Варто зазначити, що в стані рівноваги Q^* досягається також суспільно ефективний рівень забруднення *НПС*. Ефективний рівень випуску є меншим за випуск у стані ринкової рівноваги:

$$Q^* < Q. \quad (4)$$

Припускаючи те, що величина забруднення *НПС* пропорційна рівню випуску, а граничні витрати на кожну одиницю забруднення є фіксованими, та вводячи фіксований податок на одиницю забруднення

зі ставкою, встановленою на рівні величини суспільних витрат забруднення, підприємство буде змушене випускати ефективну кількість продукції.

$$t = MSCP, \quad (5)$$

де *MSCP* – граничні суспільні витрати забруднення.

На рис. 1 податок на забруднення за кожну додаткову одиницю випуску відповідає відстані *EA*, а сумарні податкові надходження *T* – площі прямокутника *ABCE*:

$$T = t \cdot Q^*. \quad (6)$$

Податок спонукає підприємства фінансувати суспільно ефективні витрати на зменшення рівня забруднення. Зазначені витрати є значними та зростають із його скороченням його рівня. Ефективний обсяг скорочення забруднення досягається за умови рівності граничних витрат на скорочення рівня забруднення (*marginal abatement cost*) *MAC* і граничних суспільних витрат забруднення (*marginal social pollution cost*) *MSCP*:

$$MSCP = MAC. \quad (7)$$

Варто зазначити, що в основі зроблених А. Пігу висновків щодо суспільно ефективного рівня забруднення *НПС* лежить припущення про те, що кожен економічний агент здійснює раціональний аналіз витрат і вигод та робить вибір на користь більш дешевого варіанта скорочення емісії, що може спричинити, окрім прямих витрат на скорочення обсягів забруднення *НПС*, зміни в структурі випуску і виробничому процесі.

Важливою умовою для встановлення ставки податку, яка спричинить бажану податкову реакцію економічних агентів, є рівність, яка впливає з рівнянь (5) і (7):

$$t = MSCP = MAC. \quad (8)$$

Рівність (8) означає, що ставка податку повинна бути рівною граничним витратам на скорочення забруднення *НПС*. Через вплив запровадженого коригуючого податку крива попиту змінить своє положення та змістить-

ся у положення MB' . Це пов'язано з тим, що екологічний податок є різницею між собівартістю виробництва одиниці продукції і ціною, яку платять споживачі (ринкова ціна, яка включає у тому числі й податки). У результаті вищої ринкової ціни попит на екологічно шкідливі товари зменшиться, а саме це і є метою запровадження екологічного податку.

Важливою особливістю так званого пігувіанського податку, на яку звертає увагу Г. Воленберг, є наявність суперечностей між податковою й екологічною політикою. Одна з таких суперечностей виявляється у тому, що податкові надходження від екологічного податку будуть більшими, якщо технології для зменшення рівня забруднення є більш складними та дорогими (тобто, коли крива попиту є більш крутою) і меншими – якщо екологічна проблема є більш значною (тобто, коли крива граничних витрат забруднення є більш крутою) [10].

Застосування екологічного оподаткування дозволяє досягати економічно ефективним та гнучким способом узгодження податкової й екологічної політик держави. Одна з основних цілей екологічної політики – урахування екологічного імперативу⁶ при розробці стратегій економічного зростання. Останнє забезпечується через ефективніше використання ресурсів, скорочення економічних і екологічних витрат, пов'язаних з виснаженням ресурсів і навантаженням на НПС [12]. Процес досягнення таких цілей визначається як дивергенція⁷ (decoupling) зв'язків економічного зростання, споживання ресурсів і навантаження на НПС (далі – ди-

вергенція зв'язків). На рис. 2 показано висхідну траєкторію економічного зростання й одночасне зменшення навантаження на НПС та скорочення рівня споживання природних ресурсів.

Фахівці ПРООН вирізняють два аспекти цього процесу: дивергенція ресурсних зв'язків – зниження темпів використання ресурсів на одиницю економічної активності; дивергенція зв'язків навантаження – збереження обсягу виробництва при скороченні надмірного навантаження на НПС будь-якої економічної діяльності. Існують два індикатори дивергенції:

– відносна дивергенція ресурсних зв'язків або навантаження на НПС, яка виявляється у тому, що темпи зростання використовуваних ресурсів або надмірного навантаження на НПС стають нижчими від темпів економічного зростання, що призводить до підвищення ресурсної продуктивності;

– абсолютна дивергенція ресурсних зв'язків або навантаження на НПС, яка є наслідком відносної дивергенції ресурсних зв'язків і відбувається за умови перевищення темпів зростання ресурсної продуктивності над темпами зростання економіки.

Підвищення рівня дивергенції зв'язків вимірюється через зіставлення результатів економічної діяльності (наприклад, ВВП, валової доданої вартості) з кількістю використаних природних та енергоресурсів, емісією забруднюючих речовин та ін. Такі індикатори відображають ефективність виробництва і споживання, раціональність експлуатації ресурсів, обсяги перевиробництва та сектори економіки, країни зі значним навантаженням на НПС.

За висновками експертів ООН, процес дивергенції вже розпочався у багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні. Так, глобальне економічне зростання перевищило темпи споживання природних ресурсів поряд зі зменшенням негативних екологічних

⁶ Екологічний імператив – це сукупність умов взаємодії суспільства та природи, порушення яких буде мати катастрофічні наслідки для людства. Екологічний імператив виражає необхідність оцінювати наслідки будь-якої діяльності, пов'язаної з втручанням у природні процеси з точки зору загальних умов взаємодій суспільства та природи, збереження умов біологічного існування людини і вимагає виключення будь-якої можливості руйнації природних екосистем [11]

⁷ Застосування для ідентифікації процесу розходження економічного зростання, навантаження на НПС та ресурсоспоживання терміну “дивергенція” обумовлено його розумінням в економіці як індикатору, що відображає кількісну динаміку розходження трендів [13, 9].

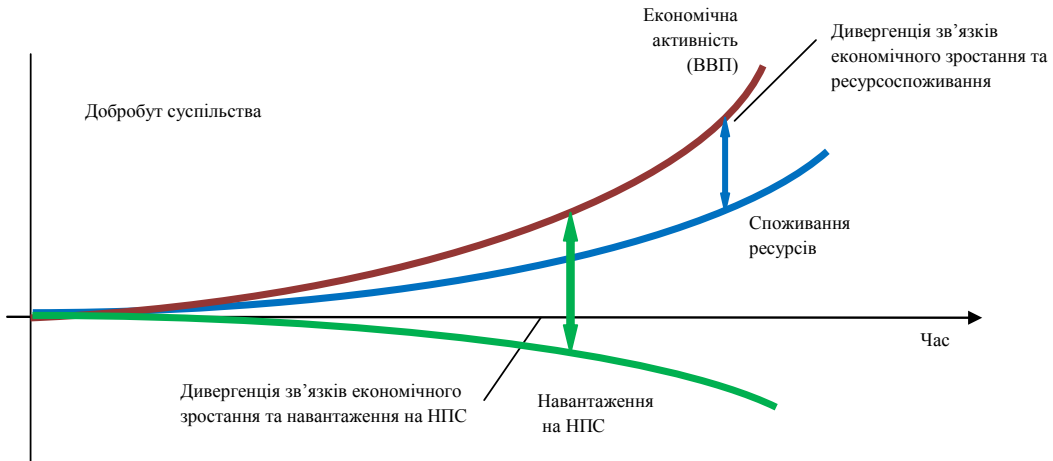

Рис. 2. Процес дивергенції зв'язків економічного зростання, споживання природних ресурсів та навантаження на НПС [12].

наслідків. Споживання матеріалів на одиницю реального ВВП в XXI ст. скоротилося на 25% порівняно з 80-ми рр. XX ст. Але для відчутного зниження надмірного навантаження на НПС та підвищення ефективності використання ресурсів необхідне прискорення цього процесу. Не вдаючись до детального аналізу всіх факторів забезпечення та каталізації процесу дивергенції зв'язків, звернемо увагу на особливе місце, яке займає екологічне оподаткування у цьому складному процесі.

Оподатковуючи навантаження на НПС, надаючи йому вартісної форми, екологічні податки сприяють його трансформації у витрати виробництва та споживання. Перманентний пошук шляхів скорочення витрат економічними агентами призводить до добровільного зниження ними рівня навантаження на НПС. У цьому процесі виявляється спрямованість екологічного оподаткування на скорочення бази. Здатність екологічного оподаткування до каталізації дивергенції зв'язків обумовлюються його статичною та динамічною ефективністю.

Статична ефективність екологічного оподаткування визнається його здатністю

забезпечувати зменшення надмірного навантаження на НПС найменш витратним способом. Порівняно з застосуванням субсидій, екологічне оподаткування не потребує виплат з державного бюджету. Відповідно до встановлених адміністративних нормативів природоохоронні заходи повинні запроваджуватися всіма економічними агентами незалежно від їх вартості для кожного з них. У випадку ж застосування екологічного оподаткування витрати на природоохоронні заходи фінансують ті економічні агенти, для яких це вигідно, а інші, для яких вжиття таких заходів є занадто дорогими, – сплачують екологічні податки. В кінцевому випадку сукупна вартість для економіки покращення якості НПС є меншою, ніж у разі застосування інших методів зниження надмірного навантаження при тому самому рівні його зниження.

Динамічна ефективність екологічного оподаткування обумовлюється його впливом на процес технологічних змін і досягається через створення стимулів до розробки й впровадження інновацій та розвитку "чистих" технологій [14;15]. У контексті забезпечення довгострокового економічного

зростання з урахуванням екологічного імперативу зазначена здатність екологічного оподаткування є особливо важливою, адже процес глибоких технологічних трансформацій є одним з найбільш значимих факторів не тільки зниження навантаження на НПС, а й підвищення конкурентоспроможності економіки, дематеріалізації виробництва, поступового переходу до постіндустріальної стадії цивілізаційного розвитку України. Завдяки інноваціям, в результаті економії на витратах, залучення внутрішніх резервів, мультиплікативного ефекту, підвищується ефективність соціально-економічної системи, утверджуються і розвиваються сучасні соціально-економічні відносини, зростає економічний добробут [16]. За висновками А. Яффе і Р. Ставінса [17], якщо розрахувати вартість зниження навантаження на НПС з урахуванням застосування існуючих технологій і методів, то витрати можуть виглядати надмірними. Однак здатність компаній і населення використовувати нові методи і технології, що знижують навантаження на НПС та його наслідки, дозволяє у майбутньому значно знизити вартість таких заходів.

Позитивний вплив екологічного оподаткування на активізацію інноваційної діяльності зумовлений тим, що економічні агенти здійснюють перманентний пошук шляхів зниження податкових зобов'язань. Так, досвід розвинених країн доводить, що комерційна привабливість інвестицій у наукові розробки в сфері екологічно чистих технологій та продукції як підприємствами, так і незалежними дослідниками забезпечується економією від скорочення податкових зобов'язань з екологічних податків. Але в Україні екологічне оподаткування досі фактично не стимулює розробку та впровадження таких інновацій через низький рівень ставок екологічних податків та інші чинники.

На нашу думку, для моніторингу рівня зниження навантаження на НПС, а також

змін його стану у результаті дії екологічного оподаткування, каталізації дивергенції зв'язків, варто адаптувати до вітчизняних реалій модель казуальності активної економічної діяльності, НПС та суспільства – PSR⁸ (press-state-response “навантаження-стан-реагування”), розроблену фахівцями ОЕСР (рис. 3).

На думку розробників, екологічне оподаткування в зображеній моделі є “реакцією” суспільства на зміни у “стані” НПС, зумовлені “навантаженням” від активної економічної діяльності. Екологічне оподаткування призначене для впливу на фактори опосередкованого навантаження на НПС. Індикаторами зниження “навантаження” на НПС від економічної діяльності є показники скорочення емісії забруднюючих речовин в атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти, обсяги утворення відходів та ін. Процес трансформації “стану” НПС внаслідок запровадження екологічного оподаткування відображається порівнянням вимірених у динаміці конкретних якісних чи кількісних характеристик атмосферного повітря, води, землі та біорізноманіття до і після оподаткування.

Використання зазначеної моделі для моніторингу причинно-наслідкових зв'язків “навантаження-стан-реагування” можна продемонструвати на прикладі встановлення непрямих податків на енергетичні ресурси в країнах ОЕСР (як на фактори виробництва, так і готову продукцію), а також прямих податків на емісію забруднюючих речовин. Їх запровадження стало реакцією суспільства на забруднення атмосферного повітря енергетичними ВЕД. Значні обсяги емісії від сектору: вуглекислого газу (CO₂⁹), оксидів сірки (SO_x), азоту (NO_x) та інших речовин –

⁸ Модель PSR – розроблена ОЕСР у 1993 р. на основі концепції казуальності активної людської діяльності, надмірного навантаження на НПС та реакції суспільства на екологічні виклики.

⁹ У світі частка енергетичного сектору в сумарних викидах становить 84%, в Україні – 69%.

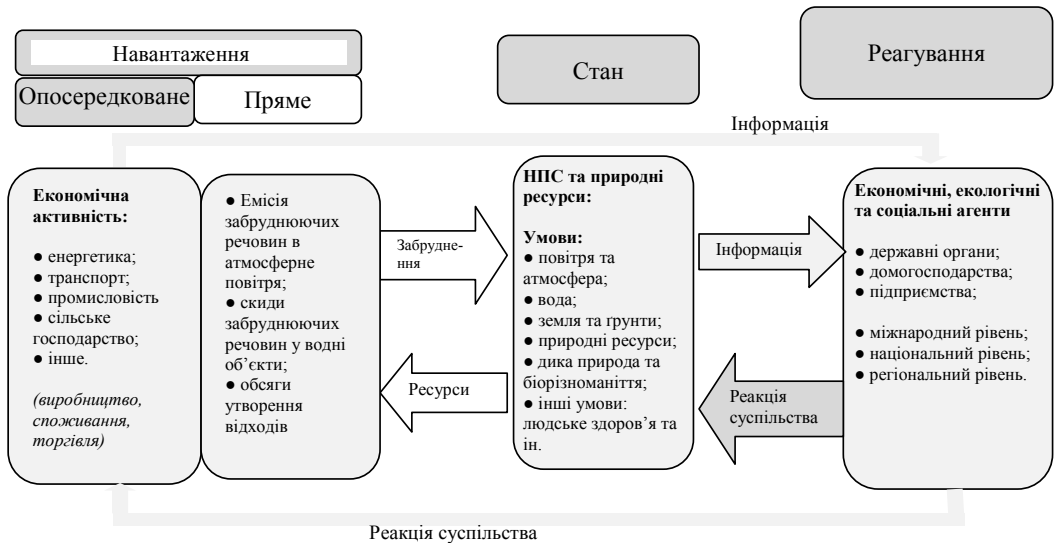

Рис. 3. Модель взаємодії екологічної та економічної сфери "навантаження-стан-реагування" [18, 19]

спричинили глобальні негативні наслідки для НПС, такі як погіршення стану повітря, зміна клімату, руйнування озонового шару, підкислення атмосфери (показники "стану") та ін. Застосування ЕП в комплексі з іншими заходами вплинуло на поведінку підприємств енергетичних ВЕД (показники "опосередкованого навантаження"), що відобразилось на значному скороченні викидів оксидів сірки й азоту, порівняно з 1990 р., у всій зоні ОЕСР (на 69 і 36% відповідно) (показники "прямого навантаження"), а також уповільненні темпів зростання викидів вуглекислого газу.

На нашу думку, ефективність екологічного оподаткування через використання зазначеної моделі варто досліджувати через порівняння динаміки показників дивергенції зв'язків, як індикаторів опосередкованого та прямого навантаження на НПС й екологічних податків як інструментів реагування і водночас каталізаторів цього процесу.

Висновки. Таким чином, дослідження теоретичних підходів до вирішення проблеми зниження надмірного навантаження на

НПС економічними методами дозволило зробити висновок про те, що використання податків для цієї мети є найбільш прийнятним з точки зору максимізації суспільного добробуту. Екологічні податки діють у напрямку відновлення ринкової рівноваги на рівні забезпечення оптимального виробництва і споживання благ з точки зору суспільства, стимулювання підприємств до фінансування суспільно ефективних витрат на зменшення рівня забруднення НПС. Визначено, що застосування екологічного оподаткування дозволяє досягати економічно ефективним та гнучким способом узгодження податкової й екологічної політик держави. З'ясовано суспільне призначення екологічного оподаткування, яке полягає в зниженні надмірного навантаження на НПС від активної економічної діяльності. Визначено, що екологічне оподаткування виступає каталізатором процесів дивергенції зв'язків економічного зростання, навантаження на НПС та ресурсокористування, має здатність стимулювати довгострокове

економічне зростання на основі екологічного імперативу. Обґрунтовано доцільність використання моделі “навантаження-стан-реагування” PSR (press-state-response) для визначення повноти реалізації суспільного призначення екологічного оподаткування.

Список використаних джерел

1. Пигу А. Экономическая теория благосостояния : в 2-х т. / А. Пигу ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1985.

2. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора : пер. с англ. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М, 1997. – 720 с.

3. Андрущенко В.Л. Фінансова думка заходу в ХХ столітті. Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів : монографія / В.Л. Андрущенко. – Львів : Камінь, 2000. – 303 с.

4. Hahn F. *Equilibrium and Macroeconomics*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1984. – P. 111–133.

5. Хрестоматия по истории экономической мысли. – Минск : БелГУ, 2010. – 3069 с.

6. Sandmo A. *Anomaly and Stability in the theory of externalities* // *Quarterly Journal of Economics*. – 1980. – Vol. 94 (June). – № 4. – P. 799–2528.

7. Бюджетна підтримка та податкове стимулювання національної економіки України : монографія / за заг. ред. Л.Л. Таранеул ; Нац. унів-т ДПС України. – Ірпінь, К. : Фенікс, 2012. – 532 с.

8. Экономика общественного сектора / под ред. Е. Жильцова, Ж. Лафея. – М., 1998. – С. 87.

9. *Environmentally related taxes in OECD countries. Issues and strategies*. – OECD, 2001 [Electronic resource]. Site of OECD Library. – Access mode : http://www.oecd-ilibrary.org/environment/environmentally-related-taxes-in-oecd-countries_9789264193659-en

10. Vollebergh H. *Environmental taxes and Green Growth* / Vollebergh H. The Hague: PBL Netherlands Environmental Assessment Agency, 2012. – 45 p.

11. Александрович И.М., Шейлин А.С. *Устойчивое инновационное развитие как экологиче-*

ский императив // Устойчивое развитие. Наука и практика. – 2003. – № 3. – С. 79–82.

12. *Decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth. A report of the working group on decoupling to the international resource panel* / Fischer-Kowalski M., Swilling M., von Weizsacker E.U., Ren Y., Moriguchi Y., Crane S. – UNEP (2011). – 174 p.

13. Кравчук Н. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору / Н. Кравчук. – К. : Знання, 2012. – 782 с.

14. *Taxation, innovation and the environment*, 2010. – Paris: OECD Publishing [Electronic resource]. – Access mode : www.sourceoecd.org/taxation/9789264087620.

15. Fullerton D. *Environmental taxes: report of a commission on reforming the tax system for the 21st century* / D. Fullerton, A. Leicester, S. Smith. – London : IFS – 2010. – 65 p.

16. Онишко С.В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку : монографія / С.В. Онишко ; Нац. академія ДПС України. – Ірпінь : Видавництво Національної академії ДПС України, 2004. – 434 с.

17. Jaffe A.B., Stavins R.N. *Evaluating the relative effectiveness of economic incentives and direct regulation for environmental protection: Impacts on the diffusion of technology* // *Paper for the WRI/OECD Symposium Toward 2000: Environment, technology and the new century*. – 1990. – 13-15 June. Annapolis, Maryland.

18. Smeets E., Weterings R. *Environmental indicators: Typology and overview* / E. Smeets, R. Weterings, Copenhagen report european environment agency No. 25, 1999. – 19 p.

References

1. Pigou, Arthur Cecil. (1985). *Economicheskaya teoriya blagosostoyaniya* [The Economics of welfare] (Vols. 2). Moscow: Progress [in Russian].

2. Stiglitz, J. (1997). *Ekonomika gosudarsvennogo sektora* [Economics of public sector]. Moscow: INFRA-M [in Russian].

3. Andruschenko, V.L. (2000). *Finansova dumka zakhodu v XX stolitti. Theoretichna kontseptualizatsiya i naukova problematyka derzhavnykh finansiv [West's financial view in the twentieth century. The theoretical conceptualization and scientific problems of public finances]*. Lviv: Kame-niar [in Ukrainian].
4. Hahn F. (1984). *Equilibrium and Macroeconomics*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
5. Khrestomatiia po istorii ekonomycheskoy mysli [Readings on the history of economic thought]. (2010). Minsk: BelGU [in Russian].
6. Sandmo, A. (1980). *Anomaly and Stability in the Theory of Externalities*. *Quarterly Journal of Economics*, 94, 4, 799–2528.
7. Taranhul, L.L. (Eds.). (2012). *Byudzhetna pidtrymka ta podatkovye stymulyuvannya natsionalnoyi ekonomiky Ukrayiny [Budgetary support and tax incentives for the national economy of Ukraine]*. Irpin-Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
8. Zhiltsova, E., Lafeya, J. (Eds.). (1998). *Ekonomika obshchestvennogo sektora. [The Public sector economy]*. Moscow [in Russian].
9. *Environmentally related taxes in OECD countries. Issues and strategies.* – OECD. (2001). Available at: http://www.oecd-ilibrary.org/environment/environmentally-related-taxes-in-oecd-countries_9789264193659-en
10. Vollebergh, H. (2012). *Environmental taxes and Green Growth*. The Hague: PBL Netherlands Environmental Assessment Agency.
11. Aleksandrovich, I.M, Scheulyn, A.S. (2003). *Ustoychivoe innovatsyonnoe razvitie kak ekolohycheskyy imperativ [Sustainable development as an innovative environmental imperative]*. *Ustoychy-voe razvitie. Nauka i Praktika – Sustainable development. Science and Practice*, 3, 79–82 [in Russian].
12. Fischer-Kowalski, M., Swilling, M., von Weizlscker, E.U., Ren, Y., Moriguchi, Y., Crane, S. (2011). *Decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth. A report of the working group on decoupling to the international resource panel*. UNEP, 174.
13. Kravchuk, N. (2012). *Dyverhentsiya hlobalnoho rozvytku: suchasna paradyhma formuvannya heofinansovoho prostoru [Divergence of global development, the formation of the modern paradigm geo financial area]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
14. *Taxation, innovation and the environment*. (2010). Paris: OECD Publishing. Available at: www.sourceoecd.org/taxation/9789264087620.
15. Fullerton, D., Leicester, A., Smith, S. (2010). *Environmental taxes: report of a commission on reforming the tax system for the 21st century*. London: IFS.
16. Onyshko, S.V. (2004). *Finansove zabezpechennya innovatsiyonnoho rozvytku [Financial support for innovative development]*. Irpin: Publishing House of National Academy STS of Ukraine [in Ukrainian].
17. Jaffe, A.B., Stavins, R.N. (1990). *Evaluating the relative effectiveness of economic incentives and direct regulation for environmental protection: Impacts on the diffusion of technology*. Paper for the WRI/OECD Symposium Toward 2000: Environment, technology and the new century, 13-15 June. Annapolis, Maryland.
18. Smeets, E., Weterings, R. (1999). *Environmental indicators: Typology and overview*. Copenhagen report european environment agency, 25, 19.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016

УДК 336.02

**Микола ЧИРАК,
Вікторія КЛІМЧИК**

ЕВОЛЮЦІЯ ФІСКАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Здійснено аналіз процесу становлення та розвитку фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні. Встановлено, що залежно від стану національної і світової економік, а також від конкретних цілей, які переслідували органи державної влади на певних етапах зовнішньоторговельних відносин, виникала потреба в зміні спрямованості впливу фіскального регулювання. Зроблено висновки про необхідність підвищення ефективності механізму фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності за рахунок більш виваженого використання інструментів і заходів фіскального впливу.

Ключові слова: *фіскальне регулювання, податок на додану вартість, акциз, ставка мита, зовнішньоторговельна діяльність, експорт, імпорт.*

Николай ЧИРАК, Виктория КЛИМЧИК

Эволюция фискального регулирования внешнеторговой деятельности в Украине

Осуществлен анализ процесса становления и развития фискального регулирования внешнеторговой деятельности в Украине. Установлено, что в зависимости от состояния национальной и мировой экономик, а также от конкретных целей, которые преследовались органами государственной власти на определенных этапах внешне-торговых отношений, возникала потребность в изменении направленности влияния фискального регулирования. Сделано выводы о необходимости повышения эффективности механизма фискального регулирования внешнеторговой деятельности за счет более взвешенного использования инструментов и мероприятий фискального влияния.

Ключевые слова: *фискальное регулирование, налог на добавленную стоимость, акциз, ставка пошлины, внешнеторговая деятельность, экспорт, импорт.*

Mykola CHYRAK, Victoria KLIMCHUK

Evolution of fiscal regulation of foreign trade in Ukraine

Introduction. Fiscal regulation of foreign trade is an important factor of the impact on the national economy and the competitiveness of producers, and revenues from taxation of export-import operations is an important content source of the state budget of Ukraine. It actualizes the problem of the effectiveness of fiscal regulation in foreign trade due to more prudent use of instruments and measures of fiscal impact.

Purpose. *The purpose of the article is to analyze the evolution of fiscal regulation of foreign trade in Ukraine, taking into account the peculiarities and orientation of fiscal measures that pursue specific goals in certain phases of foreign policy.*

Results. *In the process of formation and evolution of fiscal regulation of foreign trade in Ukraine was using and combining of economic liberalism and economic protectionism policies favoring one of them at some stage. Taking into account the peculiarities and orientation of tools and measures of fiscal regulation of foreign trade during the period 1991-2015 we selected five phases in its evolution with a focus on: the liberalization of foreign trade relations through the implementation a policy of free import trade (1991-1994); implementation of economic protectionism policy (1995-1998); conduction of stabilization policy through liberalization of foreign trade and selective protectionism in conditions of the integration of Ukraine into the world community (1999-2008); improvement of the mechanism of fiscal regulation of foreign trade in the process of pre-accession and membership in the WTO (2008-2014); adaptation and harmonization of fiscal regulation of foreign trade in the process of pre-accession and membership in the WTO (2008-2014); adaptation and harmonization of fiscal regulation of foreign trade in the process of joining the free trade area of the European Union (since 2014).*

Conclusions. *The highest efficiency of fiscal regulation is achieved in conditions of differentiated approach to taxation of export and import operations, taking into account the need for certain types of products possible and actual volumes of production in the country, providing a balanced and using of tax incentives to prevent unjustified income of some individual entities and significant losses of the state budget. After receiving the membership of Ukraine in the area of free trade of European Union is necessary to bring the domestic tax legislation in commercial activities in line with EU requirements and increase the efficiency of fiscal regulation of foreign trade.*

Keywords: *fiscal regulation, the value added tax, excise, duty rate, foreign trade activities, export, import.*

JEL Classification: H220, H250, H320, H390.

Постановка проблеми. В процесі реформування економіки, орієнтації її на світогосподарські зв'язки почала формуватися система регулювання зовнішньоторговельної діяльності (ЗТД), яку необхідно було ув'язувати та гармонізувати з міжнародними нормами і правилами, насамперед, ГАТТ/СОТ, країн-членів СНД і Європейського Союзу. З цією метою розробляли й ухвалювали Закони України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні відомчі документи, підписували міжнародні угоди. В конкретних умовах вони відігравали позитивну, стабілізуючу роль в економіці, сприяли розширенню

міжнародних зв'язків і посиленню інтеграційних процесів. Від своєчасного перегляду і змін у чинному законодавстві країни, удосконалення податкової практики багато в чому залежала дієвість процесу регулювання економіки, в тому числі фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності. Як засвідчила практика, стан національної економіки, наповнення державного бюджету та становище суб'єктів, що здійснюють зовнішньоторговельну діяльність, значною мірою визначаються спрямованістю та дієвістю механізмів і заходів фіскального регулювання зовнішньоторговельних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прикладні аспекти цього дослідження є предметом активного обговорення у середовищі зарубіжних та вітчизняних експертів і науковців, вони висвітлені у публікаціях С. Івенета (S. Evenett) [1], М. Хейлієра (M. Heulier), В. Пятницького [2], А. Соколовської [3]. Аналітичні аспекти розвитку фіскального регулювання досліджували такі вчені, як: З. Варналій, Т. Єфименко, Т. Кошук, А. Крисоватий, І. Луїна, І. Майбуров, П. Мельник, Л. Тарантул, С. Юрій.

Постійні зміни в середовищі міжнародної торгівлі спричиняють появу нових викликів і ризиків та зумовлюють потребу в подальших дослідженнях.

Метою статті є аналіз процесу еволюції фіскального регулювання ЗТД в Україні з урахуванням особливостей і спрямованості фіскальних заходів, що переслідували конкретні цілі на певних етапах реалізації зовнішньоторговельної політики держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зовнішньоторговельна діяльність та її регулювання започатковані Законом України “Про зовнішньоекономічну діяльність” від 16.04.1991 р. Проте сам процес розвитку системи державного регулювання ЗТД упродовж 1991–2015 рр. відбувався нерівномірно і переслідував певні конкретні цілі. У процесі розвитку зовнішньоторговельної політики спостерігалось використання і поєднання політики економічного лібералізму і економічного протекціонізму, з наданням переваг одній з них на певних етапах. Враховуючи особливості використання і спрямованість заходів та інструментів фіскального регулювання ЗТД, ми виокремили п’ять етапів в його еволюції зі спрямованістю на:

– лібералізацію зовнішньоторговельних відносин шляхом здійснення політики вільної імпортової торгівлі (1991–1994 рр.);

- запровадження політики економічного протекціонізму (1995–1998 рр.);
- проведення політики лібералізації ЗТД та селективного протекціонізму в умовах інтеграції економіки України у світове співтовариство (1999–2008 рр.);
- удосконалення механізму фіскального регулювання ЗТД у процесі підготовки до вступу і членства України в СОТ (2008–2014 рр.);
- адаптацію і гармонізацію фіскального регулювання у сфері ЗТД в процесі входження України до зони вільної торгівлі ЄС (з 2014 р.)

На першому етапі (1991–1994 рр.) відбувалося становлення державного регулювання ЗТД, в тому числі фіскального. Воно розпочалося з розроблення основ податкової політики в сфері оподаткування ЗТД і застосування податків на експортно-імпортні операції: мита, акцизного збору і ПДВ. Ефективність оподаткування була дуже низькою, що пов’язуємо із запровадженням ліберального імпортової і жорсткого експортного режимів на початках становлення ЗТД. Саме таким чином уряд сподівався наповнити товарами споживчий ринок країни в умовах його незбалансованості, високої інфляції і падіння курсу національної валюти. На відміну від більшості країн, де зовнішньоторговельна політика базується на засадах лібералізації експорту (вивізні мита, як правило, застосовується у більшості країн до обмеженого кола продукції) і його державній підтримці, в Україні вона мала, в основному, обмежувальний характер. Експорт розглядався, здебільшого, як засіб забезпечення фінансових надходжень для підтримки критичного імпорту на мінімальному рівні і як джерело закупівлі найбільш необхідних товарів.

Декретом Кабінету Міністрів України “Про встановлення спеціального режиму експорту окремих видів товарів” за № 16

від 26.12.1992 р. передбачалися досить жорсткі заходи регулювання – квотування, ліцензування, спеціальні режими торгівлі, експортне мито. Були запроваджені обмеження щодо кількості суб'єктів, які могли зайнятися експортною діяльністю (до п'яти підприємств у галузі за наявності рекомендації міністерства).

З 1993 р. відбулося певне послаблення обмежень щодо експортної діяльності. Декретами Кабінету Міністрів України “Про вивізне (“експортне”) мито у 1993 році” від 11.01.1993 р. за № 3-93, “Про лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності” від 20.05.1993 р. № 54-93 і Законом України “Про державну програму заохочення іноземних інвестицій в Україні” від 17 грудня 1993 р. № 3744X-II було скорочено перелік товарів, експорт яких підлягав тарифному регулюванню і значно зменшено кількість товарних груп, що підпадали під дію експортного мита. Одночасно було розширено діапазон ставки мита від 10% до 30% митної вартості товару, скасовано експортне мито на товари, які вивозили у межах експортних квот, а також на товари, що були виготовлені повністю з давальницької сировини, попередньо імпортованої. З травня 1994 р. було відмінено ліцензування для експортних поставок.

Імпортний режим цього періоду характеризувався простотою і ліберальністю – структура імпорتنних тарифів порівняно вузька, а рівень тарифів – невисокий. У 1991–1992 рр. діяли ставки імпортного мита відповідно до митного тарифу СРСР з характерними для них такими особливостями:

- сировина, устаткування й обладнання не обкладалися імпортним митом;
- продукти харчування та товари широкого вжитку оподатковувалися за ставками 10–50%;
- рівень ставки визначався з урахуванням ступеня обробки й економічної доцільності імпорту того чи іншого товару.

З січня 1993 р. відповідно до Закону України “Про Єдиний митний тариф” від 05.02.1992 р. № 2097-XII почала діяти система імпорتنних мит. Використовували лише адвалерні ставки мита. На більшість товарних позицій були встановлені тарифні ставки на рівні 0–10%. Незначна частина товарів обкладалася ввізним митом за ставками 15–30%, і лише алкогольні та тютюнові вироби за максимальною ставкою – 50%. Товари, які імпортували із країн, що розвиваються, не оподатковувалися, а на товари з промислово-розвинутих країн, з якими були укладені угоди про надання режиму найбільшого сприяння, встановлені пільгові ставки в 2–5%. У зв'язку з надто слабкими імпортними обмеженнями (70% імпорتنних товарів обкладалися за пільговими ставками або взагалі не оподатковувалися) митні платежі в доходах державного бюджету були незначними, що свідчить про недовірність фіскальної функції мита. Водночас в інших країнах митні платежі є значним джерелом доходів бюджетів.

З метою наповнення державного бюджету Декретом Кабінету Міністрів України “Про акцизний збір” від 26.12.92 р. № 18-92 було запроваджено акцизний збір на великий перелік товарів. Ставки акцизного збору встановлювалися в процентах або у твердих сумах від вартості одиниці реалізованого товару. Проте майже одночасно були надані пільги з оподаткування акцизним збором окремих товарів, що імпортувалися, і пільги окремим платникам, які продавали такі товари на внутрішньому ринку, що значно зменшило обсяги надходжень до державного бюджету.

Негативний вплив на обсяги вітчизняного виробництва і рівень конкурентоспроможності національних товаровиробників мали окремі пункти Декрету Кабінету Міністрів України “Про Єдиний митний тариф в Україні” від 11.01.1993 р., які передбача-

ли безмитне ввезення іноземних товарів в Україну на суму до 5 тис. дол. США. Це сприяло розквіту так званої “човникової торгівлі” і завезенню великої кількості товарів широкого вжитку. Майже одночасно Декретом Кабінету Міністрів України “Про податок на додану вартість” від 26.12.1992 р. було запроваджено стягнення ПДВ з продукції вітчизняного виробництва за ставкою 28%. Це призвело до значного підвищення цін на вітчизняну продукцію, зниження її конкурентоспроможності порівняно з іноземною вже на внутрішньому ринку і, відповідно, до зменшення обсягів виробництва і посилення кризових явищ в країні. Така державна політика щодо значної лібералізації імпорту, на думку О. Шнипка, була стратегічною помилкою. Намагання подолати дефіцит за рахунок імпорту “...посилило деструктивний вплив інфляційних процесів у країні за рахунок пригнічення розвитку національного виробництва та спрямування дефіцитних ресурсів не на технологічне оновлення власного виробництва, а на закупки великих партій споживчих товарів, нерідко некращої якості” [8, 126].

Таким чином, якщо на початковому етапі позитивним наслідком лібералізації імпорту було зменшення дисбалансу між попитом і пропозицією на внутрішньому ринку, то з часом почала простежуватися її негативна тенденція – неготовність більшості вітчизняних виробників конкурувати з іноземними, що спричинило проблему реалізації товарів, втрату ринків збуту, в тому числі і внутрішнього, спад виробництва тощо.

На другому етапі (1995–1998 рр.) формування системи фіскального регулювання ЗТД було посилено протекціоністські заходи захисту національної економіки від іноземних виробників, що відобразилося на підвищенні фіскальної функції податків і зростанні сум мита від оподаткування імпортних операцій.

Помітне збільшення митних надходжень від імпорту товарів відбулося у 1997–1998 рр., (з 670 до 950 млн. грн.) навіть за значного зменшення обсягів імпорту (в 1997 р. – мінус 0,5 млрд. дол. США, 1998 р. – мінус 2,4 млрд. дол. США). На нашу думку, це було результатом оптимізації структури Єдиного митного тарифу (з 1996 р. використовуються адвалерні і комбіновані мита) та зміни рівня середньоарифметичної номінальної ставки імпортного мита. Якщо до 1996 р. її рівень становив 6,7%, то у 1997 р. – 11,5%, 1998 р. – 12,7%. Загалом же до травня 1998 р. відбувся перегляд ставок ввізного мита на 95% найменувань товарів, що були встановлені у складі митного тарифу [9, 43]. Окремими законодавчими актами України були суттєво підвищені ставки ввізного мита (переважно на високоліквідну продукцію), запроваджено мінімальну ставку імпортного мита та доповнено перелік підакцизних товарів. Значно посилено фіскальну функцію ПДВ на імпортні товари – об'єктом оподаткування стає митна вартість товару з урахуванням фактично сплачених сум мита та митних зборів.

На початку 1995 р. посилено протекціоністський захист щодо великої кількості товарів шляхом запровадження більш високих ставок мита (20–30% – пільгові, 30–40% – повні) до низки сільськогосподарських продуктів, машин сільськогосподарського комплексу, цементу, хімічних товарів, будівельних матеріалів і транспортно-будівельних машин, автомобілів, меблів, одягу тощо. Крім цього, було запроваджено умовні ставки акцизного збору, виражені в ЕКЮ, на тютюнові вироби, що значно підвищило рівень їх оподаткування. Посилився контроль за сплатою митних платежів шляхом справляння податків безпосередньо на кордоні. З метою запобігання ухиленню від сплати податків шляхом заниження митної вартості, за окремими товарними позиціями почали застосовувати специфічні або комбіновані

митні ставки, замість адвалерних. Обсяги ПДВ та акцизного збору нараховували за дискримінаційною схемою порівняно з товарами національного виробництва (ПДВ нараховували не на контрактну вартість товару, а на суму цієї вартості, мита і митного збору, а акциз – на вартісну базу, яка містила ПДВ). Захист національного ринку від імпортичних потоків відбувався головним чином через систему тарифного регулювання, а підтримка вітчизняних товаровиробників здійснювалася за допомогою фіскальних інструментів. Важливим чинником впливу на підвищення їх конкурентоспроможності було зниження ставки ПДВ з 28% до 20% від оподаткованого обороту.

З другої половини 1995 р. в політиці регулювання імпорту спостерігався диференційований підхід при обкладанні ввізним митом товарів з урахуванням потреб і обсягів їх виробництва в країні. Застосовувалися односторонні обмеження імпорту, в тому числі за рахунок використання високих ставок мита. До окремих товарів застосовувалося спеціальне і змішане мито, а на сільськогосподарську продукцію – сезонне мито.

На початку 1996 р. посилення протекціонізму поєднувалося із заходами щодо зміни системи митно-тарифного регулювання відповідно до переговорного процесу щодо вступу України в СОТ. Процес лібералізації у 1996–1997 рр. ознаменувався більш вираженою протекціоністською політикою захисту національного виробника, орієнтацією митних тарифів на цілі зовнішньоторговельної політики. Встановлення і перегляд ставок імпортного мита, їх підвищення протягом вказаного періоду забезпечувало необхідний тимчасовий захист галузям вітчизняної промисловості, що виробляли конкурентоспроможні і потенційно прибуткові товари для зовнішнього ринку.

Характеризуючи еволюцію імпортного режиму в Україні у 1995–1998 рр., можна

зауважити, що зміна митних ставок відбулася у напрямку їх поступового підвищення з метою посилення захисту внутрішнього ринку. Скасування чисельних пільг, наданих окремим суб'єктам ЗТД при ввезенні більшості товарів, а також пільг на гуманітарну і технічну допомогу, обмеження практики заниження митної вартості через впровадження ставок мита в ЕКЮ, посилили протекціоністський характер імпортової політики у 1996–1997 рр. і зменшили втрати Державного бюджету України від ухилення сплати ввізного мита. Порівняно з 1995 р. частка податкових пільг зі сплати мита в загальній сумі мита нарахованого митними органами при імпорті товарів зменшилася з 73% до 55% у 1996 р. і до 22% у 1997 р.

Характерною особливістю ЗТД цього періоду було значне зростання обсягів експорту (в 1995 рр. – на 12,6%, в 1996 р. – на 24,1%), яке в основному досягнуто за рахунок обвальної лібералізації ЗЕД і “виштовхування” за кордон значної маси сировинних товарів з низьким рівнем переробки, внутрішні ціни на які були значно нижчими від світових. Частка товарів з низьким рівнем доданої вартості (метал, шкірсировина, мінеральні добрива, лісоматеріали...) становила 60% у загальному обсязі експорту. Таке співвідношення в експорті продукції призвело до зміни ролі галузей у народному господарстві, до їх перетворення у провідні, і посилило ефект деіндустріалізації країни.

У 1998 р. відбувалося подальше вдосконалення системи фіскального регулювання ЗТД відповідно до норм ГАТТ/СОТ. Законодавчими актами змінено ставки ввізного мита на 2714 товарних підсубпозицій (28,6% від загальної кількості). Значно знижені ставки мита на сировину і низку товарів текстильної промисловості, що передбачено зобов'язаннями України перед Європейським Союзом. З метою стимулювання внутрішнього виробництва, на певні

товари, аналоги яких виробляли в Україні, ставки імпортного мита було підвищено. Законодавчо врегульовано питання щодо неприпустимості надання пільг окремим суб'єктам ЗЕД. Відбулися зміни і в оподаткуванні експортно-імпортних операцій акцизом. Для збільшення бази оподаткування введено поняття "мінімальна митна вартість" Суттєво знижені податкові пільги експортерам. Для захисту від недобросовісної конкуренції і ліквідації загрози економічній безпеці запроваджено специфічні види ввізного мита: антидемпінгове, компенсаційне, спеціальне. Було розроблено концепцію захисту внутрішнього ринку від преюдиціального імпорту, тобто такого, що заподіює шкоду та визначено механізми захисту національного товаровиробника від недобросовісного імпорту.

На третьому етапі (1999–2008 рр.) проводилася політика лібералізації ЗТД та селективного протекціонізму в умовах інтеграції економіки України у світове господарство. Якщо на першому етапі становлення фіскального регулювання ЗТД функція імпортного мита була в основному спрямована на формування вільної митної політики, на другому етапі – на перехід до протекціоністської політики, то на третьому – на реалізацію стабілізаційної політики, яка передбачає компенсацію різниці між світовими цінами та цінами вітчизняних виробників, і створення рівних умов як для іноземних, так і вітчизняних виробників.

Характерною особливістю третього етапу була поступова лібералізація імпортного режиму, зумовлена міжнародними зобов'язаннями країни та відновленням переговорного процесу з питань вступу України до СОТ. У 1999 р. зменшено розмір максимальних ставок ввізного мита до рівня 25% (крім обумовлених випадків). Особливо відчутним воно було для товарів легкої промисловості (50–63 групи НТ ЗЕД), що

відповідало домовленостям із ЄС. Середньоарифметична ставка ввізного мита на цю групу товарів (близько 1300 товарних підсубстанцій) скоротилася до рівня 6,9%. Суттєво знижені ставки ввізного мита на продукцію хімічної промисловості, окремі види сільськогосподарської техніки і запасні частини до неї, товари широкого вжитку, які не виробляли в Україні, або виробляли у недостатній кількості. Більш захищеним залишався сектор товарів з 1 по 24 групу ТН ЗЕД, де середній показник ставки ввізного мита коливався в межах від 20% до 24%. У 2000 р. скасовується застосування мінімальної митної вартості.

Формування існуючого митного тарифу здійснювалося як з урахуванням реального стану української економіки (дефіцитності товару, його виробничого і соціального значення, збереження робочих місць, можливостей залучення іноземних інвестицій тощо), так і під тиском міжнародних економічних організацій. Тому встановлені ставки ввізного мита на товари окремих груп ТН ЗЕД виконували різні функції мита (протекціоністську або заборонну, регулюючу, ліберальну). Слід зауважити, що навіть однакові за розміром ставки ввізного мита на окремі групи товарів можуть виконувати різні функції. Це залежить від різниці між національною і світовою ціною на них. Визначення функції ввізного мита залежно від митних ставок, встановлених митним тарифом України станом на 01.10.2000 р. за товарними групами ТН ЗЕД, наведені у табл. 1.

Як засвідчує світова і вітчизняна практика, ставки ввізного мита, якщо вони надто високі і виконують заборонну функцію (наприклад, 30% ставка на побутову техніку, аудіо- та відеотехніку) є неефективними, оскільки спонукають шукати шляхи ухилення від їх сплати. Тому органам державного управління потрібно постійно коригувати

Таблиця 1

Залежність функцій ввізного мита від встановленого рівня ставки ввізного мита*

Ставки ввізного мита (С), різниця між національними і світовими цінами на окремі групи товарів (Р)	Функція мита	Застосовується до товарів груп ТН ЗЕД
C>P	Протекціоністська (в екстремальному випадку – заборонна)	36, 37, 41, 49, 56-67, 84, 87, 93, 94, 96
C=P	Регулююча (вирівнює умови конкуренції на внутрішньому ринку)	27-35, 38-40, 48, 52-55, 68-72, 74, 82, 85, 86, 88-92, 95
C< P	Ліберальна (створює умови для більш широкого імпорту)	25, 26, 44, 45, 47, 50, 51, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81
C=0	Втрачає роль економічного регулятора (створює умови для ввезення товарів)	Окремих товарів з 1 по 24 групи, використання яких передбачено в основному тільки після промислової переробки, а саме: 01.02.10000, 01.03.10000, 01.04.10100, 01.05.91.000, 04.07.00110, 05.11.10000-05.11.99900, 08.02.11, 08.02.12, 08.02.21000, 08.02.90.900, 09.02, 09.09, 09.10, 10.01.90910, 10.05.10, 12.01.00, 12.04.00100, 12.05.00100, 12.06.00100, 12.08.10000

* Складено за даними Держмитслужби України.

ставки ввізного мита відповідно до змін співвідношень між національними і світовими цінами та умов конкуренції товарів імпортного і вітчизняного виробництва. В цьому плані як позитив слід відмітити зниження ставок ввізного мита на групу товарів розділу XI “Текстиль та вироби з текстилю” на деякі товари, які не вироблялися в Україні, і підвищення ставок на певні товари, які вироблялися у достатній кількості, а також зміну комбінованих ставок адвалерними на окремі товари.

Ці та інші заходи позитивно вплинули як на поживлення ЗТД, так і на величину надходжень від неї. Починаючи з 2002 р., більш вагому роль у наповненні дохідної частини державного бюджету відіграють доходи від ЗТД, частка яких в загальному обсязі надходжень з 16% (2002 р.) збільшилася до 38,1% (2015 р.). Основним джерелом податкових надходжень від ЗТД є ввізне мито та ПДВ із ввезених в Україну товарів.

У 2003–2004 рр. здійснено адаптацію змін законодавства відповідно до динаміки ЗТД: запроваджено вивізне мито на експорт природного газу; підвищено ставки ввізного мита на автомобілі; зменшено розрахунки по ПДВ у вексельній формі на зернові культури; введено змішану систему оподаткування тютюнових виробів і запроваджено 5% ставку акцизного збору у відсотках до обороту з реалізації товару; зведено до мінімуму кількість податкових пільг зі сплати акцизного збору.

У 2004–2006 рр. продовжується лібералізація імпортного режиму, що пов'язано з виконанням основних домовленостей переговорного процесу щодо вступу України до СОТ. Внесено певні зміни до імпортного тарифу, зокрема, встановлено пільгові ставки ввізного мита на широкий асортимент агропродовольчих товарів і замінено значну кількість специфічних і комбінованих ставок ввізного мита адвалерними. Це суттєво знизило діючі ставки мита: серед-

ньоарифметична ставка ввізного мита на агропродовольчу продукцію скоротилася з 19,69 до 10,54%. Зокрема, стосовно імпорту живих тварин і продуктів тваринного походження ставка імпортного мита зменшилася з 20,88% до 9,04%, продукції рослинництва – з 16,49% до 9,54%, готових харчових виробів – з 24,73% до 15,42%.

Четвертий етап (2008–2014 рр.) у сфері регулювання зовнішньоторговельної діяльності фіскальними методами пов'язаний зі вступом України до СОТ. Ефективне використання переваг, що мають члени цієї організації, значною мірою залежить від умов входження країни на основі домовленостей, які обговорюються при укладанні угод.

Важливу складову переговорного процесу було питання про забезпечення відповідного рівня підтримки агропромислового комплексу країни та створення умов для підтримання конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва після отримання членства в СОТ. Зокрема, досягнуто домовленості щодо щорічної підтримки сільського господарства шляхом субсидування АПК в обсязі 3 млрд. 43 млн. грн. і можливості надання внутрішньої підтримки через “жовті програми” до 5% від річної вартості виробництва валової продукції сільського господарства та до 5% річної вартості по кожному окремому продукту. На думку експертів [10], передбачений рівень підтримки відповідає сучасним потребам захисту вітчизняного АПК в умовах членства в СОТ, проте необхідно реформувати сам механізм надання державної підтримки.

Найбільша вигода від членства у СОТ очікувалася у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією, металами та виробами з них, а найбільша загроза – у секторі автомобілебудування. Розбіжності між складеними прогнозами і фактичними

показниками обумовлені низкою чинників, насамперед, впливом світової фінансової кризи, різкими змінами цін, тенденціями торгівлі з країнами, що не є учасниками цієї організації.

Більш швидке, ніж передбачалося, зростання імпорту можна пов'язати з проведеними заходами з лібералізації оподаткування імпорту. Перед вступом до СОТ рівень відкритості національної економіки суттєво підвищився. Це відображає стабільна тенденція зниження ставок імпортного мита, яка призвела до стрімкого зменшення як середньозваженої, так і середньоарифметичної ставок мита на імпортні товари. Середньозважена ставка ввізного мита з 6,9% у 2005 р. скоротилася до 4,8% у 2006 р. і до 3,9% у 2007 р. Ще більш помітним було скорочення середньоарифметичної ставки з 10,9% у 2005 р до 4,7% з 16.05.2008 р. Зокрема, ставка ввізного мита на групи 1–24 (аграрна продукція) знизилася до 8,7%, а на групи 25–97 (промислова продукція) до 3,6% [11, 6–8].

Внаслідок зниження понад 2500 митних ставок відбулася істотна лібералізація митного тарифу, про що ілюструють істотні структурні зміни Митного тарифу України. Після вступу до СОТ у митному тарифі України кількість нульових ставок ввізного мита збільшилася з 3369 до 4028 шт., що становило 36,31% від їх загальної кількості, кількість специфічних ставок ввізного мита зменшилася з 656 шт. до 163 шт. і ліквідовані комбіновані ставки ввізного мита.

Членство України в СОТ надало вітчизняним експортерам низку переваг, пов'язаних з обмеженням нетарифних бар'єрів щодо українського експорту, зокрема, скасуванням квотування експорту української металопродукції, зменшенням кількості антидемпінгових і спеціальних захисних розслідувань тощо. Водночас підвищення ефективності використання потен-

ціалу вітчизняного експорту від членства в цій організації упродовж 2008–2010 рр. стримувалося низкою чинників як внутрішнього, так і зовнішнього походження:

- різким погіршенням стану світових товарних ринків у період загострення світової фінансової кризи у другій половині 2008 р. – першій половині 2009 р.;
- зниженням попиту на українську продукцію інвестиційного спрямування;
- активізацією протекціоністських заходів на світових ринках;
- значними пільгами з оподаткування зовнішньоторговельних операцій.

Кризові явища засвідчили недосконалість низькодиверсифікованої моделі експортно-імпорتنих операцій та її критичну залежність від кон'юнктурних коливань на світових товарних ринках. Посилилася залежність економіки України від зовнішніх чинників, яка проявилася у зростанні частки торгівлі за традиційними сировинними статтями експорту (недорогоцінні метали та вироби з них, продукти рослинного походження, жири й олії тваринного або рослинного походження, деревина та вироби з неї).

Можливі позитивні результати від вступу у СОТ не були реалізовані і через погіршення умов світової торгівлі. Захист національних економік від кризових явищ підштовхнули уряди багатьох країн світу до посилення протекціоністських заходів шляхом надання пільг своїм виробникам, захисту торгівлі (антидемпінгові, компенсаційні та захисні мита), тарифного захисту внутрішнього ринку, використання держзамовлень тощо. Активізація застосування протекціоністських заходів захисту, можливість яких передбачали експерти ще на початку виникнення кризи ("традиційний ефект міжнародної трансмісії негативних шоків зменшення попиту буде посилений використанням урядових протекціоністських заходів, які перекладатимуть тягар

адаптації на інші країни" [1]), вплинула як на зменшення обсягів міжнародної торгівлі, так і на поглиблення світової кризи.

Наприкінці 2008 р. застосування "нових заходів" протекціонізму спостерігалося в Китаї, Індії, Південній Кореї, у країнах ЄС. До середини 2009 р. у кожній із країн "групи 20" було ухвалено понад 60 ініціатив, спрямованих на перешкоджання об'єктивному процесу експортно-імпорتنих операцій. Вони стосувалися майже 80% товарних позицій у міжнародній торгівлі [12]. За період листопад 2009 р. – середина 2010 р. були введені нові обмежувальні заходи (антидемпінгові розслідування, підвищення імпорتنих мит та інших податків на імпорт, заходи нетарифного регулювання, заборона на експорт окремих сировинних товарів, встановлення експортних квот), які розповсюджувалися на 1,2% світового імпорту і вплинули на скорочення обсягів світової торгівлі. Найбільше вони стосувалися металургії, загального, інструментального і транспортного машинобудування [13]. Ці заходи ускладнили нормалізацію процесів у глобальній економіці і продовжили період уповільненого розвитку країн, знизили стимули виробників і рівень конкуренції.

Дискримінаційні заходи широко застосовувалися до українських виробників. Зокрема, лише за період другого півріччя 2008 р. – першого півріччя 2011 р. проти України було запроваджено 167 дискримінаційних заходів, в тому числі Російською Федерацією – 70, Білоруссю – 19, Казахстаном – 17. Україна запровадила лише 27 обмежувальних заходів, серед яких дискримінаційними можна вважати лише 14, в тому числі у наданні преференцій спрямованих на підтримку металургії і хімічної промисловості, запровадженні квот на експорт деяких видів сільськогосподарської продукції, запровадженні нових правил оформлення експортних контрактів на деякі види сіль-

ськогосподарської та продовольчої продукції, кількісному обмеженні на ввезення цукру-сирцю тростинного походження.

Певний позитивний ефект від вступу України до СОТ почав проявлятися з 2010 р. Цьому посприяло посилення лібералізації міжнародної торгівлі в результаті розроблення нового пакету договорів, якими передбачалося зниження середньозваженого рівня імпортного мита (так званого рівня “зв’язування”) з 8,5 до 4,1% [14]. Підвищення реалізації вигод від членства в цій організації розпочалося в 2011 р. з набуттям чинності Податкового кодексу України. Посилився позитивний вплив фіскального регулювання на ЗТД, в тому числі за рахунком поступового переходу до диференційованого стимулювання експорту.

Разом з тим залишилася невирішеною проблема позитивного адміністрування сум відшкодування ПДВ, яка пов’язана з використанням шахрайських кримінальних схем, наявністю фіктивних зовнішньоторговельних операцій, фальсифікацією документів, використанням неіснуючих іноземних партнерів з метою незаконного отримання ПДВ з бюджету. Спекуляції з відшкодування ПДВ знизили його ефективність та віддачу для бюджету країни і послабили стимулюючий вплив цього податку на експортно-імпортні операції.

На сьогодні є очевидним, що в процесі приєднання України до СОТ зроблено багато стратегічних і тактичних помилок. В розрахунках економічних втрат і здобутків, що були зроблені ще до підписання протоколів торгівлі з такими важливими країнами, як США, Китай, Японія, Австралія, не враховувалися неминучі втрати від безробіття, розорення виробництва, зменшення внутрішнього попиту на продукцію власного виробництва тощо.

П’ятий етап (з 2014 р.) в еволюції фіскального регулювання ЗТД пов’язуємо з

підписанням Угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та Європейським Союзом. Вхідження України до ЗВТ базується на торговельній угоді, яка спрямована на зменшення кількості тарифів, лібералізацію доступу до ринку послуг, приведення українських правил та регламентів, що стосуються бізнесу, у відповідність до правил та регламентів ЄС.

За розрахунками департаменту європейської інтеграції Міністерства економічного розвитку і торгівлі України вхідження до ЗВТ матиме позитивні наслідки, які, насамперед, проявлятимуться у: покращенні умов експорту української продукції до країн ЄС; прискоренні темпів економічного зростання; збільшенні кількості зайнятих економічною діяльністю; розширенні доходної частини державного бюджету; заохоченні прямих іноземних інвестицій в економіку України; покращенні ділового та інвестиційного клімату для національних бізнес операторів; перевагах для українських споживачів; відмові ЄС від застосування експортних субсидій в торгівлі з Україною. За оцінками вітчизняних і зарубіжних експертів, приєднання України до ЗВТ може забезпечити зростання ВВП України на 0,5% щороку, експорту на 6,3%, імпорту на 5,8% і підвищення добробуту громадян на 1,2% на рік [2].

Вхідження до ЗВТ посилюватиме економічну інтеграцію і забезпечить українським товарам кращі умови доступу до ринків ЄС, в тому числі шляхом скасування ввізного мита для більш ніж 97% усіх товарів, що експортуються з України до ЄС. Лише для 3% експорту деяких сільськогосподарських товарів встановлені тарифні квоти, в межах яких товари не обкладатимуться ввізними митами. Експорт зазначених товарів понад визначений обсяг оподатковуватиметься за діючими умовами до укладання Угоди. Передбачається і зниження тарифних ставок

на імпорт з ЄС. Враховуючи, що середні тарифні ставки, які фактично застосовуються до товарів, що ввозяться з ЄС, є меншими за середні ставки ввізного мита для товарів надходження з усіх ринків (5%) і для сільськогосподарських товарів (9,2%), то вплив лібералізації тарифів для товарів з ЄС буде дуже обмеженим.

Наближення національного оподаткування до існуючого в ЄС має відбуватися шляхом узгодження ставок основних податків з урахуванням вимог у країнах ЄС. Зокрема, вони передбачають застосування стандартної ставки ПДВ (не менше 15%), та надають право на застосування однієї заниженої ставки ПДВ в межах 5–15%, або низької ставки ПДВ меншої за 5% на певний перелік товарів і послуг (товари першої необхідності та послуги соціального значення), який наведений у додатку Н до Шостої Директиви Ради 77/388/ЄЕС [15]. Одночасно слід врахувати, що стосовно оподаткування специфічними акцизами у країнах ЄС існують значні диспропорції, які, насамперед, пов'язані із територіальним поділом праці і спеціалізацією країни на виробництві певних товарів (електроенергія, алкогольні напої, тютюнові вироби). В сучасних умовах погоджуємося з доцільністю підвищення ставок акцизного податку на соціально-небезпечні продукти (алкогольні напої, тютюнові вироби) та предмети розкоші (ювелірні вироби, дорогі автомобілі тощо). Такі зміни матимуть позитивний вплив на скорочення обсягів споживання соціально-небезпечних товарів населенням з низьким рівнем доходу, але суттєво не вплинуть на обсяги споживання предметів розкоші, які в основному купують забезпечені верстви суспільства. Законом України “Про Державний бюджет України на 2016 рік” передбачене значне підвищення акцизного податку на зазначені вище товари. В кінцевому результаті можна очі-

кувати на збільшення надходжень до державного бюджету.

Важливим напрямком адаптації податкового законодавства України вважаємо вдосконалення системи податкових пільг відповідно до сучасних тенденцій розвитку пільгового оподаткування в країнах ЄС. Податкова пільга у країнах Європейського співтовариства використовується як інструмент стимулювання діяльності платників податків у пріоритетних для держави напрямках і належить до важелів державного регулювання економіки і соціальних процесів. В Україні практика “надання податкових пільг перетворилася на засіб нелегального зниження податкового тиску ... суперечить принципу рівності та недопущення будь-яких проявів дискримінації” [16, 67] та веде до значних втрат доходів державного бюджету. З прийняттям Податкового кодексу України дещо змінено перелік податкових пільг: окремі з них скасовано, чинність інших продовжено, запроваджено низку нових. Економісти і практики висловлюють критичні зауваження щодо низки існуючих пільг, умов їх надання та термінів. Насамперед, це стосується галузевих пільг і преференцій, які надаються без “обґрунтування необхідності й мети надання... , очікуваних результатів від їх виконання... , без економічного обґрунтування галузевих податкових пільг”, без передбачення “обов'язкової реалізації інвестиційних проектів” [17, 4]. Все це значно “актуалізує проблему забезпечення їх ефективного надання і використання” [3, 42].

Висновки. На основі вищезазначеного можемо зробити такі висновки:

1. Фіскальне регулювання є важливим чинником впливу на стан зовнішньоторговельної діяльності, конкурентоспроможність товаровиробників і наповнення дохідної частини державного бюджету. Найбільша ефективність фіскального ре-

гулювання досягається за умов диференційованого підходу до оподаткування експортно-імпорتنних операцій з врахуванням потреб у певних видах товарів і обсягів їх виробництва в країні.

2. Фіскальні надходження від здійснення зовнішньоторговельної діяльності в сучасних умовах є важливим джерелом наповнення доходів Державного бюджету України. Це актуалізує питання пошуку шляхів нарощування обсягів експортно-імпоротної діяльності і підвищення ефективності механізму фіскального регулювання ЗТД.

3. Податкові пільги, будучи важливим інструментом стимулювання обсягів ЗТД, можуть виступати засобом необґрунтованих доходів окремих суб'єктів господарювання і джерелом значних втрат державного бюджету. Це актуалізує проблему їх ефективного надання і використання.

4. Набуття членства в ЗВТ ЄС вимагає приведення українського податкового законодавства у сфері торговельної діяльності у відповідність до вимог ЄС, що дозволить збільшити прозорість правил ведення бізнесу, зменшить рівень ризику в бізнесі, зробити економічне середовище більш привабливим для інвесторів.

Список використаних джерел

1. Evenett S.I. *The role of the WTO during systemic economic crises* [Electronic resource] / S. Evenett // *Challenges Facing The World Trade System Background Paper to the TAIT Conference. WTO, Geneva, 17–18 September, 2009.* – Access mode : www.wto.org/english/res_e_taid_sept09_e/evenett_e.doc.

2. Хейліер М. *Торговля з ЄС в рамках поглибленої та всеосяжної угоди про вільну торгівлю* / М. Хейліер, В. Пятницький. – К., 2013.

3. Соколовська А.М. *Проблеми моніторингу ефективності надання податкових пільг в*

Україні / А.М. Соколовська // *Фінанси України.* – 2011. – № 3. – С. 42–53.

4. *Податкова політика України: стан, проблеми та перспективи* : монографія / П.В. Мельник, Л.Л. Тарантул, З.С. Варналії [та ін.] ; за ред. З.С. Варналія. – К. : Знання України, 2008. – 675 с.

5. *Система податкових пільг в Україні в контексті європейського досвіду* / А.М. Соколовська, Т.І. Єфименко, І.О. Луніна [та ін.]. – К. : НДФ, 2006. – 320 с.

6. Юрий С.И. *Турболентность налоговых реформ* / С.И. Юрий, А.И. Крисоватый, И.А. Майбуров, Т.В. Кошук. – К. : Знання, 2011. – 382 с.

7. *Крисоватий А.І. Теоретико-організаційні доміанти та практика реалізації податкової політики в Україні* : монографія / А.І. Крисоватий. – Тернопіль : Карт-бланш, 2005. – 371 с.

8. Шнипко О.С. *Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізм реалізації* / О. Шнипко. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 334.

9. Безкоровайна В. *Податки в системі фінансового регулювання зовнішньоекономічної діяльності* / В. Безкоровайна // *Фінанси України.* – 2004. – № 12. – С. 40–45.

10. *Довідка щодо адаптації сільськогосподарської продукції в умовах СОТ.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.me.gov.ua/04.04.2013.

11. Венгель П. *Актуальні питання митного тарифу України після вступу до світової організації торгівлі* / П. Венгель // *Митниця.* – 2009. – № 5 (54). – С. 6–8.

12. *О протекционизме в торгово-экономических отношениях* // *Бюллетень иностранной коммерческой информации.* – 2009. – № 13.

13. *Overview of Development in the International Trade.* EnvironmentWT/TPR/OV/1324 November 2010/ P. 23 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.wto.org/English/news_e/news10_e/trdev24nov10_e.htm.

14. Report to the TPRB from the director-general on trade-related developments WT/TPR/OV/W/3.P.3 [Electronic resource]. – Access mode : http://www.wto.org/English/news_e/news10_e/report.tprbjune10_e.pdf.

15. Шоста Директива Ради 77/388/ЄЕС “Щодо гармонізації законодавства держав-членів стосовно податків з обороту. – Спільна система податку на додану вартість: єдина база оподаткування” від 17 травня 1977 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.5785.1&nobreak=1>.

16. Крисоватий А.І. Домінанти гармонізації оподаткування: національні та міжнародні вектори: монографія / А. Крисоватий, В. Валігура. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – 248 с.

17. Дроздовська О.С., Озерчук О.В. Податкові пільги: надбання чи бюджетні втрати? // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – № 7–8. – С. 3–8.

References

1. Evenett S.I. The role of the WTO Durind Systemic Economic Crises / Challenges Facing the World Trade System Background Paper to the TAITConference. WTO, Geneva 17-18 September 2009. Available at: www.wto.org/english/res_e_taid_sept09_e/evenett_e.doc.

2. Kheiliier, M., Piatnytskyi, V. (2013). Torhivlia z YeS v ramkakh pohyblenoi ta vseosiazhnoi uhody pro vilnu torhivliu [Trade with the EU within a deep and comprehensive free trade agreement]. Kyiv [in Ukrainian].

3. Sokolovska, A.M. (2011). Problemy monitoringu efektyvnosti nadannia podatkovykh pilh v Ukraini [The problems of monitoring the effectiveness of tax privileges in Ukraine]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 3, 42-53 [in Ukrainian].

4. Melnyk, P.V., Tarantul, L.L., Varnalii, Z.S. (Eds.). (2008). Podatkova polityka Ukrainy: stan, problemy ta perspektyvy [Tax policy in Ukraine: state, problems and prospects]. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].

5. Sokolovska, A.M., Yefymenko, T.I., Lunina, I.O. (2006). Systema podatkovykh pilh v Ukraini v konteksti yevropeiskoho dosvidu [The system of tax incentives in the Ukraine in the context of European experience]. Kyiv: NDF [in Ukrainian].

6. Yuriy, S.I., Krisovatyy, A.I., Mayburov, I.A., Koschuk, T.V. (2011). Turbolentnost nalogovykh reform [Turbulence tax reforms]. Kyiv: Znannia [in Russian].

7. Krysovatyi A.I. (2005). Teoretyko-orhanizatsiini dominanty ta praktyka realizatsii podatkovoi polityky v Ukraini [Theoretical and dominant organizational practice and implementation of tax policy in Ukraine]. Ternopil: Kart-blansh [in Ukrainian].

8. Shnytko, O.S. (2003). Natsionalna konkurentospromozhnist: sutnist, problemy, mekhanizm realizatsii [National competitiveness: essence, problems and mechanism of implementation]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

9. Bezkorovayna, V. (2004). Podatky v systemi finansovoho rehulivannia zovnishnoekonomichnoi diialnosti [Taxes in the financial regulation of foreign trade]. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 12, 40–45 [in Ukrainian].

10. Dovidka shchodo adaptatsii silskohospodarskoi produktsii v umovakh SOT [Information about adaptation of agricultural products in the WTO] Available at: www.me.gov.ua/04.04.2013.

11. Venhel, P. (2009). Aktualni pytannia mytnoho taryfu Ukrainy pislia vstupu do svitovoi orhanizatsii torhivli [Recent issues of customs tariff of Ukraine after joining the World Trade Organization]. *Mytnytsya – Customs*, 5 (54), 6-8 [in Ukrainian].

12. O protektsionizme v torgovo-ekonomicheskikh otnosheniyah [On protectionism in trade and economic relations]. *Bulleten inostrannoy kommercheskoy informatsiyi – Foreign commercial information bulletin*, 13 [in Russian].

13. Overview of Development in the International Trade. *EnvironmentWT/TPR/OV/1324* November 2010/ P. 23. Available at: http://www.wto.org/English/news_e/news10_e/trdev24nov10_e.htm.

14. Report to the TPRB from the Director-General on Trade-Related Developments WT/TPR/

OV/W/3.P.3. Available at: http://www.wto.org/English/news_e/news10_e/report.tprbjune10_e.pdf.

15. Shosta Dyrektyva Rady 77/388/ YeES "Shchodo harmonizatsii zakonodavstva derzhavchleniv stosovno podatkov z oborotu. – Spilna sistema podatku na dodanu vartist: yedyna baza opodatkovannia" [Sixth council directive 77/388 / EEC "On the harmonization of the laws of the member states relating to turnover taxes. – Common system of value added tax: uniform basis of assessment"] (1977, May, 17). Available at: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.5785.1&nobreak=1>.

16. Krysovatyi, A., Valihura, V. (2010). *Dominanty harmonizatsii opodatkovannia: natsionalni ta mizhnarodni vektory* [Dominants harmonization of taxation: national and international vectors]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

17. Drozdovska, O.S., Ozerchuk, O.V. (2010). *Podatkovi pilhy: nadbannia chy biudzhetni vtraty? [Tax credits, property or budgetary losses?] Formuvannya rynkovykh vidnosyn v Ukraini – Formation of market relations in Ukraine, 7–8 (122–123), 3–8* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.04.2016

УДК 336.63

**Тетяна КІЗИМА,
Андрій КІЗИМА**

ДОМОГОСПОДАРСТВА НА ФІНАНСОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ: ПОВЕДІНКОВО-МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто теоретико-інституційні та мотиваційні основи ощадно-інвестиційної поведінки домогосподарств на фінансовому ринку. Проаналізовано основні форми заощаджень домогосподарств (банківські депозити, вклади у небанківських фінансово-кредитних установах, цінні папери, золото) упродовж 2010–2015 рр. Наголошено на ключових проблемах, пов'язаних із функціонуванням пріоритетних для населення сегментів фінансового ринку України. Окреслено зарубіжний досвід діяльності домогосподарств на фінансових ринках провідних країн світу. Надано рекомендації щодо активізації ощадно-інвестиційної поведінки домогосподарств у сучасних умовах.

Ключові слова: заощадження, мотиви заощаджень, фінансовий ринок, ощадно-інвестиційна поведінка домогосподарств, основні форми заощаджень, фінансові активи.

Татьяна КИЗЫМА, Андрей КИЗЫМА

Домохозяйства на финансовом рынке Украины: поведенческо-мотивационный аспект

Рассмотрены теоретико-институциональные и мотивационные основы сберегательно-инвестиционного поведения домохозяйств на финансовом рынке. Проанализированы основные формы сбережений домохозяйств (банковские депозиты, вклады в небанковских финансово-кредитных учреждениях, ценные бумаги, золото) в течение 2010–2015 годов. Отмечены ключевые проблемы, связанные с функционированием пріоритетных для населения сегментов финансового рынка Украины. Дана характеристика зарубежного опыта деятельности домохозяйств на финансовых рынках ведущих стран мира. Даны рекомендации по активизации сберегательно-инвестиционного поведения домохозяйств в современных условиях.

Ключевые слова: сбережения, мотивы сбережений, финансовый рынок, сберегательно-инвестиционное поведение домохозяйств, основные формы сбережений, финансовые активы.

Tetiana KIZYMA, Andriy KIZYMA

Households in the financial market of Ukraine: behavioral-motivational aspect

Introduction. Savings are an important part of the household finance operation and management which not only contribute to meeting the future needs of households, but also affect the development of the national economy in general. However, in order for the savings of the popula-

tion to be effectively used by other economic entities, they must first be properly organized and then transformed into investments through a variety of instruments traded on the financial market.

Purpose of the research is to investigate the behavioral and motivational dominants in the saving and investment activity of domestic households on the financial market of Ukraine and make recommendations for its revitalization in modern conditions.

Results. Considering this study we affirm the low level of savings and investment activity of households in Ukraine, their irrational financial behavior, a significant impact on the financial decisions of macroeconomic factors. In general, we must note a low domestic tendency of households to save, which has a negative impact on savings' investment potential, efficiency and expediency of consumer spending. A number of reasons are the cause for such situation, including low levels of financial market infrastructure in general and in particular financial intermediation; low level of trust in the financial and credit institutions; continued socio-economic and political instability; low level of financial literacy; lack of governmental incentives for the saving and investment behavior of households.

Conclusion. The most crucial priorities of the state policy are to stimulate savings and investment behavior of the population, which in our view should be the following: raising the level of financial literacy and promotion of savings and investment ideology and culture among domestic households, increasing the reliability of the protection of organized savings, development of financial intermediation and diversification of financial instruments for the use by ordinary citizens.

Keywords: savings, savings motives, financial market, savings and investment behavior of households, the main form of savings and financial assets.

JEL Classification: G110.

Постановка проблеми. Донедавна у вітчизняній фінансовій науці домінували пріоритетні напрями дослідження фінансової системи крізь призму побудови фінансово-економічних відносин суб'єктів господарювання, держави, міжнародних організацій, фінансово-кредитних установ. Однак зі становленням доктрини західної фінансової думки та її поширенням на вітчизняному науковому просторі поступово виокремлюються нові постулати і положення у сфері дослідження фінансів, пов'язані, зокрема, із виокремленням домогосподарств як "тектонічного" елемента сучасної фінансової системи.

Важливою складовою функціонування фінансів домогосподарств є формування заощаджень, котрі не лише сприяють задоволенню майбутніх потреб домашнього

господарства, а й впливають на розвиток національної економіки загалом. Однак для того, щоб заощадження населення були ефективно використані іншими економічними одиницями, вони спершу мають бути належним чином організовані, а потім трансформовані в інвестиції за допомогою різноманітних інструментів, що обертаються на фінансовому ринку країни.

У численних наукових публікаціях автори зробили чіткий висновок про те, що в сучасних умовах постала гостра необхідність звернутися до резервного внутрішнього капіталу – заощаджень населення – й активно використовувати його на фінансовому ринку. При цьому формування національного ринку заощаджень і державної стратегії у цій сфері має стати пріоритетним завданням сучасного етапу розвитку економіки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сутності та інвестиційної спрямованості заощаджень (державних і приватних) завжди було і залишається однією з ключових проблем економічної науки.

Проблему заощаджень та інвестицій досліджували класики економічної теорії, а саме: А. Маршалл [A. Marshall], Дж. М. Кейнс [J. M. Keynes], К. Маркс, А. Сміт [A. Smith], які основну увагу в своїх працях спрямовували на внутрішню класову будову суспільства, розподіл доходів та заощаджень в сім'ях і соціальних групах. Ґрунтовно проаналізували роль заощаджень та особливостей формування доходів домогосподарств К. Бюхер [K. Bucher], Г. Беккер [G. Becker], К. Ланкастер [K. Lancaster], Е. Гідденс [A. Giddens], які акцентували увагу на необхідності залучення грошових коштів населення у фінансовий обіг через інструменти фінансового ринку. Як джерело інвестицій розглядають заощадження і вітчизняні вчені (О. Барановський, Г. Лех, О. Марець, М. Литвак, Н. Можайкіна, Ю. Станкевич та інші), досліджуючи, передусім, проблеми, пов'язані з аналізом чинників, що впливають на обсяг заощаджень, їхнє стимулювання тощо.

Однак зазначимо, що, незважаючи на велику кількість публікацій, їхнє беззаперечне наукове та практичне значення, низка питань стосовно залучення й ефективного використання заощаджень домогосподарств на фінансовому ринку України залишаються без чіткої відповіді. Зокрема, системного дослідження потребує поведінково-мотиваційний механізм трансформації заощаджень в інвестиційні ресурси, визначення новітніх форм розміщення заощаджень на фінансовому ринку й особливостей їх популяризації серед вітчизняних домогосподарств. На жаль, і донині в Україні існує недостатня кількість теоретичних та емпіричних напрацювань щодо економічної обґрунтованості

окремих форм розміщення заощаджень і придатності окремих інструментів фінансового ринку для використання населенням.

Метою статті є дослідження поведінково-мотиваційних домінант ощадно-інвестиційної діяльності вітчизняних домогосподарств на фінансовому ринку України та вироблення рекомендацій щодо її стимулювання в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заощадження населення можна вважати інвестиційним ресурсом у тому випадку, коли домогосподарство ухвалює рішення вкласти свої заощадження в об'єкти підприємницької або іншої діяльності з метою збільшення їх вартості. Процес вкладання тимчасово вільних коштів у різноманітні фінансові активи є одним із проявів активної фінансової поведінки домашніх господарств в сучасних умовах. І саме від дохідності, строковості та рівня ризикованості активів залежить ефективність здійснюваних заощаджень.

Розвинуті країни світу давно акцентують увагу на необхідності залучення заощаджень домогосподарств на фінансові ринки та формують фінансову основу для інвестицій саме з цього джерела. В Україні, на жаль, поки що важко реалізуються базові принципи ринкової трансформації, які діють за кордоном, що породжує необхідність побудови власного мотиваційно-дієвого механізму перетворення заощаджень домогосподарств на інвестиційні ресурси за допомогою відповідних фінансових інструментів.

Принагідно зазначимо, що необхідною умовою у дослідженні домогосподарства з позицій залучення їх до фінансово-економічних процесів має бути чітке усвідомлення унікальності цього суб'єкта з огляду на його здатність формувати і постачати найбільш значимі за обсягами ресурси на фінансовий ринок та здійснювати інвестиції у відтворення і розвиток людського капіталу.

Мотиви до заощадження коштів домогосподарствами є досить різноманітними і можуть мати як економічну, так і психологічну, національну, культурну, соціальну й інші передумови. Мотиви, які спонукають домогосподарств здійснювати заощадження, поділяють на дві основні групи [1, 196]:

1) збереження доходів та прагнення забезпечити себе “на чорний день”;

2) бажання отримати дохід на вкладенні активи у майбутньому.

Зустрічаються й інші комбінації мотивів: придбання дорогих товарів; непередбачувані витрати; витрати майбутніх періодів (весілля, освіта та ін.); звичка заощаджувати кошти; заощадження з метою отримання прибутку.

Мотиви щодо розміщення заощаджень на фінансовому ринку доцільно поділяти також на екзогенні та ендогенні. Екзогенні обумовлені впливом факторів зовнішнього середовища (зокрема, економічних, національних, політичних, соціально-демографічних тощо). Ендогенні обумовлені, як правило, внутрішніми факторами, що базуються на психологічній схильності окремого індивіда до заощаджень.

В економічному сенсі мотиви не мають самостійного значення і є важливими лише тому, що впливають на загальні обсяги заощаджень. Саме обсяги заощаджень домогосподарств є однією із найважливіших категорій економічної теорії, яку вчені активно досліджували ще з часів А. Сміта.

Залежність обсягів інвестицій від обсягів заощаджень у суспільстві є надзвичайно великою, тому в сучасних умовах гостро постає необхідність стимулювання ощадно-інвестиційних процесів.

Поряд із цим, варто зазначити, що політика стимулювання заощаджень домогосподарств повинна бути досить виваженою, адже активізація заощаджувальних процесів може спричинити погіршення інших

важливих макроекономічних показників (насамперед, споживання).

Безумовно, участь вітчизняних домогосподарств у фінансових процесах, починаючи з 2000-х рр., поступово зростає. Проте потрібно зазначити, що не всі види фінансових послуг викликають однаковий інтерес у громадян (причому цей інтерес досить швидко і гнучко реагує на зміни економічної кон'юнктури). Так, в період системної трансформації 1990-х рр. в Україні найпоширенішою формою заощаджень була купівля валюти; у період виходу з кризи (з кінця 1990-х рр. і до початку світової фінансової кризи 2007 р.) високою була популярність у населення заощаджувальних вкладів і депозитів. На жаль, інші форми вкладень (скажімо, придбання цінних паперів) у період економічного зростання так і не набули широкого розповсюдження в національній економіці і донині перебувають на стадії поступового формування інтересу до них з боку населення.

У посткризовий період частка витрат на заощадження дещо знизилася. Відтак можемо стверджувати, що сьогодні переважна більшість населення в Україні демонструє пасивну фінансову поведінку та невисоку схильність до заощаджень (гранична схильність до заощаджень у 2012–2014 рр. значно знизилась порівняно з попередніми періодами і мала від'ємне значення: – 0,298 і – 0,650, відповідно). За даними Державної служби статистики України, в 2013 р. лише близько 7, 2% загальних доходів населення були спрямовані на приріст фінансових активів та 0,3% – на накопичення нефінансових активів, тобто активні заощадження становлять майже 7,5% доходів населення [2, 372].

Відтак, з огляду на означені проблеми, проаналізуємо можливості розміщення заощаджень вітчизняних домогосподарств на фінансовому ринку України.

Світовий досвід, а також тенденції розвитку українського фінансового ринку вказують на те, що в умовах ринкової економіки організовані заощадження суттєво переважають над неорганізованими. Причому серед організованих заощаджень населення особливе місце посідають банківські вклади. Так, до 2013 р. спостерігалася стабільна тенденція зростання загальної суми депозитів (вкладів) домогосподарств у банківських установах, однак у 2014–2015 рр. відбулося суттєве їх скорочення (більше ніж на 30 млрд. грн.), що спричинено низкою факторів економічного, політичного та соціально-економічного характеру [3].

При цьому необхідно зауважити, що депозити в гривні у 2014–2015 рр. зменшилися в загальній сумі, особливо на строк від 1 до 2 років майже у 3 рази (зі 100,6 млрд. грн. у 2013 р. до 33,0 млрд. грн. у 2015 р.). Незважаючи на проблемні аспекти валютної політики в Україні, зросли депозити в іноземній валюті, особливо строком до 1 року (з 40 млрд. грн. у 2013 р. до 100 млрд. грн. у 2015 р.), водночас депозити строком понад 1 рік значно скоротилися [3]. Це, передусім, спричинено посткризовими проявами в економіці та зниженням довіри населення до банківських установ, через що домогосподарства почали забирати депозити з цих фінансових інституцій і вкладати їх на короткостроковий термін.

Домінуючим елементом у вкладах домогосподарств як в іноземній, так і національній валюті є депозити на строк до 1 року, що пояснюється найбільш вигідними умовами банків, які вони пропонують за цим видом операцій. Оскільки депозити в іноземній валюті в 2015 р. почали бути привабливішими для домогосподарств України, їх структура стала дещо пропорційнішою: 47% – вклади до 1 року, 35% – від 1 до 2 років, 16% – на вимогу, і лише 2% – це депозити строком понад 2 роки. Стосовно

депозитів у національній валюті зазначимо, що пропорції тут є більш витриманими: 39% – це депозити на вимогу, 38% – строком до 1 року, 17% – строком від 1 до 2 років та 6% – строком понад 2 роки [3].

Важливим елементом аналізу активності домогосподарств у банківському секторі України є дослідження динаміки та структури депозитів у розрізі валют. Детальний аналіз показує, що проголошена дедоларизація економіки породжує попит вкладників на депозити й в інших валютах, зокрема в доларах США та євро.

Дослідженню відсоткових ставок у сучасній економічній науці та вітчизняній практиці теж відведено важливе місце, адже ці показники є вирішальними не лише для домогосподарств, а й інших суб'єктів фінансової системи – підприємств, фінансово-кредитних установ, держави.

Так, у 2010–2015 рр. найвища середньозважена ставка за депозитами домогосподарств була зафіксована у 2014 р. – 13,2%, найнижча в 2011 р. – 9,1%. Найдешевшим видом депозитів є депозити в іноземній валюті на вимогу (2,2% у 2015 р.) [3]. Це спричинено непопулярністю такого банківського продукту серед вкладників і достатньою їх ризикованістю для фінансово-кредитних установ. Найдорожчим видом депозитів був вклад на строк більше 2 років у національній валюті в 2015 р. (23,8%) [3].

Одним із головних секретів успіху гривневих депозитів у 2015 р. була їх висока прибутковість. Так, середні ставки за різними типами і термінами вкладів у національній валюті від 50-ти найбільших за розміром активів банків України у 2015 р. були в середньому в 2,5 рази вищі, ніж за депозитами в доларах. Причому однозначну тенденцію в динаміці не можливо простежити, адже факторами впливу на таку нестабільність є облікова ставка Національного банку України, рівень попиту на банківські продукти,

платоспроможність домогосподарств, рівень інфляції тощо. Під впливом цих факторів процентні ставки різняться між собою залежно від строку вкладу та валюти.

Окрім депозитів, банківський сектор для домогосподарств привабливий також вкладками в дорогоцінні метали. Останніми роками у зв'язку з постійним зростанням цін на дорогоцінні метали на міжнародних ринках зросла популярність банківських операцій з цим видом активів. Вкладення грошових коштів у дорогоцінні метали є альтернативним варіантом зберігання та примноження заощаджень населення. Банківський вклад у дорогоцінних металах можна відкривати як на вимогу, так і на визначений фіксований строк. Вкладники відкривають так звані “металеві рахунки”, на яких обліковуються не грошові кошти, а грами чи кілограми банківських металів [4].

Вкладення в банківські метали набуває особливої актуальності за кризових умов та фінансової нестабільності, причому вартість “банківського золота” постійно зростає. За останні 10 років воно подорожчало більше ніж в 4 рази. Історичний максимум ціни був зафіксований у серпні 2011 року – котирування досягли 1,9 тис. дол. США за 1 тройську унцію.

Сьогодні ж банки в основному намагаються залучати заощадження домогосподарств шляхом обміну наявних у них зливків банківських металів та відкриття “металевих” депозитів. У вітчизняних банках можна зустріти два продукти, пов'язаних із золотом, – це купівля банківських зливків (готівкове золото) та розміщення коштів на так званих “золотих депозитах”.

Готівкове золото – це зливки металу найвищої проби різної ваги (від 1 грама до 1 кілограма) у спеціальній захисній упаковці. Банки завжди надають двосторонні котирування за золотими зливками (причому чим більшою є вага, тим менша вартість 1 грама в ньому, і тим нижчою є

різниця між ціною купівлі та ціною продажу металу). Однак домогосподарствам варто враховувати, що вітчизняні банки можуть відмовлятися від купівлі зливків, придбаних інвестором в іншій банківській установі (а інколи навіть і в тій самій). Так, наприклад, регіональні відділення можуть продавати золоті зливки, а викуп їх може здійснюватися лише у центральному офісі банку.

Перевага “золотого” депозиту полягає в тому, що інвестору немає необхідності придбавати реальне (фізичне) золото – інвестиції здійснюються у безготівковій формі. Сам процес купівлі полягає у внесенні клієнтом банку коштів, еквівалентних вазі золота. Рівень дохідності за таким депозитним вкладом становить від 1 до 5 відсотків річних (залежно від строку вкладу). Однак тут існує також можливість отримати додатковий дохід в результаті зміни курсової вартості золота. При цьому варто пам'ятати, що вклади в банківських металах не підпадають під гарантії Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

Діяльність небанківських фінансово-кредитних установ (насамперед – кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів і страхових компаній зі страхування життя) у формуванні ощадно-інвестиційної поведінки населення складає конкуренцію комерційним банкам, але все ще продовжує залишатися менш популярною серед українських домогосподарств.

Однак, не зважаючи на певні труднощі, ці установи продовжують активно співпрацювати із сектором домашніх господарств. Передумовами розвитку більшості небанківських фінансово-кредитних інституцій традиційно вважаються ті ніші, які неспроможні зайняти банківські установи.

Кредитні спілки виникли як реакція на потреби у наданні швидких і недорогих фінансових послуг. Метою діяльності кредитних спілок є надання фінансових послуг населенню через спільне заощадження членами

кредитних спілок власних грошових коштів і кредитування за рахунок цих коштів на взаємовигідній основі. Однак у період фінансової кризи 2008–2009 рр. перед кредитними спілками особливо гостро постала проблема належного виконання грошових зобов'язань перед вкладниками. Слід зазначити, що й донині це питання для національних кредитних спілок залишається актуальним. А основними причинами, які стримують розвиток кредитної кооперації в Україні, визнано: негативні прогнози стабільності національної валюти та, як наслідок, стрімкий відтік депозитів; падіння купівельної спроможності населення, відсутність впевненості у стабільності отримання доходів та очікування подальшого зниження реальних заробітних плат [5].

Ідентифіковані тенденції розвитку кредитних спілок в Україні свідчать про необхідність підтримки держави на законодавчому та виконавчому рівнях, враховуючи чисельність задіяного населення та величезне значення цього сегмента в розвинених країнах світу. Кредитні спілки все ще залишаються фінансовими інститутами з потенціалом розвитку. На жаль, за всі роки незалежності нашої держави суттєвих зрушень в їхній діяльності не відбулося: хоча обсяги операцій і зростали, але частка активів кредитних спілок порівняно з активами банківських установ залишається незначною. Відтак пріоритетними напрямками розвитку цих інституцій є збільшення обсягів кредитування з одночасним нарощуванням залучених коштів від членів кредитних спілок, а також пошук додаткових джерел фінансування діяльності.

Діяльність НПФ полягає в акумулюванні активів учасників такого пенсійного фонду та зростанні їх обсягів і вартості через провадження інвестиційної діяльності. Саме дохід від інвестиційної діяльності дає можливість компенсувати рівень інфляційних процесів, а також збільшувати загальний обсяг активів кожного окремого учасника НПФ.

Пенсійні кошти розміщуються головним чином у реальні і ліквідні активи, представлені фінансовими інструментами, дохід за якими гарантований державою і відомими компаніями, а також у валютні цінності і нерухомість, що є передумовою не лише рентабельності, а й надійності та швидкого повернення вкладень.

До перешкод, що стоять на заваді ефективному розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення на сучасному етапі, відносять [5]:

- збільшення ризиків, пов'язаних із фінансовою нестабільністю, у т. ч. неповернення пенсійних активів, які розміщені на депозитних рахунках банківських установ, до яких введено тимчасову адміністрацію або щодо яких прийнято рішення про їх ліквідацію;
- обмежений вибір фінансових інструментів, придатних для інвестування в них пенсійних коштів, внаслідок відставання розвитку ринку капіталу від потреб інституційних інвесторів;
- досить складна процедура доступу недержавних пенсійних фондів до зовнішніх фінансових ринків, до іноземних інвесторів, що свідчить про те, що в інвестиційних портфелях недержавних пенсійних фондів відсутні іноземні цінні папери;
- недостатня зацікавленість роботодавців у фінансуванні недержавних пенсійних програм для працівників через недосконале податкове законодавство;
- низький рівень роз'яснювальної роботи щодо змісту та ролі системи накопичувального пенсійного забезпечення в суспільстві та недостатня фінансова спроможність громадян щодо участі в системі недержавного пенсійного забезпечення.

За схожим принципом з НПФ працюють і страхові компанії в сфері страхування життя. Заощадження домогосподарств за допомогою страхування життя є джерелом

довгострокових інвестицій, що дуже важливі в умовах розвитку економіки.

Існуючий стан української економіки з огляду на події, що відбуваються протягом останніх двох років, негативно вплинув на страхову сферу. Про це свідчить: загальне зниження вартості активів, зменшення їх ліквідності, особливо активів, розміщених у банківських установах (НБУ визнано неплатоспроможними понад 50 банків) та на фондовому ринку; втрата доступу до такого активу, як нерухоме майно, розташоване на тимчасово окупованих територіях України (Крим, Донецьк, Луганськ); істотне зростання витрат на забезпечення виконання страхових зобов'язань у зв'язку зі значною девальвацією національної валюти. Сьогодні лише компанії, які протягом останніх років здійснювали помірковану консервативну інвестиційну політику, мають належний запас міцності для нівелювання ризиків, що настали [5].

А основною причиною стримування розвитку страхування життя є саме недовіра населення до страхових компаній. Важливим чинником для розвитку страхування є рівень життя і заробітної плати населення. Формування добровільного ринку страхування життя в розвинутих країнах почався із заробітної платні на рівні 500 доларів США на місяць. Якщо середньомісячна зарплата громадян становить менше означеної суми, то масового страхування життя не відбуватиметься. В Україні цей показник перебуває в межах 200 доларів США (а у 2014 р. наявний дохід у розрахунку на 1 особу в Україні становив менше 100 доларів США, а саме 2308 грн. [2, 374]). Таким чином, для пересічного громадянина України платіж на страхування життя зазвичай належить до групи так званих відкладених потреб, які досить болісно дадуть про себе знати лише в майбутньому і часто не усвідомлюються сьогодні.

Відтак підгалузь страхування життя в Україні необхідно реформувати, враховую-

чи при цьому її теперішній стан, соціальне значення, а також притаманний їй потужний інвестиційний потенціал. Саме тому найближчими пріоритетами у регулюванні ринку страхування життя мають стати: відновлення довіри громадян до цього виду страхування; впровадження європейських принципів регулювання страхової діяльності; забезпечення прозорості страхового ринку шляхом забезпечення достовірної та регулярної фінансової звітності; капіталізація сектору.

В умовах дефіциту фінансових ресурсів домогосподарства змушені шукати альтернативні джерела накопичення та примноження коштів. Одним з таких джерел може слугувати фондовий ринок. Однак багатоаспектність та деякою мірою хаотичність і певна фрагментарність у функціонуванні фондового ринку України не дають змоги детально дослідити всі наявні на ньому проблеми, особливо стосовно активності домогосподарств у цьому секторі.

Тенденція випуску цінних паперів в Україні залишається суперечливою та дискретною, це підтверджують офіційні дані, подані у річних звітах Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку та Національного банку України. Причому негативним моментом при дослідженні цього аспекту ринку є відсутність чіткої та структурованої інформації, адже, скажімо, Міністерство фінансів України публікує офіційні дані лише щодо розміщення облігацій внутрішньої та зовнішньої державних позик (ОВДП та ОЗДП); Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, на жаль, відстежує не всі розміщення цінних паперів (особливо це стосується їх випуску на пред'явника та обігу на позабіржовому ринку).

Загалом можемо стверджувати, що обсяг торгів на фондовому ринку України характеризується нестійкою тенденцією, а також незначною участю вітчизняних домогосподарств у цьому процесі.

Структурно на фондовому ринку України у сфері випусків цінних паперів особливих змін не відбувається: акції, облігації, цінні папери ІСІ – це саме ті фінансові інструменти, які займають панівні позиції на фондовому ринку.

Серед перелічених інструментів чи не найбільшою популярністю у населення користуються цінні папери інститутів спільного інвестування (ІСІ), динаміка обсягу випусків яких демонструє стійку тенденцію до зростання, починаючи з 2012 р. [5]. І хоча номінальна вартість розміщених цінних паперів ІСІ, що перебувають в обігу, є значно меншою порівняно з юридичними особами, все ж цей вид вкладень має низку переваг, які приваблюють потенційних інвесторів. Насамперед, його суттєвою перевагою є те, що цей вид інвестування не вимагає володіння професійними навичками, оскільки акумульовані в юридичних та фізичних осіб кошти пізніше інвестуються компаніями з управління активами, а отримані доходи розподіляються пропорційно між власниками. Однак тут існують і певні ризики, пов'язані з кваліфікацією менеджерів таких інституцій та відсутністю гарантій повернення вкладів. До того ж інвестиції в ІСІ не завжди є ліквідними (особливо це стосується цінних паперів ІСІ закритого типу) [7, 77–78].

Вітчизняні домогосподарства можуть також здійснювати інвестування в державні цінні папери, зокрема облігації внутрішньої державної позики як в національній, так і іноземній валютах.

Можливість випустити ОВДП, номіновані в іноземній валюті, з'явилася в уряді лише наприкінці 2011 р. – після внесення відповідних змін до Закону України “Про цінні папери та фондовий ринок”, хоча ідеї щодо випуску подібних цінних паперів виношувалися у владних коридорах ще в середині 1990-х років. Завдяки оновленню законодавства, вже у грудні 2011 р. Міністерство

фінансів України випустило валютні облігації внутрішньої державної позики (ВОВДП) на суму 412,95 млн. доларів (середньозважена дохідність становила 8,92% річних), а за півтора місяці 2012 р. уряд продав ВОВДП майже на 240 млн. доларів.

Теоретично придбати валютні ОВДП може і населення. Фізичні особи мають змогу подавати заявки на придбання ВОВДП на первинних аукціонах Міністерства фінансів банкам-первинним дилерам Мінфіну. Однак процедура придбання державних цінних паперів доволі не проста (тому, відповідно, мало хто нею поки що мав змогу скористатися). Існує низка й інших складнощів (відкриття рахунку в цінних паперах, наявність ліквідного вторинного ринку та значні комісії тощо), які істотно знижують прибутковість цього виду інвестування для населення. Очевидними перевагами ВОВДП для населення можуть бути більш висока дохідність цих цінних паперів порівняно, скажімо, з валютними депозитами та наявність державної гарантії виконання зобов'язань (як відомо, Україна жодного разу не допускала дефолту за суверенними запозиченнями).

Слід зауважити, що в Європі домогосподарства активно інвестують свої заощадження в державні зобов'язання, оскільки вони априорі надійніші, ніж зобов'язання комерційного сектору. Навіть у перевантаженій боргами Італії населення скуповує урядові борги. Зараз італійці тримають на руках держоблігації на суму понад 250 млрд. євро (14% державного боргу). Не надто відстають від них і бельгійці. Так, в грудні 2011 р. вони придбали держоблігації на суму 5,7 млрд. євро, хоча першопочатково влада розраховувала залучити лише 200 млн. євро.

Ще одним видом цінних паперів, розміщення яких могло б стати ефективним джерелом залучення коштів населення, є казначейські зобов'язання, які розміщуються виключно серед фізичних осіб. Од-

нак необхідно зазначити, що казначейські зобов'язання, на жаль, не користуються особливим попитом у вітчизняних домогосподарств, проте їх випуски нерідко пропонують вигідні умови для інвесторів та доступність.

Загалом причини пасивної інвестиційної поведінки домогосподарств на фондовому ринку України можна поділити на дві групи:

1) перша група об'єднує причини, пов'язані з невиконанням основними учасниками фондового ринку покладених на них функцій. До таких причин віднесено: низьку ліквідність вітчизняного фондового ринку, що не дозволяє йому в повному обсязі виконувати покладені на нього завдання; слабкий розвиток інфраструктури ринку; не врегульовану законодавчу базу стосовно функціонування фондового ринку, яка істотно знижує його можливості щодо акумулювання інвестицій домогосподарств;

2) до другої групи причин віднесено: низький рівень заощаджень у основних груп населення; високий рівень тінізації економіки; слабку інформованість домогосподарств щодо інвестиційних можливостей на фондовому ринку; негативний досвід, отриманий у ході проведення ваучерної та сертифікатної приватизації в Україні, який формує велику недовіру населення саме до цього сегмента фінансового ринку.

Таку вкрай негативну ситуацію на фондовому ринку України, на нашу думку, можна пояснити недостатньо розвинутою системою фондового ринку (особливо в регіонах), а також практично повною неінформованістю населення щодо змісту, дохідності, конкретних механізмів придбання й управління цінними паперами. Тому розвиток цієї форми вкладень продовжує залишатися прерогативою для населення, що проживає в мегаполісах, і притаманний лише обмеженій кількості осіб (скажімо, акції корпоративних підприємств зосереджені, як правило, в руках їх керівництва).

Варто зауважити, що чималу роль у розвитку механізму колективного інвестування у розвинених країнах світу відіграє держава, яка усвідомлює, що цей спосіб трансформації заощаджень в інвестиції створює надійне джерело залучення ресурсів для фондового ринку. Так, за останнє десятиліття кількість приватних інвесторів у Західній Європі збільшилася майже в 5 разів, а у США на початок нового тисячоліття учасниками фондового ринку було більше 55% населення країни. Безумовно, жителі країн із високим рівнем життя і позитивною динамікою доходів мають більший запас заощаджень і кращі можливості для нагромадження коштів.

Заощаджені кошти населення країн світу в основному використовує в інвестиційній діяльності. Так, фінансовий стан населення безпосередньо впливає на вибір інструментів інвестування. В "бідних" країнах це більш консервативні інструменти – банківські депозити (63%), які в "багатих" країнах становлять лише 28%. У "багатих" країнах 37% населення інвестує свої кошти в цінні папери, а також страхові і пенсійні програми (накопичувальне страхування життя). В країнах із середнім рівнем доходів домінують банківські депозити (41%) та цінні папери – 34% [8].

Скажімо, в США та Швейцарії лівова частка активів населення вкладена в пенсійні фонди, а на другому місці перебувають інвестиційні фонди (рис. 1).

У Німеччині найбільшим попитом користуються страхові продукти (страхування життя) та вкладення у валюту і депозити. Характерним для Франції є те, що до пайових інвестиційних і пенсійних фондів у населення взагалі немає інтересу, а його фінансові активи формуються шляхом купівлі валюти і здійснення депозитів (28,5%); страхування життя (33,4%) та купівлі акції (21,5%). Специфіка Японії та Кореї полягає в тому, що, крім валюти і депозитів, серед інших переважають страхові продукти, при цьому пенсійні фонди

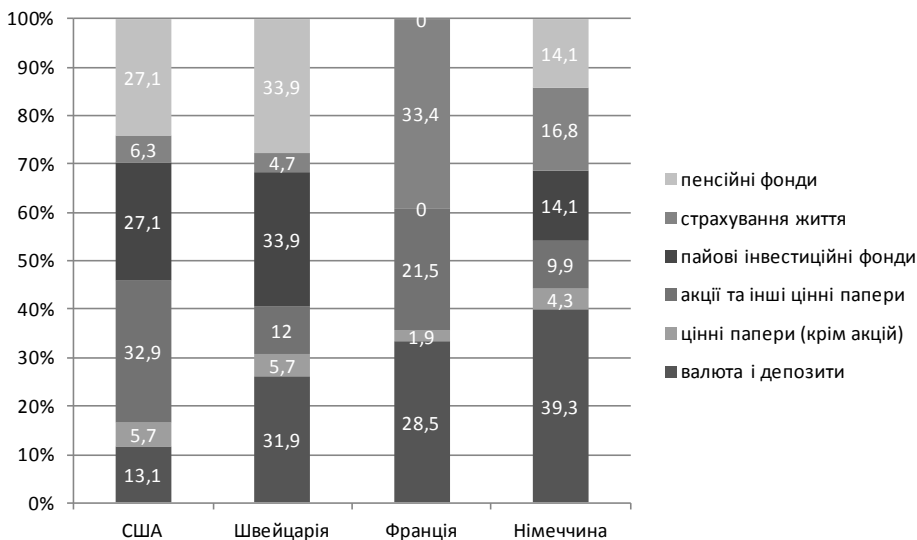

Рис. 1. Структура фінансових активів домогосподарств США, Швейцарії, Франції і Німеччини у 2013 р. [8]

користуються майже таким самим попитом, як і інвестиційні (в Японії – 2,1 і 2,1%; в Кореї – 12,1 і 12,09%, відповідно) [8].

Деякі з названих закономірностей пояснюються законодавчими ініціативами: наприклад, у Франції страхування життя заохочується податковими пільгами, а в США існують податкові пільги для відрахувань у пенсійні фонди. Однак у США активні вкладення на ринку капіталу і переважання пенсійних накопичень в активах домогосподарств можна пояснити не лише податковим та іншим законодавством, а й особливостями культури цієї країни: наприклад, традиційним світоглядом WASP (White, Anglo-Saxon, Protestant), який є свого роду історичним еталоном американця. У традиційно протестантському світогляді WASP переважає прагнення забезпечити себе (в т. ч. забезпечити спокійну старість), досягти успіху в житті, бути незалежним [8].

Таким чином, маємо підстави стверджувати про низький рівень ощадно-інвестиційної активності домашніх господарств в Укра-

їні, ірраціональний характер їх фінансової поведінки, суттєвий вплив на прийняття фінансових рішень макроекономічних чинників. В цілому слід відзначити і низький рівень схильності вітчизняних домогосподарств до заощаджень, що здійснює негативний вплив на інвестиційний потенціал заощаджень та ефективність і доцільність споживчих витрат. Таку ситуацію, на нашу думку, обумовлює низка причин, зокрема низький рівень розвитку інфраструктури фінансового ринку загалом та фінансового посередництва зокрема; низький рівень довіри населення до діяльності фінансово-кредитних інституцій; тривала соціально-економічна і політична нестабільність; низький рівень фінансової грамотності населення; недостатнє державне стимулювання ощадно-інвестиційної поведінки домогосподарств.

Висновки. Однак ми переконані, що в Україні є достатні ресурси для здійснення необхідних інвестицій у розвиток національної економіки (за твердженням фахівців, на руках у населення, за різними підрахунка-

ми, є від 80 до 100 млрд. дол. США). Відтак найвагомішими пріоритетами державної політики стимулювання ощадно-інвестиційної поведінки населення, на наш погляд, мають стати: підвищення рівня фінансової грамотності та популяризація ощадно-інвестиційної ідеології і культури серед вітчизняних домогосподарств; підвищення надійності систем захисту організованих заощаджень; розвиток фінансового посередництва та урізноманітнення фінансових інструментів для використання пересічними громадянами.

Для підвищення рівня фінансової грамотності населення України важливо визнати пріоритетність проблеми на державному рівні та з цією метою:

- створити державний орган з проблем фінансової грамотності населення, функціональним призначенням якого стане формування ощадно-інвестиційної культури, розповсюдження антиспоживацької ідеології, організація щоквартальних досліджень динаміки обсягу та структури заощаджень, ощадних настроїв домогосподарств, їхнього відображення у ЗМІ; розробка та впровадження заходів щодо підвищення фінансової грамотності населення, зокрема, програм оволодіння навичками роботи з фінансовими інструментами, створення інтерактивного центру щодо взаємодії зі споживачами фінансових послуг;
- забезпечити отримання громадянами безкоштовних консультацій від незалежних фінансових консультантів з питань особистих фінансів та заощаджень;
- об'єднати зусилля держави, бізнесу та суспільства з метою підвищення фінансової освіти населення, поширення доступу громадян до ринку фінансових послуг.

Інший блок невирішених проблем – недостатній рівень розвитку фінансового посередництва та впровадження різноманітних фінансових інструментів. У цьому плані ефективними, на наш погляд, стануть такі заходи:

1) поширення практики застосування державних цінних паперів як дієвого фінансового інструмента залучення вільних грошових коштів населення за посередництва не лише банків, а й кредитних спілок, поштово-касових відділень, фінансових посередників, страхових компаній, пенсійних фондів, інвестиційних компаній. У зв'язку з цим доцільним є:

- надання державним цінним паперам для фізичних осіб додаткової економічної функціональності, наприклад, можливості оплати навчання у вищих навчальних закладах за рахунок коштів, нарахованих суб'єктові під час погашення державних облігацій визначених серій;
- запровадження різноманітних видів державних цінних паперів із різними термінами обігу, гнучкими схемами нарахування доходу та умовами погашення (облігацій із гарантованою дохідністю, щомісячною виплатою відсотків, інфляційно-індексованих, звільнених від оподаткування, накопичувальних на дітей, із можливістю подання до погашення в будь-який момент тощо);

2) створення Асоціації ліцензованих фінансових посередників з поділом за групами: банкіри, страховики, біржові маклери та ін. Доцільно законодавчо закріпити право на діяльність фінансового посередництва тільки особам-членам Асоціації, встановити пряму фінансову (солідарну) відповідальність за дії своїх членів, яка повинна бути застрахована в надійних страхових компаніях. У результаті члени Асоціації стануть особисто регулювати й контролювати діяльність фінансових посередників і виключати з членства тих, хто створює для інших небезпеку.

Для сталого розвитку фінансового посередництва в Україні доцільним є вдосконалення системи внутрішнього фінансового моніторингу діяльності фінансово-кредит-

них установ із застосуванням ризикоорієнтованого підходу. Це дасть змогу значно підвищити ефективність виявлення незаконних фінансових операцій і попереджати можливі збитки, а також підвищити фінансову стійкість і надійність фінансово-кредитної установи для вкладників.

Список використаних джерел

1. Франченко Л. Використання заощаджень населення в інвестування економіки країни через структури фондового ринку / О.Л. Франченко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2011. – №3 (118). – С. 194–199.
2. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І.М. Жук, відп. за випуск О.А. Вишневська. – К. : Державне підприємство “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2015. – 586 с.
3. Бюлетень Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897
4. Тренд на ринку золота не змінюється [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.24tv.com.ua/economics/2013-12-04/34292.htm>
5. Звіт про діяльність Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nfp.gov.ua>
6. Річний звіт НКЦПФР за 2015 рік “Ринок цінних паперів України: повне перезавантаження” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nssmc.gov.ua/user_files/content/58/1467898067.pdf
7. Носова Є. Заощадження домогосподарств як джерело інвестиційних ресурсів в Україні / Є. Носова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Сер. “Економіка”. – 2015. – №2 (167). – С. 73–80.
8. Allianz report on the level of world welfare: the highest assets growth from 2003 to 24 September 2014 [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF>

References

1. Franchenko, O.L. (2011). *Vykorystannia zaoshchadzhen naseleennia v investuvannia ekonomiky krayiny cherez struktury fondovoho rynku [Using savings in investment structure of the economy through the stock market]. Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini – Formation of market relations in Ukraine*, 3, 194–199 [in Ukrainian].
2. Zhuk, I.M. (Eds.). (2015). *Statystychny shchorichnyk Ukrainy za 2014 rik. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2014]. Kyiv: Derzhavne pidpriemstvo “Informatsiino-analitychne ahentstvo” [in Ukrainian].*
3. *Biuletyn Natsionalnoho banku Ukrainy [Bulletin of the National Bank of Ukraine]. Available at: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897*
4. *Trend na rynku zolota ne zminiuetsia [Trend in the gold market does not change]. Available at: <http://www.24tv.com.ua/economics/2013-12-04/34292.htm>*
5. *Zvit pro diialnist Natsionalnoi komisii, shho zdiisniuie derzhavne rehuliuвання u sferi rynkiv finansovykh posluh za 2015 rik [Annual report of the National commission for state regulation in the financial services markets by 2015]. Available at: <http://www.nfp.gov.ua>.*
6. *Richnyj zvit za 2015 rik “Rynok tsinnykh paperv Ukrainy: povne perezavantazhennia [Annual report 2015 “Stock market of Ukraine: complete reboot”]. Available at: http://www.nssmc.gov.ua/user_files/content/58/1467898067.pdf*
7. *Nosova, Ye. (2015). Zaoshchadzhenia domohospodarstv yak dzherelo investytsiinykh resursiv v Ukraini [Household savings as a source of investment resources in Ukraine]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – Bulletin of Kyiv national economic university, 2, 73–80 [in Ukrainian].*
8. *Allianz report on the level of world welfare: the highest assets growth from 2003 to 24 September 2014 Available at: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF>*

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016

Наталія НАЛУКОВА

КОНКУРЕНЦІЯ ЯК ЗАПОРУКА УСПІШНОГО РОЗВИТКУ СТРАХОВОГО РИНКУ

Розглянуто основні теоретичні підходи до визначення поняття “конкуренція на страховому ринку”. Проведено аналіз конкурентного середовища вітчизняного страхового ринку на основі показників ринкової концентрації та ринкової конкуренції. Відзначено основні проблемні питання макроекономічного характеру, розв’язання котрих є необхідною умовою формування у нашій країні цивілізованого страхового ринку. Визначено напрямки вдосконалення внутрішніх соціально-економічних і фінансових відносин між учасниками процесу страхування, котрі сприятимуть розвитку страхового ринку України та зростанню рівня конкуренції на ньому.

Ключові слова: страховики; страховий ринок; конкуренція на страховому ринку; показник монополізації страхового ринку; показник ринкової конкуренції на страховому ринку.

Наталья НАЛУКОВА

Конкуренция как залог успешного развития страхового рынка

Рассмотрены основные теоретические подходы к определению понятия “конкуренция на страховом рынке”. Проведен анализ конкурентной среды отечественного страхового рынка на основе показателей рыночной концентрации и рыночной конкуренции. Отмечено основные проблемные вопросы макроекономического характера, решение которых является необходимым условием формирования в нашей стране цивилизованного страхового рынка. Определены направления совершенствования внутренних социально-экономических и финансовых отношений между участниками процесса страхования, которые будут способствовать развитию страхового рынка Украины и росту уровня конкуренции на нем.

Ключевые слова: страховщики; страховой рынок; конкуренция на страховом рынке; показатель монополизации страхового рынка; показатель рыночной конкуренции на страховом рынке.

Nataliya NALUKOVA

Competition as a guarantee of successful insurance market development

Introduction. In Ukraine at the conditions of growing influence of economic and political risks there are certain factors that are not conducive to the development of fair competition among insurance companies, are not increasing demand for insurance services they offer and are not develop innovative ways to attract customers.

Purpose. *Considering that the functioning of insurance market provides activity of significant number of insurance companies appears a necessity to develop recommendations that will have a positive impact on competition and financial relations between the subjects of the underwriting process.*

Results. *The author proposed an explanation of the term “competition in the insurance market”. The article analyzes the level of competition in the insurance market using indicators such as the ratio of monopolizing the market and Herfindahl-Hirschman coefficient. The analysis confirmed that a significant number of insurance organizations does not mean the availability of fair competition in the insurance market, as the only major domestic and foreign insurers are actively competing for the expansion of it.*

Conclusion. *The development of insurance market in Ukraine will take place under the following conditions: improvement of the current legislation which regulating the insurance activity in Ukraine; clarification and justification of existing rules of regulations regarding the presence in the domestic market of foreign insurance companies; adoption of legislative acts aimed at providing maximum openness of information relating to results of the insurance market participants; the elimination of restrictions to insurance reserves placement in the real economy in Ukraine; creating attractive investment instruments for insurers; improve methods of marketing research on defining the real needs of the population in insurance protection and insurance services; development of long-term types of insurance and private pension system; improve the exchange information between all participants of the insurance market; stimulation of insurance brokerage.*

Keywords: *insurers, insurance market, competition in the insurance market, index monopolization of the insurance market, indicator of market competition in the insurance market.*

JEL Classification: G220.

Постановка проблеми. В ринкових умовах господарювання загострюється суперництво та конкурентна боротьба між страховими компаніями за збереження або покращення ринкової позиції, підвищення якості страхових послуг і збільшення конкурентних переваг. Добросовісна конкуренція сприяє формуванню прозорого, дієздатного і конкурентоспроможного страхового ринку. На жаль, конкурентне середовище страхового ринку України характеризується негативними тенденціями, пов'язаними з розвитком схемних операцій, страхового шахрайства, демпінговою політикою, організацією страхових відносин на принципах взаємності. Відтак особливої актуальності набуває формування теоретико-методологічних підходів до оцінки конкуренції на

страховому ринку як іманентної складової розвитку ринкової економіки та запоруки його подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретико-методологічних засад страхового ринку присвятили наукові доробки О. Вовчак [2], В. Фисун [3], В. Фурман [1]; особливості конкуренції на страховому ринку розглянуті у працях Ю. Баглюк [5], Я. Шумелди [4]; тенденції розвитку страхового ринку на основі аналізу динаміки концентрації та ринкової конкуренції окреслюють Н. Білоус [8], О. Гаманкова [6], М. Гюльмсер [9], О. Кнейслер [7].

Ми, безперечно, визнаємо цінність наукових досягнень вчених та їх вагомий внесок у розвиток страхової науки, проте не усі проблеми, що стосуються конкуренції на страховому

ринку України, на даний момент вирішені. З огляду на це, виникає необхідність у напрацюванні рекомендацій, що матимуть позитивний вплив на рівень конкуренції на страховому ринку та фінансові відносини між його учасниками, що і є метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення змісту конкуренції на страховому ринку неможливе без системного дослідження понять “страховий ринок”, “конкуренція” та “конкуренція на страховому ринку”.

Узагальнивши наукові позиції вчених щодо поняття “страховий ринок”, зазначимо, що більшість авторів дають однакове за суттю, хоча й різне за формулюванням визначення. Та разом з тим відзначимо основні підходи до розуміння страхового ринку, виокремлені у фаховій літературі: це – особлива сфера грошових відносин, де об’єктом купівлі-продажу є страховий продукт [2, 62]; це – сфера надання послуг зі страхування, здійснюваних страховими компаніями [10, 167]; це – сфера діяльності з приводу купівлі-продажу страхових полісів [11]; основні елементи страхового ринку – страховики і страхувальники [8, 68]; це – сукупність економічних відносин між учасниками страхового ринку з приводу купівлі-продажу страхових послуг [3, 48].

Враховуючи те, що вітчизняні науковці і практики, досліджуючи проблеми у галузі страхування, акцентують увагу на необхідності заміни сучасної моделі страхового ринку на нову, ефективнішу, найбільш вдалим вважаємо визначення страхового ринку, запропоноване В.М. Фурманом. Професор, досліджуючи проблеми становлення та стратегію його розвитку в Україні, фокусує увагу на тому, що страховий ринок є системою стійких економічних відносин між покупцями (споживачами, вигодонабувачами), посередниками і продавцями, пов’язаних із формуванням попиту, пропозиції та ціни на прямий страховий захист і перестраховання, які матеріалізуються у стра-

хових, перестраховувальних і супутніх послугах у певній країні, групі країн чи міжнародному масштабі, що піддається регулюванню [1].

Звичайно, всередині цієї системи стійких економічних відносин між страховиками виникає боротьба за свою частку на відповідному ринку, що в свою чергу є передумовою успішного розвитку страхового ринку.

Сутність термінів “конкуренція” та “конкуренція на страховому ринку” у сучасній вітчизняній і зарубіжній економічній літературі вчені визначають відповідно до таких позицій: це – форма взаємного зіткнення інтересів усіх суб’єктів господарювання [12, 457]; це – процедура відкриття невикористовуваних раніше можливостей більш ефективного виробництва товарів (послуг), нової, раніше невикористовуваної інформації про ресурси, технології, вподобання, можливості [12, 457]; це – ситуація, за якої самостійні дії суб’єктів господарювання ефективно обмежують можливості кожного з них однобічно впливати на загальні умови обігу товарів на відповідному товарному ринку і стимулюють виробництво необхідних споживачеві товарів [13, 278]; суперництво, в якому кожен продавець намагається отримати те, що й інші продавці, водночас пропонуючи найбільш оптимальне поєднання ціни, якості та сервісу [14]; це – суперництво між виробниками (продавцями) за кращі економічно вигідніші умови виробництва і реалізації продукції, за отримання найвищого прибутку чи інших переваг [15, 427]; це – суперництво страхових компаній і брокерів за залучення клієнтів, мобілізацію грошових коштів до страхових фондів, вигідне їх інвестування та досягнення високих фінансових результатів [5, 72].

На основі вищеописаного можна зробити висновки, що найбільш поширеним є підхід до визначення конкуренції як суперництва. Певним чином він також простежується і в чинному українському за-

конодавстві, яке містить статті, присвячені конкуренції. Так, у Законі України “Про захист економічної конкуренції” вказано, що конкуренція є змаганням між суб’єктами господарювання з метою здобуття, завдяки власним досягненням, переваг над іншими суб’єктами господарювання, внаслідок чого споживачі мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремих суб’єкт господарювання не може визначити умови обороту товарів на ринку [16].

У Законі України “Про захист від недобросовісної конкуренції” визначено недобросовісну конкуренцією через відзначення дій конкурентів, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності [17]. Також згідно з нормами цього ж акта суб’єктам господарювання надано право розробляти правила професійної етики у конкуренції для відповідних сфер господарської діяльності, для певних галузей економіки, котрі мають бути погоджені Антимонопольним комітетом України в установленому порядку. Проте у Законі України “Про страхування” не визначено основ конкуренції та загальних аспектів забезпечення і розвитку здорової конкуренції на страховому ринку [18].

У Законі України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” у частині, що стосується недопущення обмеження конкуренції на ринках фінансових послуг, зазначено лише те, що фінансові установи здійснюють свою діяльність з урахуванням вимог законодавства про захист економічної конкуренції та законодавства про захист від недобросовісної конкуренції [19].

Таким чином, враховуючи трактування понять “конкуренція” та “конкуренція на страховому ринку”, подані як у фаховій економічній літературі, так і у законодавчих актах нашої країни, робимо такі висновки:

– підтримуємо наукову точку зору вчених, котрі конкуренцію на страховому

ринку визначають як процес взаємодії та боротьби діючих страховиків, спрямований на досягнення найвигіднішої позиції для учасника страхового ринку, яка забезпечить йому можливість захисту від конкурентів або впливу на них із вигодою для себе, створить кращі умови для реалізації необхідних страхувальникам страхових послуг;

– у спеціальних нормативно-правових документах не визначено конкретних засад розвитку звичаїв, традицій, правил ведення чесної конкурентної боротьби між учасниками страхового ринку України, а лише визначено дії конкурентів, що кваліфікуються як недобросовісна конкуренція.

Досліджуючи особливості конкуренції на страховому ринку України, Я.П. Шумелда стверджує, що у нашій державі більшість страховиків не зацікавлені розкривати реальний стан справ, способи залучення та утримання клієнтів [4]. Беручи до уваги сформульовані вченим висновки, проведемо аналітичну оцінку рівня конкуренції на страховому ринку за допомогою таких показників, як коефіцієнт монополізації ринку (ринкової концентрації, CR) та коефіцієнт Герфіндаля-Гіршмана (ринкової конкуренції, ІНН).

Концентрацію ринку обчислюють різними методами, однак найпоширенішим способом її розраховують як суму часток найбільших учасників ринку [6, 195]:

$$CR_m = \sum_{k=1}^m O_k, \quad (1)$$

де CR_m – коефіцієнт концентрації m найбільших учасників ринку; O_k – частка найбільшого учасника ринку; m – кількість учасників.

Індекс конкуренції Херфіндаля-Хіршмана (ІНН) розраховують як суму квадратів часток усіх учасників ринку за формулою [9]:

$$HHI = \sum_{i=1}^n S_i^2, \quad (2)$$

де S_i – частка i -го учасника ринку (як правило – продажі, активи, тощо); n – кількість учасників-продавців на ринку.

Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, здійснює розрахунок вказаних двох показників і представляє їх на офіційному сайті [20]. Показники розраховуються окремо для ринку страхування життя та ринку ризикових видів страхування. Результати проведеного нами аналізу цих даних, графічно зображені на рис. 1 і 2, свідчать про те, що на страховому ринку України за 9 місяців 2015 р. основну частку валових страхових премій – 99,9% акумулювали

200 страхових компаній “non-Life” (62,9% всіх СК “non-Life”) та 98,9% – 20 “Life” страховиків (40,0% всіх СК “Life”).

Рис. 1, 2 підтверджують висновок про те, що на ринку страхування життя та на ринку ризикових видів переважають великі страхові компанії, які концентрують більше 98% отриманих страхових премій. Стосовно решти можемо зробити висновок, що вони переважно обслуговують інтереси своїх акціонерів та практично не розвиваються.

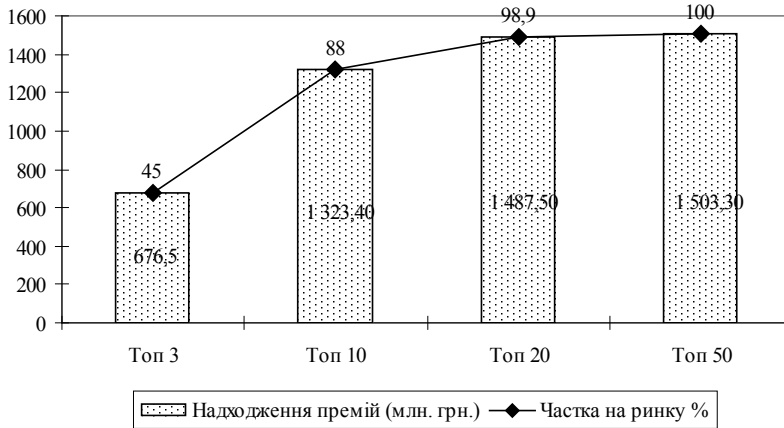

Рис. 1. Концентрація ринку страхування життя за 9 місяців 2015 р.*

* Побудовано на основі [20].

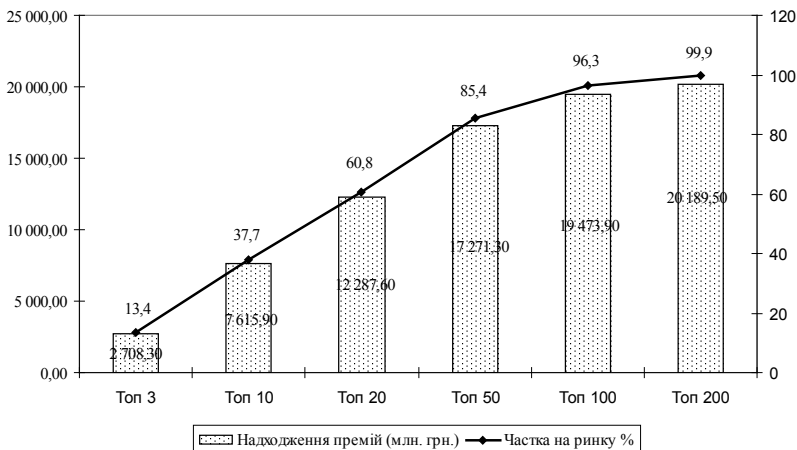

Рис. 2. Концентрація ринку ризикових видів страхування за 9 місяців 2015 р.*

* Побудовано на основі [20].

Найбільш конкурентоспроможними впродовж аналізованого періоду за показником надходження валових страхових премій у сфері “Non Life” страхування були такі страхові компанії: “Кремійнь”, “АХА Страхування”, “Уніка”, “Арсенал Страхування”, “Інго Україна”, “Провідна”, “PZU Україна”, “Інгосстрах”, “Українська страхова група”. У сфері “Life” страхування це такі страховики: “Мет Лайф”, “Уніка життя”, “ТАС”, “PZU Україна страхування життя”, “АСКА життя”, “Ейгон Лайф страхування”, “Іллічівська”, “Інго Україна життя”, “ТЕКОМ життя” [21].

До критеріїв, які вплинули на рівень конкурентоспроможності вказаних страхових організацій, відносимо: високі показники їхнього фінансового стану, ефективна діяльність зі збуту та супроводу страхових продуктів, ефективна операційна й інвестиційна діяльність, ефективне управління, імідж страхових компаній та конкурентоспроможність пропонувананих ними страхових продуктів.

Варто відзначити і той факт, що за аналізований період серед основних страховиків України є не тільки компанії з іноземним капіталом, а й організації зі 100% українським капіталом, що свідчить про те, що страховий ринок є конкурентоспроможним, оскільки на ньому за відкритого доступу для іноземних страхових організацій простежуються позитивні темпи залучення клієнтів українськими страховими компаніями, що сприяє ефективному використанню акумульованих коштів у фінансовій системі саме нашої держави. Це також свідчить про наявність певного рівня конкуренції, що у свою чергу спонукатиме страхові організації до розширення асортименту, підвищення якості страхових продуктів та використання інноваційних каналів їх реалізації.

Що стосується індексу Герфіндаля–Гіршмана, то його показник загалом по страховому ринку України за 9 місяців 2015 р. був на рівні 202,39 (за 9 місяців

2014 р. – 155,80). По ринку страхування життя він становив 1017,68 (за 9 місяців 2014 р. – 1119,49), а по ринку видів страхування інших, ніж страхування життя – 227,99 (за 9 місяців 2014 р. – 176,87) [20]. Зазначимо, що за 9 місяців 2015 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року спостерігався значний рівень конкуренції (ННІ в 4 рази менше 1000) на ринку ризикових видів страхування, а на ринку страхування життя – була помірна монополізація (олігополістична конкуренція).

Зважаючи на те, що кожен з учасників ринку при прийнятті стратегічних рішень у своїй поведінці виходить із множини припущень (здогадів, гіпотез, очікувань) стосовно реакції конкурентів на певні зміни його власної поведінки, О.В. Кнейслер обґрунтовує свою точку зору щодо доцільності обчислення показників концентрації та конкуренції, використовуючи ще й інші критерії, які характеризують фінансові можливості основних учасників страхового ринку [7, 276]. Тому проведемо розрахунки показників концентрації страхового ринку України за такими критеріями, як активи, власний капітал, гарантійний фонд, страхові резерви, страхові виплати, страхові платежі. Отримані результати графічно зобразимо на рис. 3 і 4. Вважаємо, застосування вказаних критеріїв при визначенні коефіцієнтів ринкової монополізації та конкуренції допоможе краще охарактеризувати конкурентне середовище страхового ринку України.

Результати розрахунків, графічно зображені на рис. 3, свідчать про те, що ступінь концентрації ризикових видів страхування, розрахований за обраними критеріями, є різним. Зокрема, якщо розглянути рівень концентрації ринку за фінансовими можливостями його учасників, то зазначимо такі закономірності: коефіцієнт концентрації CR4 для перших чотирьох, CR8 для перших восьми, CR10 для перших десяти найбіль-

РИНОК ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

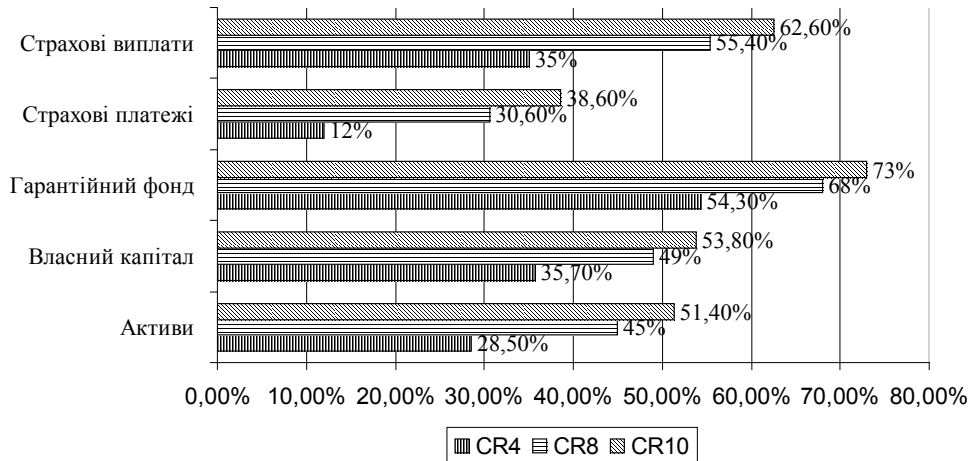

Рис. 3. Концентрація ризикового ринку страхування за різними критеріями за 9 місяців 2015 р.*

* Побудовано на основі [21].

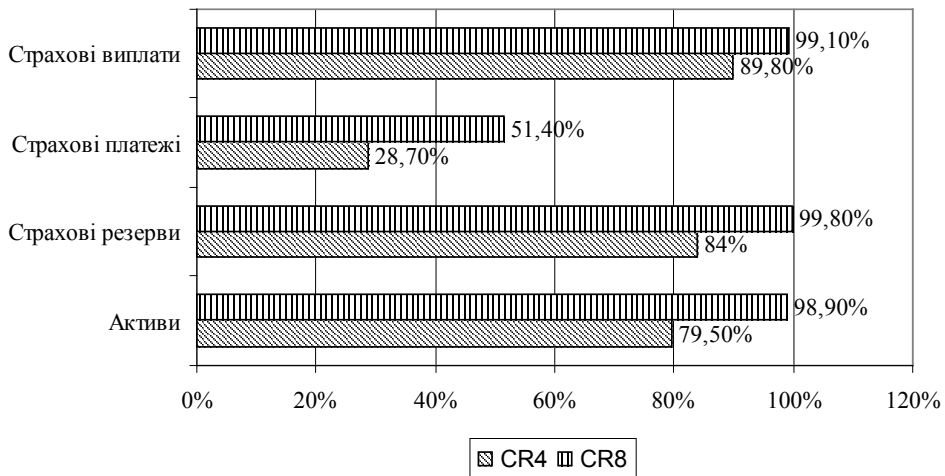

Рис. 4. Концентрація ринку страхування життя за різними критеріями за 9 місяців 2015 р.*

* Побудовано на основі [21].

ших страховиків на ринку найвищий за обсягами гарантійного фонду. Тобто, якщо частка перших чотирьох компаній за наведеним вище критерієм становить 54,3%, то перших десяти – 73%, а це значно більше половини ринку та свідчить про те, що ринок є високонцентрованим за обсягами гарантійного фонду його учасників. Відтак, на ринку є

певна частка висококапіталізованих страховиків, фінансові можливості яких зможуть забезпечити гарантії виконання зобов'язань за договорами страхування.

Також зауважимо, що коефіцієнт концентрації CR4 для перших чотирьох, CR8 для перших восьми, CR10 для перших десяти найбільших страховиків на ринку ризико-

вих видів страхування є найнижчим за обсягами страхових платежів. Частка перших 4-х страховиків становить 12%, а перших 10-ти – 38,6%, що свідчить про те, що ринок є помірно концентрованим за обсягами страхових платежів, та підтверджує попередній висновок стосовно того, що основну частку валових страхових премій (99,9%) акумулюють 200 “non-Life” страховиків.

На основі проведених розрахунків та результатів, графічно зображених на рис. 4, можемо зробити висновок щодо значного рівня коцентрації ринку “Life” страхування практично за усіма розглянутими критеріями. Так, за обсягами страхових виплат спостерігається найвищий коефіцієнт коцентрації CR4 для перших чотирьох найбільших страховиків, що становить 89,8%, а CR8 для перших восьми – 99,1% (практично увесь ринок). Це означає, що страхові виплати реально проводились ТОП 8 основними “Life” страховиками України.

Коефіцієнт коцентрації CR4 для перших чотирьох найбільших страховиків на ринку “Life” страхування за обсягами страхових платежів є дещо нижчим – на рівні 28,7%, а CR8 для перших восьми страхових компаній – становить 51,4%, що є певною мірою матетатичним підтвердженням попереднього висновку стосовно того, що основну частку

валових страхових премій, а саме 98,9%, акумулюють 20 “Life” страховиків.

Коефіцієнт коцентрації CR8 для перших восьми “Life” страховиків – на рівні 99% за такими показниками, як страхові виплати, страхові резерви, страхові активи. Це означає, що практично весь ринок страхування життя зосереджений “в їхніх руках”.

Проведемо розрахунки індексу Херфіндаля-Хіршмана на страховому ринку України та визначимо ринкову частку між основними його учасниками. У табл. 1 наведено значення коефіцієнта для страховиків України за різними критеріями у розрізі ринку страхування життя та ризикового ринку страхування за 9 місяців 2015 р.

Розраховані значення індексу Герфіндаля-Гіршмана підтверджують значну коцентрацію ринку страхування життя за усіма розглянутими показниками, що означає наявність монопольної групи “Life” страховиків, до котрої входять “Мет Лайф”, “PZU Україна страхування життя”, “Аска життя”, “Уніка життя”, “Ейгон лайф Україна”. Проте ринок ризикових видів страхування життя є неконцентрованим та певною мірою конкурентним, оскільки Індекс Герфіндаля-Гіршмана не перевищує 1000. Лише за значенням показника гарантійного фонду ННІ –

Таблиця 1

Індекс Герфіндаля-Гіршмана на страховому ринку України за різними критеріями за 9 місяців 2015 р.*

Ознака учасника ринку	Life (ТОП 9)	Non life (ТОП 10)
	ННІ	ННІ
Активи	2029,93	309,49
Власний капітал	–	422,86
Гарантійний фонд	–	1099,48
Страхові резерви	2318,26	465,56
Страхові платежі	1815,39	324,21
Страхові виплати	4124,75	–

* Побудовано на основі [21].

ринок є помірно концентрованим, оскільки його значення у межах $1000 < HHI < 1800$.

Висновки. Таким чином, теоретично визначивши сутність конкуренції на страховому ринку та здійснивши аналіз рівня концентрації та монополізації на страховому ринку України, можемо зробити певні висновки.

Конкуренція на страховому ринку є процесом взаємодії та боротьби діючих страховиків, спрямованим на досягнення найвигіднішої позиції для учасника страхового ринку, яка забезпечує йому можливість захисту від конкурентів або впливу на них із вигодою для себе, створює кращі умови для реалізації необхідних страхувальникам страхових послуг.

Упродовж останніх років кількість страхових компаній в Україні помітно знизилась і на кінець 2015 р. в країні функціонує 368 страховиків. Проте така кількість страхових організацій ще не означає наявності чесної конкурентної боротьби на страховому ринку, оскільки лише основні вітчизняні та іноземні страховики ведуть активну конкурентну боротьбу за збільшення частки на ньому.

Покращенню рівня конкуренції на вітчизняному страховому ринку, передусім, сприятиме розв'язання проблемних питань макроекономічного характеру, які виходять за межі страхової діяльності. До основних з них відносимо: стабілізацію загальної фінансово-економічної ситуації в країні та підвищення ефективності функціонування реального сектору економіки, зниження рівня інфляції; забезпечення зайнятості працездатної частини населення; розробку механізмів ефективної взаємодії банківського та страхового сектору економіки; сприяння зростанню рівня довіри громадян до страхових компаній і страхування загалом, а також рівня їх фінансової освіченості та страхової культури.

Зростанню рівня конкуренції, а відтак і розвитку страхового ринку України, спри-

ятиме вдосконалення внутрішніх соціально-економічних і фінансових відносин між усіма учасниками процесу страхування за такими напрямками: удосконалення чинного фінансового і страхового законодавства, що регламентує страхову діяльність в Україні та прийняття нових Законів України ("Про страхування", "Про Фонд гарантування страхових виплат", "Про страхування життя", "Про страхування зовнішньоекономічної діяльності", "Про страхових посередників"), забезпечення механізмів їх реалізації; уточнення й обґрунтування норм діючих нормативно-правових актів щодо присутності на вітчизняному ринку іноземних страхових компаній; прийняття законодавчих актів, спрямованих на забезпечення максимальної відкритості інформації, що стосується результатів діяльності усіх учасників страхового ринку; ліквідація обмежень щодо розміщення сформованих страхових резервів у реальному секторі економіки України; створення привабливих для страховиків інвестиційних інструментів; вдосконалення методів проведення маркетингових досліджень стосовно визначення реальних потреб населення у страховому захисті та страхових послугах; забезпечення розвитку довгострокових видів страхування і недержавного пенсійного забезпечення; вдосконалення системи обміну інформацією між усіма учасниками страхового ринку; стимулювання діяльності страхових посередників.

Список використаних джерел

1. Фурман В.М. *Страховий ринок в Україні: проблеми становлення та стратегія розвитку: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.04.01* / В.М. Фурман. – К., 2006. – 36 с.
2. Вовчак О.Д. *Страхова справа: підручник* / О.Д. Вовчак. – К.: Знання, 2011. – 391 с.
3. Фисун В.І. *Страхування: навч. посіб.* / В.І. Фисун, Г.М. Ярова. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 232 с.

4. Шумелда Я.П. Особливості конкуренції на страховому ринку України [Електронний ресурс] / Я.П. Шумелда // Вісник Київського національного економічного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : http://papers.univ.kiev.ua/ekonomika/articles/Characteristics_of_competition_in_ukrainian_insurance_market_14405.pdf.
5. Баглюк Ю.Ю. Страховий ринок України: капіталізація й конкуренція / Ю.Ю. Баглюк // Фінанси України. – 2012. – № 12. – С. 67–75.
6. Гаманкова О.О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика : монографія / О.О. Гаманкова. – К. : КНЕУ, 2009. – 283 с.
7. Кнейслер О.В. Ринок перестраховування України: теоретико-методологічні домінанти : монографія / О.В. Кнейслер. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 416 с.
8. Білоус Н.М. Динаміка концентрації ринку суб'єктів страхування життя в Україні [Електронний ресурс] / Н.М. Білоус // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. – 2013. – Вип. 19, № 3. – С. 166–174. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/prvse_2013_19_3_21.
9. Gulumsur Murata, Roger S. Tonkinb and D. Johannes Jüttnerc Competition in the general insurance industry [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.huebnergeneva.org/documents/InsurSymposium.pdf>.
10. Карпінський Б.А. Фінансово-інвестиційний словник / Б.А. Карпінський, О.В. Герасименко. – Львів: Магнолія Плюс, 2005. – 304 с.
11. Анломовний онлайн-словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/insurance-market>
12. Большой экономический словарь / под ред. А.И. Азрилияна. – 7-е изд., доп. – М. : Институт новой Экономики, 2007. – 1472 с.
13. Кураков Л.П. Большой толковый словарь экономических и юридических терминов / Л.П. Кураков, В.Л. Кураков. – М. : Вуз и школа, 2001. – 720 с.
14. Анломовний економічний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.businessdictionary.com/definition/competition.html>
15. Загородній А.Г. Фінансово-економічний словник / Загородній А.Г., Возьнюк Г.Л. – К. : Знання, 2007. – 1072 с.
16. Закон України “Про захист економічної конкуренції” від 11. 01. 2001 № 2210-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>.
17. Закон України “Про захист від недобросовісної конкуренції” від 07. 06. 1996 № 236/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/236/96>.
18. Закон України “Про страхування” від 07.03.1996 № 89 / 96 ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/85/96>.
19. Закон України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” від 12. 07. 2001 №2664 – III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2664-14/page>.
20. Інформація про посередницькі послуги у страхуванні. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nfp.gov.ua/files/sekto/sk_9_mis_2015.pdf.
21. Рейтинг страхових компаній України. Офіційний сайт інтернет-видання “Форіншурер” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forinsurer.com>.

References

1. Furman, V.M. (2006). Strakhovyy rynek v Ukraini: problemy stanovlennia ta stratehiia rozvytku [The insurance market in Ukraine: problems of establishment and strategy of development]. Thesis 08.04.01. Kyiv [in Ukrainian].
2. Vovchak, O.D. (2011). Strakhova sprava [The insurance business]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

3. Fysun, V.I., Yarova, H.M. (2011). *Strakhuvannia [Insurance]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
4. Shumelda, Ya.P. (2007). *Osoblyvosti konkurentsii na strakhovomu rynku Ukrainy [Features of competition in the insurance market of Ukraine]*. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Kyiv national economic university*. Available at: http://papers.univ.kiev.ua/ekonomika/articles/Characteristics_of_competition_in_ukrainian_insurance_market_14405.pdf.
5. Bahliuk, Yu.Yu. (2012). *Strakhovyi rynek Ukrainy: kapitalizatsiia i konkurentsii [Insurance market in Ukraine: capitalisation and competition]*. *Finansy Ukrainy – Finance of Ukraine*, 12, 67–75 [in Ukrainian].
6. Hamankova, O.O. (2009). *Rynek strakhovykh posluh Ukrainy: teoriia, metodolohiia, praktyka [Insurance industry in Ukraine: theory, methodology, practice]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
7. Kneisler, O.V. (2012). *Rynek perestrakhuvannia Ukrainy: teoretyko-metodolohichni dominanty [Reinsurance market in Ukraine: theoretical and methodological dominants]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
8. Bilous, N.M. (2013). *Dynamika kontsentratsii rynku subiektiv strakhuvannia zhyttia v Ukraini [The dynamics of market concentration of life insurance in Ukraine]*. *Problemy ratsionalnoho vykorystannia sotsialno-ekonomichnoho ta pryrodno-resursnoho potentsialu rehionu: finansova polityka ta investysii – Problems of rational use of socio-economic and natural resources of the region: financial policy and investment*, 3, 166–174. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prvse_2013_19_3_21.
9. Gulumser, M., Tonkinb, Roger S., Jüttner, D. *Johannes Competition in the general insurance industry*. Available at: <http://www.huebnergeneva.org/documents/InsurSymposium.pdf>
10. Karpinskyi, B.A. (2005). *Finansovo-investytsiyni slovnyk [Finance and investment dictionary]*. Lviv: Mahnoliia Plus [in Ukrainian].
11. *Anglomovnyi onlain-slovyk [The English economic dictionary]*. Available at: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/insurance-market>.
12. Azriliyan, A.Y. (2007). *Bolshoy ekonomicheskii slovar [The Great dictionary of economics]*. Moscow: Ynstytut novoj iekonomyky [in Russian].
13. Kurakov, L.P., Kurakov, V.L. (2001). *Bolshoy tolkovyy slovar ekonomicheskikh i yuridicheskikh terminov [Great dictionary of the economic and of juridical terms]*. Moscow: Vuz y shkola [in Russian].
14. *Anhlovmovnyi ekonomichnyi slovnyk [The English economic dictionary]*. Available at: <http://www.businessdictionary.com/definition/competition.html>.
15. Zahorodnii, A.H., Vozniuk, H.L. (2007). *Finansovo-ekonomichnyi slovnyk [The financial and economic dictionary]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
16. *Zakon Ukrainy "Pro zakhyst ekonomichnoi konkurentsii" [About protection of economic competition]*. (2001, January, 11). Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>.
17. *Zakon Ukrainy "Pro zakhyst vid nedobrosovisnoi konkurentsii" [About protection from unfair competition]*. (1996, June, 7). Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/236/96>.
18. *Zakon Ukrainy "Pro strakhuvannia" [About insurance]*. (1996, March, 7). Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/85/96>.
19. *Zakon Ukrainy "Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання ryнкiv finansovykh posluh" [About financial services and state regulation of financial services]*. (2001, July, 12). Available at: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2664-14/page>.
20. *Informatsiia pro poserednytski posluhy u strakhuvanni [Information on insurance mediation services]*. *Ofitsiyni sait Natsionalnoi komisii shcho zdiisniuє derzhavne rehuliuвання u sferi ryнкiv finansovykh posluh*. Available at: http://nfp.gov.ua/files/sekto/sk_9_mis_2015.pdf.
21. *Reiynh strakhovykh kompanii Ukrainy [Rating of insurance companies in Ukraine]*. *Ofitsiyni sait internet-vydannia "Forinsurer"*. Available at: <http://forinsurer.com/ratings>.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016

УДК 368.03

Тетяна ПИСЬМЕННА

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ І ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА РОЗВИТКУ СТРАХОВОГО РИНКУ

Досліджено дефініцію страхового ринку з різних наукових позицій. Розглянуто інфраструктуру страхового ринку та визначено місце кожного суб'єкта на ньому. З'ясовано суть страхового продукту для обґрунтування його ролі в організації страхових правовідносин. Встановлено основні показники, які характеризують стан і розвиток страхового ринку України, та проаналізовано окремі з них. Окреслено проблеми у функціонуванні вітчизняного страхового ринку. Визначено стратегії посткризового розвитку страхового ринку України.

Ключові слова: страховий ринок, суб'єкти страхового ринку, страховий продукт, показники функціонування страхового ринку, стратегія розвитку страхового ринку.

Татьяна ПИСЬМЕННАЯ

Теоретические основы функционирования и отечественная практика развития страхового рынка

Исследована дефиниция страхового рынка с разных научных позиций. Рассмотрена инфраструктура страхового рынка и определено место каждого субъекта на нем. Выяснена суть страхового продукта для обоснования его роли в организации страховых правоотношений. Установлены основные показатели, которые характеризуют состояние и развитие страхового рынка Украины, и проанализированы отдельные из них. Очерчены проблемы в функционировании отечественного страхового рынка. Определены стратегии посткризисного развития страхового рынка Украины.

Ключевые слова: страховой рынок, субъекты страхового рынка, страховой продукт, показатели функционирования страхового рынка, стратегия развития страхового рынка.

Tetiana PYSMENNA

The theoretical basis of functioning and national practice of development of insurance market

Introduction. *The modern development of the national insurance market in the greatest extent is determined by economic and social factors. Obvious are problems in the functioning of the insurance market of Ukraine. To eliminate them first of all it is necessary to investigate these problems from theoretical and practical aspects.*

Purpose. *The purpose of scientific research is substantiating theoretical bases of functioning the insurance market and analysis of the national practices of it development.*

Results. *The definition of the insurance market from different scientific positions is investigated. The insurance market infrastructure, which included subjects of insurance, mediation, supervisory, other activities, insurance product and its consumers, is determined. The changes in the state and development of the insurance market of Ukraine through the share insurance premiums in GDP, amount of insurance premiums and insurance payments, level of insurance payments, the structure of net insurance premiums and insurance payments are appreciated. Established that in post-crisis period must implement a strategy of modernization of the insurance market, which has advantages compared with the strategy of it inertia development.*

Conclusion. *By results of scientific research are done conclusions of theoretical and practical content. First, the insurance theory is developed in parts of formulation of essence of insurance market and determination of its infrastructure. Second, the analysis of national insurance practices showed that the pre-crisis values of basic indicators of functioning of insurance market are recovered for several years. Third, in post-crisis period it is necessary to develop and realization the strategy of development of insurance market of Ukraine.*

Keywords: *the insurance market, the subjects of insurance market, the insurance product, the indicators of functioning of insurance market, the strategy of development of insurance market.*

JEL Classification: G22.

Постановка проблеми. В умовах економічних і соціальних реалій, які склалися в процесі розвитку України, особливо загострюються проблеми у функціонуванні будь-якої галузі економіки, в тому числі страхової. За таких обставин не можна зволікати та відтермінувати вирішення цих проблем, оскільки їхні масштаби будуть тільки збільшуватися. Треба зважати на те, що розвиток вітчизняного страхового ринку визначається, поряд з економічними та соціальними факторами, ще й рівнем страхової культури, доступністю страхових послуг, розвиненістю страхового законодавства. Тому, щоб забезпечити розвиток страхового ринку України, слід вчасно реагувати на загрози, що можуть зупинити процес, а також бути готовими до викликів, які покликані підняти страховий ринок на новий щабель розвитку. Зі зазначеного вище слідує, що на часі – усунення проблем у сфері функціонування страхового ринку Украї-

ни, а це, відповідно, вимагає дослідження цієї сфери загалом як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До страхової проблематики звертаються у своїх наукових працях чимало науковців. Зокрема, функціонування і розвиток страхового ринку досліджували В. Зубарев та І. Яковенко в підручнику “Страхування” за редакцією С. Осадця, В. Кравченко, В. Нечипоренко та А. Старостіна в підручнику “Страхування” за редакцією В. Базилевича, а також Я. Шумелда в авторському навчальному посібнику “Страхування”. Про вплив світової фінансової кризи на сучасний стан національного страхового ринку писав О. Залетов, актуальне питання посткризового розвитку вітчизняного страхового ринку цікавило В. Плису, а назрілі проблеми підготовки фахівців для страхового ринку України досліджували А. Дrajниця, А. Іgnatyuk і Р. Пікус. Водночас, через свою масштаб-

ність теоретична проблема функціонування страхового ринку потребує узагальнення, а вітчизняна практика його розвитку – проведення аналізу за сучасний період.

Метою наукового дослідження є обґрунтування теоретичних основ функціонування страхового ринку, а також аналіз вітчизняної практики його розвитку. Для її досягнення необхідно вирішити низку завдань: дослідити дефініцію страхового ринку з різних наукових позицій; розглянути інфраструктуру страхового ринку, визначити місце кожного суб'єкта на ньому, а також з'ясувати суть страхового продукту для обґрунтування його ролі в організації страхових правовідносин; встановити склад основних показників, які характеризують стан і розвиток страхового ринку; проаналізувати такі показники, як: питома вага страхових премій у ВВП, обсяг страхових премій і страхових виплат, рівень страхових виплат, а також структура чистих страхових премій і страхових виплат; окреслити проблеми, які супроводжують функціонування вітчизняного страхового ринку; ознайомитися зі стратегіями посткризового розвитку страхового ринку України.

Виклад основного матеріалу. Обґрунтування теоретичних основ функціонування страхового ринку доречно розпочати з формулювання суті поняття “страховий ринок”. Найбільш поширеним визначенням страхового ринку є дефініція, що страховий ринок – це економічні відносини в межах певної території, при яких формуються попит, пропозиція та ціна на страхові продукти, укладаються договори страхування і виконуються зобов'язання згідно з ними [1, 44].

Подібно до попереднього визначення поняття страхового ринку в підручнику “Страхування” (2008 р.): як система економічних відносин, у процесі реалізації яких відбувається формування попиту та пропозиції на страхові продукти, а також об'єктом купівлі-продажу є страховий захист як фор-

ма зв'язку між учасниками страхових правовідносин [2, 614].

У поданих вище визначеннях страхового ринку можна простежити об'єктивні передумови його виникнення: по-перше, потреба в страховому захисті з боку суспільства, що виявляється у формуванні попиту на страхові продукти, а по-друге, наявність таких суб'єктів господарювання як страховиків, які, пропонуючи страхові продукти, задовольняють дану потребу.

Не схожою з попередніми визначеннями страхового ринку є дефініція, яка називає страховий ринок сукупністю його суб'єктів – страхувальників, страховиків і посередників – та страхових послуг, що є предметом купівлі-продажу [3, 76].

Як видно на рис. 1, функціонування страхового ринку забезпечують виробники і продавці страхового продукту, тобто страхові компанії та страхові посередники відповідно, ліги, асоціації, бюро, пули як добровільні об'єднання страховиків, фізичні та юридичні особи в ролі споживачів страхового продукту, органи державного нагляду та контролю за страховою діяльністю, а також інформаційно-освітні структури (спеціалізовані періодичні видання, вищі й середні навчальні заклади, курси підвищення кваліфікації, центри підготовки).

За нашим спостереженням, така інфраструктура страхового ринку частково відповідає одній з ознак, за якими його класифікують. Так, відповідно до організаційної будови страховий ринок структурується за суб'єктами, які здійснюють страхову, посередницьку, наглядову та інші види діяльності. Зокрема, інші види діяльності здійснюють законодавчі органи, громадські організації, засоби масової інформації [2, 616, 619].

Головними учасниками страхових правовідносин вважаються страхові компанії як виробники страхового продукту та його

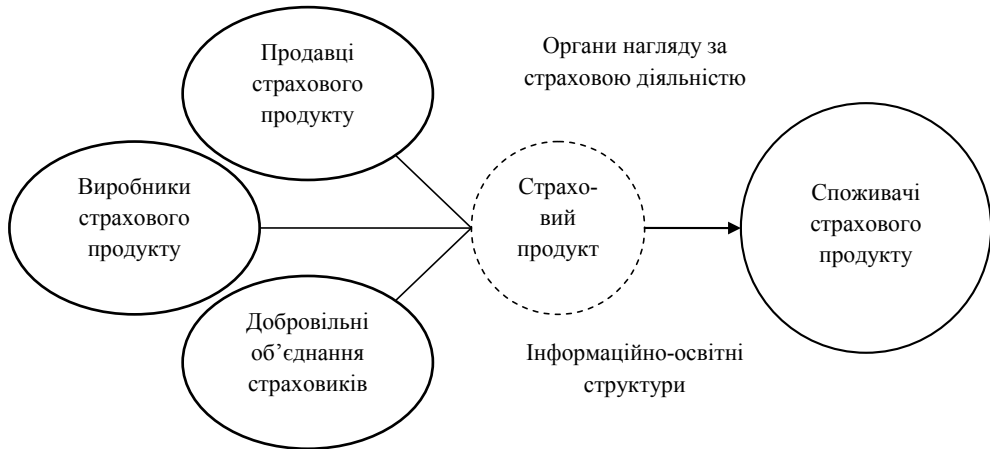

Рис. 1. Інфраструктура страхового ринку*

* Побудовано на основі [1, 45].

споживачі. Так, у страховому законодавстві визначено, що страховиками є фінансові установи, які створені в будь-якій організаційно-правовій формі (за винятком товариства з обмеженою відповідальністю) та одержали ліцензію на здійснення страхової діяльності. Натомість, до страхувальників віднесено юридичних осіб і дієздатних фізичних осіб, які уклали зі страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України [4].

Згідно зі страховим законодавством у провадженні страхової діяльності можуть брати участь страхові посередники – страхові брокери та страхові агенти. Зокрема, страховими брокерами визнаються юридичні або фізичні особи, які є суб'єктами підприємницької діяльності та здійснюють посередницьку діяльність у страхуванні від свого імені на підставі брокерської угоди зі страхувальником. У свою чергу, страховими агентами є фізичні або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності [4].

Поряд з виробниками та продавцями страхового продукту важливо не оминати увагою об'єднання страховиків. Так, відповідно до страхового законодавства страховики

утворюють спілки, асоціації й інші об'єднання, які не можуть займатися страховою діяльністю, а призначені для координації діяльності страховиків, захисту інтересів їхніх членів і здійснення спільних програм [4].

Вагомим суб'єктом страхового ринку є Нацкомфінпослуг України, яка діє з 2011 р. як регулятор, у тому числі небанківських фінансових установ. Сьогодні обговорюється питання оптимізації регулювання ринку небанківських фінансових установ. З метою усунення дублюючих функцій пропонується передати повноваження ліквідованої Нацкомфінпослуг України Національному банку України та Національній комісії з цінних паперів і фондового ринку. За таких умов новим органом нагляду за страховою діяльністю буде Нацбанк України [5].

Перелічуючи суб'єктів страхового ринку, важливо не оминати увагою інформаційно-освітні структури, повноваження яких полягає в реалізації функції забезпечення інформацією про проблеми у страховій сфері та шляхи їх вирішення (через спеціалізовані періодичні видання), а також у здійсненні підготовки фахівців страхової справи, що покладається на навчальні заклади, курси підвищення кваліфікації тощо.

На вітчизняному страховому ринку освітні структури представлені: школами з підготовки страхових агентів при страхових компаніях; державними та приватними вищими навчальними закладами, де готують фахівців з вищою освітою в галузі страхування; комерційними центрами і навчальними закладами, в яких проводиться короткострокове навчання та підвищується кваліфікація страхових кадрів; програмами підготовки фахівців для страхового бізнесу, якими присвоюється звання магістра бізнес-адміністрування (в Україні такі програми не набули бажаного поширення) [6, 9–11].

Порівнюючи систему підготовки кадрів для страхового ринку, що створена в Україні, з тією, яка функціонує за кордоном, доречно процитувати: "... підготовка фахівців зі страхування в країнах Європейського Союзу є справою страхових компаній, тобто справою приватного бізнесу. Підготовка ж, яка здійснюється в нас, є переважно державною, тобто загальною справою" [7, 38]. Поряд з цим, дослідники питання підготовки кадрів для страхового ринку України наголошують на проблемах, які стримують розвиток освітньої системи в галузі страхування, та, водночас, пропонують створити навчально-атестаційні центри – підготовки керівників страхової компанії, головних бухгалтерів страхової компанії, агентів зі страхування життя та ризиків [7, 41].

У навчальній літературі подається трактування страхового продукту як окремого різновиду страхування, призначеного для захисту певних об'єктів від конкретних ризиків. Автор цього визначення Я. Шумелда доповнює суть страхового продукту притаманними йому особливостями, спираючись на висловлені з цього приводу думки вітчизняних і зарубіжних економістів. По-перше, страховий продукт не має натурально-речового вмісту, тобто він є нематеріальним. Така особливість стра-

хового продукту обумовлює наявність наступних його властивостей: неоднаковість, тобто індивідуальний характер щодо різних об'єктів; неподільність на частини для передачі на споживання іншим; неможливість зберігання; відсутність переходу прав власності; складність оцінки якісних показників. По-друге, реалізація страхових продуктів не належить до послуг першої необхідності, таких як медичних, транспортних, що ускладнює цей процес [1, 43–44].

Водночас зі з'ясуванням суті страхового продукту важливо не оминати увагою поняття страхової послуги, під якою розуміють надання страхового захисту покупцеві страхового поліса. Відповідно до ширшого визначення страхова послуга є послугою у формі права на отримання страхового захисту страхувальником у разі настання страхової події, а також зобов'язань страховика реалізувати це право [2, 516–517]. Отже, важливо зрозуміти, що надання страхової послуги передбачає реалізацію страхового продукту, використання якого покупцем має на меті забезпечити йому страховий захист.

До основних показників, які характеризують стан і розвиток страхового ринку, належать такі: кількість страхових товариств; кількість страхових продуктів; обсяг страхових премій та їх питома вага у ВВП; обсяг страхових виплат та їх питома вага у страхових преміях; середній розмір статутного капіталу на одну страхову компанію; структура страхових платежів; величина прибутку страхових компаній та їх рентабельність; місткість страхового та перестраховального сегментів ринку (перший показник вказує на сумарний обсяг відповідальності всіх страхових компаній, а другий – на розмір сумарного обсягу відповідальності, який можна перестраховувати на ринку в розрахунок на один договір перестраховування і на загальну кількість договорів); концентро-

ваність ринку, тобто кількість компаній, які утримують найбільші частки ринку [1, 45].

Одним із важливих показників, на основі якого можна дати оцінку стану та розвитку страхового ринку України, є питома вага страхових премій у ВВП. Як видно на рис. 2, у 2010–2014 рр. значення питомої ваги валових страхових премій у ВВП перебувало в межах 1,7–2,1%. Так, цей показник змінювався за низхідною в 2010–2011 рр. і 2013–2014 рр., перебував на одному рівні в 2011–2012 рр., а змінювався за висхідною у 2012–2013 рр. Натомість, значення питомої ваги чистих страхових премій у ВВП було однаковим і найменшим у 2010 р. та 2014 р. (1,2%), а найбільшим – у 2012 р. (1,55%). Тобто, показник змінювався за висхідною в 2010–2012 рр., а за низхідною – в 2012–2014 рр.

Найкраще про розвиненість відносин між головними суб'єктами страхового ринку – страховиками та страхувальниками – свідчать показники, відображені в табл. 1. Зокрема, такими показниками є валові та чисті страхові премії й страхові виплати, а також рівень валових і чистих страхових виплат (як відношення валових й чистих

страхових виплат до валових і чистих страхових премій). Цікаво знати, як змінилися значення цих показників упродовж 2010–2014 рр., для чого подамо в табл. 1 обсяг і темп приросту валових й чистих страхових премій та страхових виплат, а також частку валових і чистих страхових виплат у валових й чистих страхових преміях.

Як свідчать дані табл. 1, у 2012–2013 рр. обсяг валових страхових премій збільшився на 33,3% (з 21508,2 до 28661,9 млн. грн.). Натомість, обсяг валових страхових виплат збільшився на 5,9% (з 4864,0 до 5151,0 млн. грн.) у 2011–2012 рр. та на 8,9% (з 4651,8 до 5065,4 млн. грн.) у 2013–2014 рр. В інші періоди обсяги валових страхових премій та страхових виплат зменшувалися, тобто не досягали значень наступних років на визначені відсотки. Найбільше значення рівня валових страхових виплат (26,4%) спостерігалось в 2010 р., коли валові страхові виплати були 6104,6 млн. грн., а валові страхові премії – 23081,7 млн. грн.

Дані табл. 1 показують, що в 2010–2011 рр. обсяг чистих страхових премій збільшився на 34,8% (з 13327,7 до

Рис. 2. Питома вага валових і чистих страхових премій у ВВП у 2010–2014 рр.*

* Побудовано на основі [8–12].

Таблиця 1

Обсяг страхових премій та страхових виплат і рівень страхових виплат у 2010–2014 рр.

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	Темп приросту, %			
						2011/ 2010	2012/ 2011	2013/ 2012	2014/ 2013
Валові страхові премії, млн. грн.	23081,7	22693,5	21508,2	28661,9	26767,3	-1,7	-5,2	+33,3	-6,6
Валові страхові виплати, млн. грн.	6104,6	4864,0	5151,0	4651,8	5065,4	-20,3	+5,9	-9,7	+8,9
Рівень валових страхових виплат, %	26,4	21,4	23,9	16,2	18,9	–	–	–	–
Чисті страхові премії, млн. грн.	13327,7	17970,0	20277,5	21551,4	18592,8	+34,8	+12,8	+6,3	-13,7
Чисті страхові виплати, млн. грн.	5885,7	4699,2	4970,0	4566,6	4893,0	-20,2	+5,8	-8,1	+7,1
Рівень чистих страхових виплат, %	44,2	26,2	24,5	21,2	26,3	–	–	–	–

* Складено на основі [8–12].

17970,0 млн. грн.), у 2011–2012 рр. – на 12,8% (з 17970,0 до 20277,5 млн. грн.), у 2012–2013 рр. – на 6,3% (з 20277,5 до 21551,4 млн. грн.). У свою чергу, обсяг чистих страхових виплат збільшився на 5,8% (з 4699,2 до 4970,0 млн. грн.) у 2011–2012 рр., а також на 7,1% (з 4566,6 до 4893,0 млн. грн.) у 2013–2014 рр. В інші періоди можна було простежити зміну обсягів чистих страхових премій та страхових виплат у напрямку, протилежному до збільшення їхніх значень. У 2010 р. рівень чистих страхових виплат був найбільшим (44,2%), бо саме тоді чисті страхові виплати дорівнювали 5885,7 млн. грн., а чисті страхові премії – 13327,7 млн. грн.

На страховому ринку України пропонуються різні види страхування, які можуть задовольнити будь-які потреби в страховому захисті. Проте не завжди страховальники виявляють інтерес до тих чи інших страхових продуктів, зменшуючи попит на них. Це можна бачити за результатами аналізу структури чистих страхових премій у 2010–2014 рр. Так, за цей період найбільшу питому вагу в структурі чистих страхових премій займало автостраховання (КАСКО, обов'язкове стра-

хування цивільно-правової відповідальності, “Зелена картка”), чисті страхові премії за яким становили в середньому 30,96%. Друге за питомою вагою місце в 2010–2013 рр. займали чисті страхові премії зі страхування майна (в середньому 9,72%), а в 2014 р. – чисті страхові премії зі страхування життя (11,6%). Також у різні роки до найбільш поширених видів страхування можна було віднести страхування від вогневих ризиків і ризиків стихійних явищ, страхування фінансових ризиків, медичне страхування (безперервне страхування здоров'я) [8–12].

Інший показник, який пов'язаний з попереднім і потребує уваги, – це питома вага чистих страхових виплат у загальному їхньому обсязі. В 2010–2014 рр. за цим показником перше місце займало автостраховання (КАСКО, обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності, “Зелена картка”). За цим видом страхування чисті страхові виплати становили в середньому 51,04%. Друге місце в 2010–2011 рр. посідало страхування фінансових ризиків з 25% чистих страхових виплат, а в 2012–2014 рр. – медичне страхування (безперервне страхування здоров'я) з 20,93%

чистих страхових виплат. Питома вага чистих страхових виплат з інших видів страхування впродовж 2010–2014 рр. перебувало в межах 1–8% [8–12].

Страховий ринок України визначається тим становищем, в якому перебувають світовий і міжнародні страхові ринки. Вплив світового та міжнародних страхових ринків на національний страховий ринок обумовлений проходженням процесу глобалізації, що призначений охопити своєю дією територію усього світу. Такі твердження впливають з наукового дослідження, проведеного О. Залетовим, і обґрунтовують відповідь на запитання, чому фінансова криза у світі неминуче впливає на функціонування фінансової системи в кожній країні та, зокрема, визначає стан її страхового ринку [13, 95, 97].

Якщо порівнювати стан страхового ринку України до кризи та після неї, то доречно навести висловлені з цього приводу судження практиків. Вони оцінюють, що впродовж останніх докризових років страховий ринок України динамічно розвивався, зростала капіталізація страховиків. У докризові роки за темпами приросту премій страховий ринок значно випереджав інші галузі економіки країни. В цей час почали функціонувати страхові компанії як з іноземними, так і вітчизняними інвестиціями, які надають послуги за європейським взірцем, упроваджують сучасні технології, здійснюють підготовку кваліфікованих кадрів, підтримують належний рівень сервісу, дотримуються показників ліквідності та платоспроможності [14].

Разом з тим, функціонування страхового ринку України як у період розвитку, так і сьогодні, супроводжують багато проблем. Перша – на ринку провадять діяльність страхові компанії, які практикують демпінг, не забезпечуючи при цьому виконання взятих на себе зобов'язань, прикриваючись недостовірною звітністю. Друга – розвитку страхового ринку

перешкоджають недосконале, застаріле законодавство, а також неефективні, непрозорі, непередбачувані та вибіркові правила державного регулювання і нагляду. Третя – на неналежному рівні забезпечуються потреби страхового ринку в кваліфікованому персоналі, перш за все, в андеррайтерах, актуаріях, страхових інженерах, страхових детективах [14]. На окреслених вище проблемах наголошують фахівці, які якнайкраще знаються на недоліках у функціонуванні вітчизняного страхового ринку.

За словами В. Плиси, посткризовий розвиток страхового ринку України може реалізовуватися за кількома сценаріями, що за своїм змістом відповідають сподіванням тих чи інших груп суб'єктів страхової системи. Ідеального сценарію, тобто такого, що задовольняє всі групи суб'єктів страхової системи, немає. Кожен із них, з точки зору всіх зацікавлених сторін, має поряд з позитивами й недоліки. Зокрема, В. Плиса вирізняє дві такі стратегії – стратегію інерційного розвитку страхового ринку та стратегію модернізації страхового ринку [15, 90–91].

При стратегії інерційного розвитку страхового ринку відбувається свідомо відмова від радикальних змін та інновацій, здійснюється переважно тактичне маневрування між інтересами різних груп суб'єктів страхової системи. Натомість, модернізація страхового ринку передбачає кардинальну зміну пріоритетів, формування коаліцій прихильників повної модернізації інституційних механізмів, які відповідають за якість страхової системи та державного регулювання нею. Реалізація стратегії модернізації вітчизняного страхового ринку дасть змогу в повному обсязі розкрити його потенціал, забезпечить ефективне функціонування механізму захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб, сприятиме досягненню стратегічних цілей розвитку страхової системи [15, 93, 95].

Висновки. За результатами обґрунтування теоретичних основ функціонування страхового ринку й аналізу вітчизняної практики його розвитку можемо зробити наступні висновки.

1. При обґрунтуванні теоретичних основ функціонування страхового ринку досліджено його дефініцію і зроблено висновки про те, що, зазвичай, вітчизняні науковці підтримують один одного та наводять узагальнене тлумачення страхового ринку. Поряд з цим визначено інфраструктуру страхового ринку, яку складають суб'єкти, що здійснюють страхову, посередницьку, наглядову та інші види діяльності. Крім суб'єктів страхового ринку, при визначенні його інфраструктури виокремлено страховий продукт, який виконує головну роль в організації страхових правовідносин між його виробниками та споживачами.

2. Серед показників, за допомогою яких можна простежити за станом і розвитком страхового ринку України, нашу увагу привернули такі, як: питома вага страхових премій у ВВП, валові та чисті страхові премії й страхові виплати, рівень валових і чистих страхових виплат. Окрім цих показників, нас зацікавила питома вага чистих страхових премій і страхових виплат у загальному їхньому обсязі з різних видів страхування, щоб знати, які зі страхових продуктів користувалися попитом серед страхувальників та за якими страховими продуктами був реалізований страховий захист у ті чи інші роки.

Як стверджують аналітики, впродовж 2010–2012 рр. за основними показниками страховий ринок України не показав свого розвитку. В 2010 р. основні показники функціонування вітчизняного страхового ринку хоча і дещо покращилися, проте не досягли докризових значень. У 2011 р. стан страхового ринку України майже збігся зі станом кінця 2010 р., а в 2012 р. – зі станом кінця 2011 р. (не враховуючи зростання активів

страховиків і страхових резервів). Згаданий період можна вважати часом, упродовж якого страховий ринок України відновлював свій статус-кво.

3. За словами фахівців, функціонування страхового ринку України супроводжують чимало проблем. Про їхню наявність було відомо до кризи, але після неї масштаби цих проблем тільки збільшилися. Тому в посткризовий період доцільними будуть розроблення і реалізація стратегії розвитку страхового ринку України. Можна вибирати з двох – стратегії інерційного розвитку страхового ринку та стратегії модернізації страхового ринку. Кожна з них має як позитиви, так і недоліки. Так, реалізація першої може забезпечити розвиток вітчизняного страхового ринку, але розтягнути цей процес на довгі роки, не розкривши весь потенціал страхового ринку. Натомість, при реалізації другої стратегії бажані прогресивні трансформації можуть відбутися доволі швидко, але за умови, що цілі будуть поставлені правильно, а на їх реалізацію спрямуються необхідні ресурси.

У подальшому при дослідженні проблематики функціонування вітчизняного страхового ринку необхідно приділити особливу увагу окресленню перспектив його розвитку, здійсненню правильного вибору орієнтирів цього процесу, а також визначенню потенціалу зростання показників функціонування страхового ринку України. Зокрема, вкрай важливо дослідити питання реалізації такої стратегії, яка спрямовує страховий ринок на вдосконалення, прогрес, розробку та досягнення нових цілей, пріоритетів.

Список використаних джерел

1. Шумелда Я. *Страхування : навч. посіб. для студ. екон. спец. / Я. Шумелда.* – Тернопіль : Джура, 2004. – 280 с.
2. *Страхування : підручник / за ред. В.Д. Базилевича.* – К. : Знання, 2008. – 1019 с.

3. Страхування : підручник / керівник авт. колективу і наук. ред. С.С. Осадець. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.

4. Закон України “Про страхування” від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.

5. Нацкомфінпослуг ліквідують [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.finance.ua/ua/news/-/364728/natskomfinposlug-likviduyut>.

6. Пікус Р. Страхова освіта як фактор підвищення страхової культури суспільства / Р. Пікус, А. Ігнатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 133. – С. 8–12.

7. Дразниця С.А. Проблеми підготовки кадрів для страхового ринку України та шляхи їх вирішення / С.А. Дразниця // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету “Україна”. – 2011. – № 4. – С. 37–41.

8. Підсумки діяльності страхових компаній за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forinsurer.com/files/file00365.pdf>.

9. Підсумки діяльності страхових компаній за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/sk_4kv_2011.pdf.

10. Підсумки діяльності страхових компаній за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/SK/SK_IV_kv_%202012.pdf.

11. Підсумки діяльності страхових компаній за 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/SK/sk_%202013.pdf.

12. Підсумки діяльності страхових компаній за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forinsurer.com/files/file00552.pdf>.

13. Залетов О. Вплив світової кризи на сучасний страховий ринок України / О. Залетов // Світ фінансів. – 2011. – № 3. – С. 95–100.

14. Стратегія розвитку страхового ринку України на 2012–2021 рр. [Електронний ресурс] / Затверджено Загальними зборами членів УФУ від 25 травня 2011 р. № 9 (зі змінами від 30 березня 2012 р.). – Режим доступу: http://ufu.org.ua/files/strateg/UFU_strategiya_rozvitku_strahrinku_2012-2020.pdf.

15. Плиса В.Й. Стратегія посткризового розвитку страхового ринку України / В.Й. Плиса // Фінансовий простір. – 2011. – № 3 (3). – С. 90–96.

References

1. Shumelda, Ya. (2004). *Strakhuvannia* [Insurance]. Ternopil: Dzhura [in Ukrainian].

2. Bazylevych, V.D. (Eds.). (2008). *Strakhuvannia* [Insurance]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

3. Osadets, S.S. (Eds.). (2002). *Strakhuvannia* [Insurance] (2nd ed., rev.). Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

4. *Zakon Ukrainy “Pro strakhuvannia” vid 07.03.1996 r. № 85/96-VR* [Law of Ukraine on insurance] (1996, March, 7). Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.

5. *Natskomfinposlugh likviduiut* [Natcomfinservices will be liquidate]. Available at: <http://news.finance.ua/ua/news/-/364728/natskomfinposlug-likviduyut>.

6. Pikus, R. & Ihnatiuk, A. (2012). *Strakhova osvita yak faktor pidvyshchennia strakhovoi kultury suspilstva* [Insurance education as the factor of increase of insurance culture of society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Kyiv national university*, 133, 8–12 [in Ukrainian].

7. Drazhnytsia, S.A. (2011). *Problemy pidhotovky kadriv dlia strakhovoho rynku Ukrainy ta shliakhy yikh vyrishennia* [The problems of personnel training for the insurance market of ukraine and the ways of solutions]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Univer-sytetu “Ukraine” – Scientific papers of Khmelnytsky institute of social technologies of the University “Ukraine”*, 4, 37–41 [in Ukrainian].

8. *Pidsumky diialnosti strakhovykh kompanii za 2010 rik* [The results of activity of insurance

companies in 2010]. Available at: <http://forinsurer.com/files/file00365.pdf>.

9. Pidsumky diialnosti strakhovykh kompanii za 2011 rik [The results of activity of insurance companies in 2011]. Available at: http://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/sk_4kv_2011.pdf.

10. Pidsumky diialnosti strakhovykh kompanii za 2012 rik [The results of activity of insurance companies in 2012]. Available at: http://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/SK/SK_IV_kv_%202012.pdf.

11. Pidsumky diialnosti strakhovykh kompanii za 2013 rik [The results of activity of insurance companies in 2013]. Available at: http://nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/SK/sk_%202013.pdf [in Ukrainian].

12. Pidsumky diialnosti strakhovykh kompanii za 2014 rik [The results of activity of insurance companies in 2014]. Available at: <http://forinsurer.com/files/file00552.pdf>.

13. Zaliyev, O. (2011). Vplyv svitovoi kryzy na suchasnyi strakhovyi rynek Ukrainy [The impact of global crisis on the modern insurance market of Ukraine]. *Svit finansiv – The Finance world*, 3, 5–100 [in Ukrainian].

14. Stratehiia rozvytku strakhovoho rynku Ukrainy na 2012–2021 rr.: zatverdzheno Zahalnymy zboramy chleniv UFU vid 25 travnia 2011 r. № 9 (zi zminamy vid 30 bereznia 2012 r.) [The strategy of development of insurance market of Ukraine for 2012-2021 years] (2011, May, 25). Available at: http://ufu.org.ua/files/strateg/UFU_strategiya_rozvytku_strahrinku_2012-2020.pdf.

15. Plysa, V.Y. (2011). Stratehiia postkryzovoho rozvytku strakhovoho rynku Ukrainy [The strategy of post-crisis development of insurance market of Ukraine]. *Finansovyi prostir – Finance Space*, 3 (3), 90–96 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2016

УДК 336.76:001.82

Максим ДУБИНА

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ТА ВИДИ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Досліджено сутність поняття “фінансова послуга”. Проведено івент-аналіз наявних у літературі трактувань визначення сутності зазначеного поняття, що дало можливість з’ясувати два наукові підходи: результативний і процесний. Теоретичний базис дослідження таких послуг поглиблений візуалізацією та описом концептуальної моделі фінансової послуги, ідентифікацією її ознак та класифікацією видів окреслених послуг.

Ключові слова: послуга, фінанси, фінансова послуга, ринок фінансових послуг, ознаки фінансових послуг.

Максим ДУБИНА

Экономическая сущность и виды финансовых услуг

Исследована сущность понятия “финансовая услуга”. Проведен ивент-анализ имеющихся в литературе трактовок сущности указанного понятия, что позволило выявить два научных подхода: результативный и процессный. Теоретический базис исследования таких услуг углублен визуализацией и описанием концептуальной модели финансовой услуги, идентификацией ее признаков и классификацией видов таких услуг.

Ключевые слова: услуга, финансы, финансовая услуга, рынок финансовых услуг, признаки финансовых услуг.

Maksym DUBYNA

Economic essence and types of financial services

Introduction. The financial services market is an important component of the national economy. Exactly through the mechanisms for providing the financial services within the entire system of the national economy the movement of financial resources in the modern realities is realized. This makes possible to create the conditions for the efficient provision of the defined services and increases the need for research in studying the details of the financial services, deepening the theoretical principles of their functioning.

Purpose. *The aim of the article is to study the essence of the category “a financial service”, to investigate the peculiarities of providing such services.*

Results. *Within the article the attempt was made to investigate essence of the economic category “a financial service”. For these purposes the inductive method of knowledge was used, and essence of such categories as “finances” and “service” was defined. Also, the event-anal-*

ysis of the existing in the literature interpretations of the definition “the financial services” was conducted and they were systematized . That allowed to identify two scientific approaches to its identification: resultative and process ones, their essence and differences was described. To deepen the theoretical basis of the study of the financial services the main peculiarities of the financial service were analysed, the attempt to classify the types of the financial services was made in the article.

Conclusion. As a result the financial service was proposed to be considered as an immaterial form of the result of the interaction, which has consumer value, between the agents in the process of satisfying one of them (by the producer of the financial services), the financial needs of others (of the consumer of the financial services or the client) on the basis of their own account, account of the clients or from borrowed funds of the other customers in accordance with applicable law with the purpose to get profit, to preserve the value of assets or to achieve social effect from the realization of such services.

Keywords: service, finance, financial service, financial services market, banking service.

JEL Classification: G200.

Постановка проблеми. Ринок фінансових послуг є важливою складовою розвитку національної економіки. Саме через механізми надання фінансових послуг у межах всієї системи національного господарства відбувається рух фінансових ресурсів у сучасних реаліях. Це обумовлює важливість створення передумов для організації ефективної системи надання окреслених послуг і формування надійних відносин між споживачами та виробниками фінансових послуг.

Окреслене зумовлює важливість проведення досліджень у сфері вивчення особливостей реалізації фінансових послуг, поглиблення теоретичних засад їх функціонування, які полягають у вивченні сутності фінансової послуги як економічної категорії, ідентифікації та опису основних видів, що на сьогодні пропонуються на ринку фінансових послуг різними установами. Теоретичний базис опису фінансових послуг як економічних об'єктів дослідження також полягає у визначенні ознак такої послуги, які відрізняють її від сукупності інших послуг, котрі надаються у межах національної економіки.

Значне місце фінансових послуг у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства об'єктивно обумовлює важливість пізнання їх природи з метою розробки нових видів відповідних послуг і покращення механізмів реалізації вже існуючих. Фінансові послуги поєднують інтереси виробників та споживачів, є результатом їх взаємодії, механізмом руху фінансових ресурсів для задоволення потреб різних економічних суб'єктів у фінансових коштах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутності фінансових послуг та специфіку їх надання, ідентифікацію особливостей і види послуг досліджували такі науковці, як: Є. Бондаренко, І. Горловська, О. Дмитрієва, К. Захарченко, Ю. Коваленко, І. Подзигун та ін.

Проте поліваріантність різних підходів до трактування поняття “фінансова послуга” зумовлює певні труднощі щодо розуміння сутності такої послуги, визначення особливостей її надання. Багатоваріантні трактування та тлумачення категоріального поля у сфері дослідження економічної природи фінансових послуг вимагають про-

ведення додаткових досліджень з метою пізнання сутності таких послуг, вивчення самого механізму фінансової послуги та з'ясування її специфічних ознак.

Метою статті є дослідження сутності поняття “фінансова послуга”, вивчення особливостей надання таких послуг та ідентифікації основних їх видів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін “фінансовий” безпосередньо пов'язаний з фінансами як економічною категорією. У фінансовій енциклопедії під редакцією Орлюк О.П. фінанси запропоновано розглядати як економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням централізованих і децентралізованих фондів коштів, необхідних для функціонування держави й органів місцевого самоврядування. У цьому енциклопедичному довідку також зазначено, що фінансові відносини опосередковують обіг фондів підприємств і організацій, а не лише державних та місцевих органів влади [1, 418]. Таким чином, базуючись на вищеозначеному підході, поняття “фінансовий” і всі похідні від цього терміну розглядатимемо як відносини, що пов'язані з рухом грошових коштів, їх розподілом, використанням та формуванням фондів таких ресурсів, тобто дотримуватимемося класичного підходу до тлумачення окресленого поняття.

Зупинимось на розгляді сутності поняття “послуга”. У науковій літературі можна зустріти значну кількість трактувань. Наведемо кілька з них:

1) послуга – певна діяльність, яка не пов'язана зі створенням речі (її відновленням, ремонтом тощо), однак, сама собою породжує відповідне благо, що має споживчу вартість, та завдяки своїм корисним властивостям здатна задовольняти певні потреби [2, 235];

2) послуга – це різномірна економічна діяльність, що здійснюється виробником,

задовольняє купівельний попит і потреби (особисті, колективні, суспільні), споживається у момент її постачання і має фактичний відчутний результат [3, 44];

3) послуга – специфічний товар інфраструктурного характеру, який відображений в діяльності, пов'язаній із забезпеченням нормального або більш ефективного функціонування учасників ринку [4, 242];

4) послуга – це явище у вигляді діяльності, природного блага, процесу невідчутних дій, що спрямовані на задоволення потреб та бажань людини, що набувають як матеріальної, так і не матеріальної форми та мають споживчу вартість [5, 48];

5) послуги – види діяльностей, робіт, у процесі виконання яких не створюється новий, раніше неіснуючий матеріально-речевий продукт, але змінюється якість вже існуючого, створеного продукту. Це блага, що надаються не у вигляді речей, а у формі діяльності [6].

Враховуючи зазначені вище визначення поняття “послуга”, у статті будемо розглядати її як нематеріальної/матеріальної форми результат взаємодії між суб'єктами в процесі задоволення одним учасником (виробником) потреб та/або бажань іншого (споживача) на платній або безоплатній основі, якому притаманна споживча вартість.

Отже, ми отримали визначення таких термінів: “фінансовий” та “послуга”. Перед тим як сформулювати трактування поняття “фінансова послуга”, проведемо івент-аналіз існуючих у науковому просторі підходів. У табл. 1 наведено окремі її трактування.

На наше переконання, окреслені вище визначення поняття “фінансова послуга” дають можливість виокремити наступні підходи до дослідження її сутності:

1) результативний підхід – у межах якого фінансову послугу розглядають як певний результат взаємодії між споживачами та виробниками таких послуг. У цьому

Підходи до трактування сутності поняття “фінансова послуга”*

№ п.п.	Автори	Трактування
<i>Результативний підхід</i>		
1	Арбузов С.Г., Колобов Ю.В., Міщенко В.І., Науменкова С.В.	<i>Фінансові послуги – результат</i> виконання відповідних операцій з фінансовими активами, спрямованих на задоволення індивідуальних фінансових потреб клієнтів. Періодичність операцій у процесі надання послуг має суттєве значення, оскільки діяльність із надання фінансових послуг є підприємницькою діяльністю і має здійснюватися систематично, на постійній основі та з метою отримання прибутку [7, 449].
<i>Процесний підхід</i>		
2	Коваленко Ю.	<i>Фінансова послуга – це операції</i> з фінансовими активами на банківському, страховому та інвестиційному ринку, що здійснюються інституційними одиницями фінансового сектору в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, – і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання доходу і/або збереження реальної вартості фінансових активів [8, 166].
3	Подзигун І.	Під <i>фінансовою послугою</i> розуміється економічна <i>діяльність</i> , пов’язана із задоволенням попиту, яка виражається у трансформації фінансових ресурсів у фінансовий капітал на банківському, страховому та інвестиційному ринках, а також у наданні інших послуг фінансового характеру, здійснюваних фінансовими посередниками [9, 85].
4	Горловская И.Г.	<i>Финансовые услуги – деятельность, связанная с привлечением и использованием</i> денежных средств юридических и физических лиц. Специфика финансовых услуг заключается в том, что они являются составной частью механизма перераспределения финансовых ресурсов в экономике, поэтому государство строго регламентирует использование данных инструментов [10, 147].
5	Титова В.А., Федорец М.Н.	<i>Финансовые услуги – больше процесс</i> , чем материальный предмет, следовательно, преобладание качественного опыта усложняет пред и послезакупочную оценку. Поэтому на этапе оценки альтернатив существенно возрастает значение профессионализма и доверия к организации, предоставляющей финансовые услуги [11].

* Складено автором.

випадку акцент робиться на дослідженні фінансової послуги як завершеної дії або сукупності певних дій;

2) процесний підхід – у межах якого фінансову послугу розглядають як процес взаємодії між виробниками та споживачами у результаті надання певних видів послуг. Звичайно, як результат реалізації такого процесу є надана фінансова послуга для споживача. У цьому науковому підході вага уваги надається не лише аналізу результату взаємодії, а й дослідженню процесу.

У Законі України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” фінансову послугу визна-

чено як операції з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів [12]. У банківській енциклопедії до наведеного визначення додається, на наш погляд, суттєве доповнення, зокрема: фінансова послуга – результат виконання відповідних операцій із фінансовими активами, спрямованих на задоволення

індивідуальних фінансових потреб клієнтів. Періодичність операцій у процесі надання послуг має суттєве значення, оскільки така діяльність є підприємницькою і має здійснюватися систематично, на постійній основі та з метою отримання прибутку [7, 449–450].

Однак варто зазначити, що не завжди метою надання фінансової послуги є отримання прибутку та збереження вартості активів, зокрема, кредитні спілки та недержавні пенсійні фонди є неприбутковими організаціями, які за основною своєю діяльністю надають фінансові послуги, але виконують вони це з метою задоволення потреб членів кредитної спілки у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків її членів [13]; з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат [14]. Саме зазначене варто врахувати при дослідженні сутності фінансової послуги, яку ми пропонуємо розглядати наступним чином: фінансова послуга – нематеріальної форми результат взаємодії, якому притаманна споживча вартість, між суб'єктами в процесі задоволення одним учасником (виробником фінансової послуги) фінансових потреб іншого (споживача фінансової послуги, клієнта) за власний рахунок, рахунок клієнта або за рахунок залучених фінансових ресурсів інших споживачів відповідно до чинного законодавства з метою отримання прибутку, збереження вартості активів або досягнення соціального ефекту від реалізації такої послуги.

На рис. 1 наведено узагальнену концептуальну модель процесу надання фінансової послуги. Проаналізуємо її детальніше. У всіх економічних суб'єктів існують свої потреби у фінансових послугах. Оскільки без них сьогодні не може здійснюватися

будь-яка підприємницька діяльність, не можна реалізувати розрахункові операції. Таким чином, економічні суб'єкти звертаються до виробників фінансових послуг, якими виступають фінансові посередники і які пропонують своїм клієнтам відповідні послуги з метою отримання прибутку або надання певних послуг для певних категорій споживачів. У результаті між окресленими учасниками відбувається взаємодія, оскільки у певному просторі їх інтереси та потреби стають взаємоузгодженими та взаємовигідними. У результаті такої взаємодії відбувається процес надання певної фінансової послуги, а як підсумок – вже повністю надана фінансова послуга та задоволення потреб економічних суб'єктів.

Звичайно, окреслений механізм загалом притаманний усім послугам, які надаються у межах національної економічної системи, специфічність саме фінансової послуги у цьому випадку обумовлена винятково двома факторами: природою потреб економічних суб'єктів (фізичних осіб, суб'єктів підприємницької діяльності та держави), специфікою і сферою діяльності виробників таких послуг. Враховуючи означене, логічно припустити, що для фінансових послуг притаманними є відповідні ознаки, які відрізняють такі види послуг від інших.

Дослідження ознак фінансової послуги є важливою складовою вивчення особливостей функціонування ринку фінансових послуг загалом, оскільки саме фінансові послуги з усіма притаманними їм атрибутами є основним товаром на зазначеному ринку. Ідентифікуємо базові ознаки фінансових послуг. Зауважимо, що у науковій літературі існують різні підходи до визначення вказаних ознак. М.Д. Алексеєнко пропонує до ознак фінансових послуг відносити такі: нематеріальність, невіддільність, непостійність якості, відсутність права власності [15, 10].

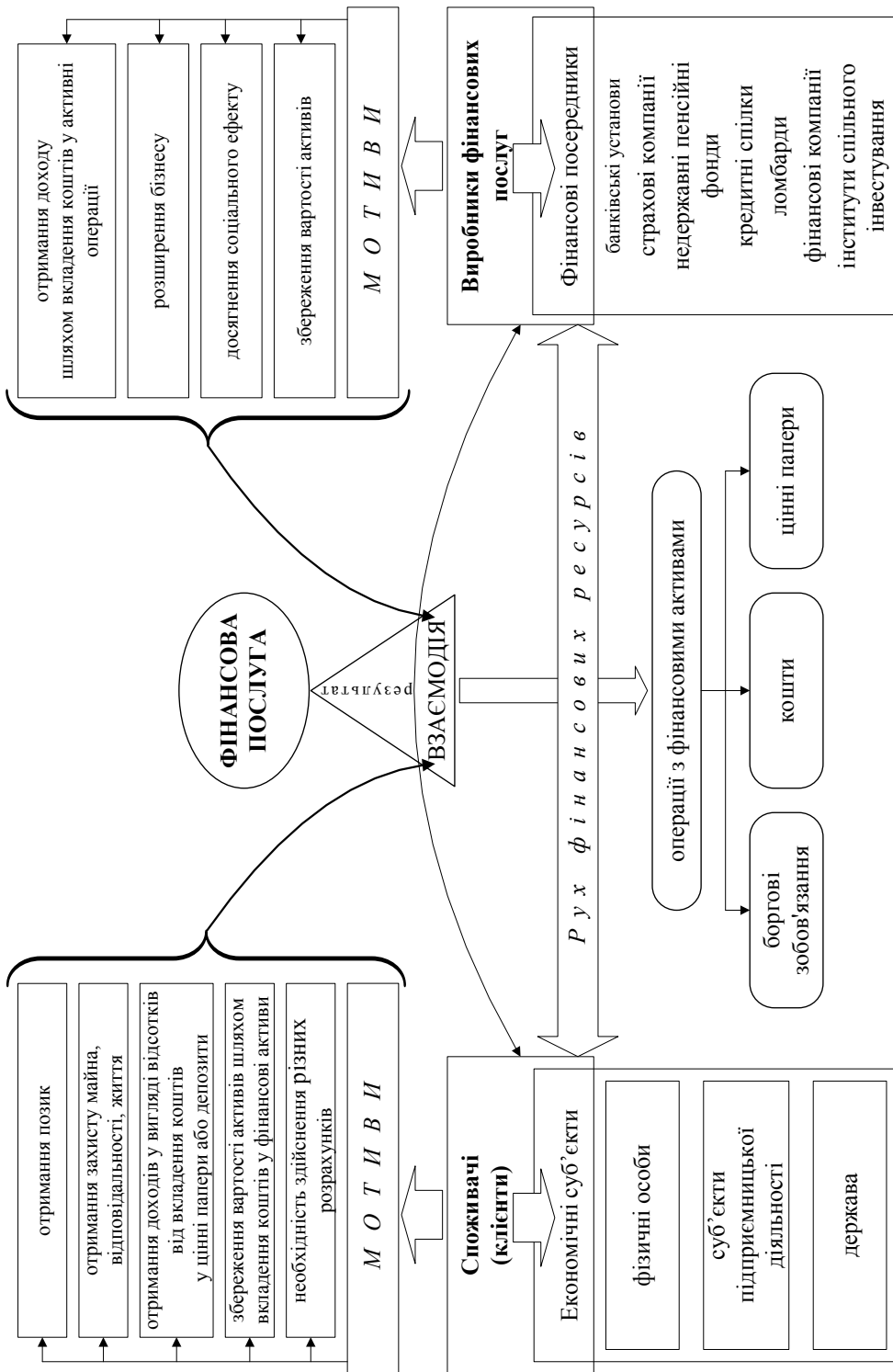

Рис. 1. Концептуальна модель надання фінансової послуги*

*Складено автором.

Проте, враховуючи складність такого явища, як фінансова послуга, значну кількість їх видів і наявність вимог до їх надання клієнтам, вважаємо, що окреслений перелік ознак варто розширити. На рис. 2 наведені ознаки фінансової послуги. Розглянемо їх сутність більш детально.

1) платність – будь-яка фінансова послуга реалізується фінансовим посередником з метою отримання доходу, інколи такі установи можуть надавати послуги і на безоплатній основі з метою залучення додаткових клієнтів для обслуговування або в контексті надання банками таких продуктів, певний спектр послуг за якими надається безкоштовно, що дає можливість забезпечити конкурентоспроможність таких продуктів та збільшити обсяги їх реалізації на банківському ринку; деякі види фінансових посередників можуть створюватися і функціонувати з метою обслуговування своїх клієнтів певними видами фінансових послуг, але у будь-якому разі їх діяльність супроводжується наданням платних послуг своїм клієнтам;

2) нематеріальність – ознака фінансової послуги, за якої об'єктивно неможливо

її відчуті органами чуття людини, побачити, доторкнутися до неї, оскільки фінансова послуга має абстрактний характер і не має речової форми вираження;

3) часова та просторова єдність – для фінансової послуги загалом притаманним є поєднання часу та місця її вироблення і споживання, тобто неможливо виробити зазначену послугу з її реалізацією у майбутньому через певний проміжок часу;

4) нетранспортабельність та незбереженість – з урахуванням того, що фінансову послугу не можливо виробляти і споживати окремо, відповідно, її не можна зберігати окремо, накопичувати та переміщати;

5) змінність якості – якість надання фінансової послуги значно залежить від кваліфікації співробітників банківської установи, які обслуговують клієнтів, що у результаті значної відмінності між вміннями та навичками різних співробітників формує широкий діапазон рівнів якості обслуговування клієнтів. Наприклад, стажер буде мати меншу кваліфікацію, ніж співробітник, який пропрацював кілька років у банку. Відповідно, якість обслуговування клієнтів співробітниками буде відрізнятися [16].

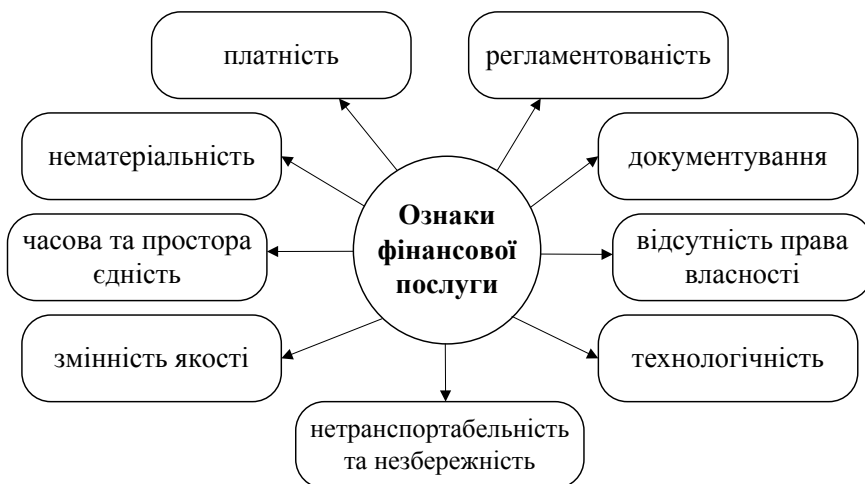

Рис. 2. Ознаки фінансової послуги*

* Складено на основі [15].

б) регламентованість – кожна фінансова послуга супроводжується спектром різнобічних дій, які необхідно виконати, щоб задовольнити повністю потреби споживачів, саме це обумовлює необхідність регламентації кожного етапу реалізації банківської послуги з деталізацією його виконання;

7) документування – процес надання фінансової послуги фактично завжди обов'язково супроводжується здійсненням необхідного документування її реалізації, що підтверджує факт надання зазначеної послуги споживачам і сплату їх вартості;

8) відсутність права власності – реалізація фінансової послуги не супроводжується набуттям фінансовою установи права інтелектуальної власності на її здійснення;

9) технологічність – у процесі надання фінансових послуг посередник використовує різнобічні технології, що дозволяють йому швидко та оперативно задовольняти послуги клієнтів; важливим аспектом підвищення якості обслуговування споживачів є впровадження інновацій у зазначений процес, які дозволяють витратити мінімум часу для отримання фінансових послуг.

Окреслені ознаки є притаманними для фінансових послуг та визначають їх специфічність як окремого товару на ринку фінансових послуг. Складність вивчення фінансових послуг як окремих об'єктів дослідження полягає у наявності на сьогодні вже значної кількості таких послуг, кожна з яких має свої специфічні особливості надання. Саме це обумовлює для формування певної ієрархії необхідність аналізу видів фінансових послуг. Такий підхід дає змогу класифікувати основні типи окреслених послуг і ранжувати їх за певними ознаками, що забезпечує спрощеність вивчення особливостей надання певних груп фінансових послуг, які є схожими за своєю природою.

На рис. 3. наведено класифікацію фінансових послуг за основними ознаками,

які на сьогодні вже можна зустріти у науковій літературі (за спрямованістю на задоволення потреб клієнтів, за рівнем складності, за рівнем державного регулювання, за місцем надання, за рівнем платності). Окреслена система видів фінансових послуг також була розширена авторськими класифікуючими ознаками та відповідними до них видами фінансових послуг.

Зокрема, до таких варто віднести наступні: залежно від особливостей функціонування виробника фінансових послуг (банківські та парабанківські), залежно від способу надання (онлайн, традиційні) (рис. 3). Звичайно, наведена систематизація фінансових послуг може бути також розширена новими класифікуючими ознаками та видами окреслених послуг.

Отже, залежно від спрямування наукового дослідження, фінансові послуги можна розглядати у різних аспектах. На особливу увагу заслуговує розподіл усіх фінансових послуг за економічною сутністю, оскільки цей підхід є найбільш розповсюдженим у науковій літературі та обумовлений об'єктивними відмінностями у реалізації послуг. Такий розподіл зумовлений існуванням окремих фінансових посередників, які надають один з видів таких послуг (або кілька, але не всі). Наприклад, страхові компанії фокусують увагу на наданні страхових послуг, хоча відповідно до законодавства України можуть надавати і кредитні послуги. З іншого боку, ці установи активно надають також інвестиційні послуги, однак у процесі надання їх діяльність не відрізняється загалом від інших інвестиційних суб'єктів. Наведений приклад ще раз підтверджує складність дослідження фінансової послуги як економічного поняття.

Висновки. Проведене дослідження сутності таких категорій, як “фінанси” та “послуга” із застосуванням івент-аналізу наявних у науковому просторі трактувань окреслених

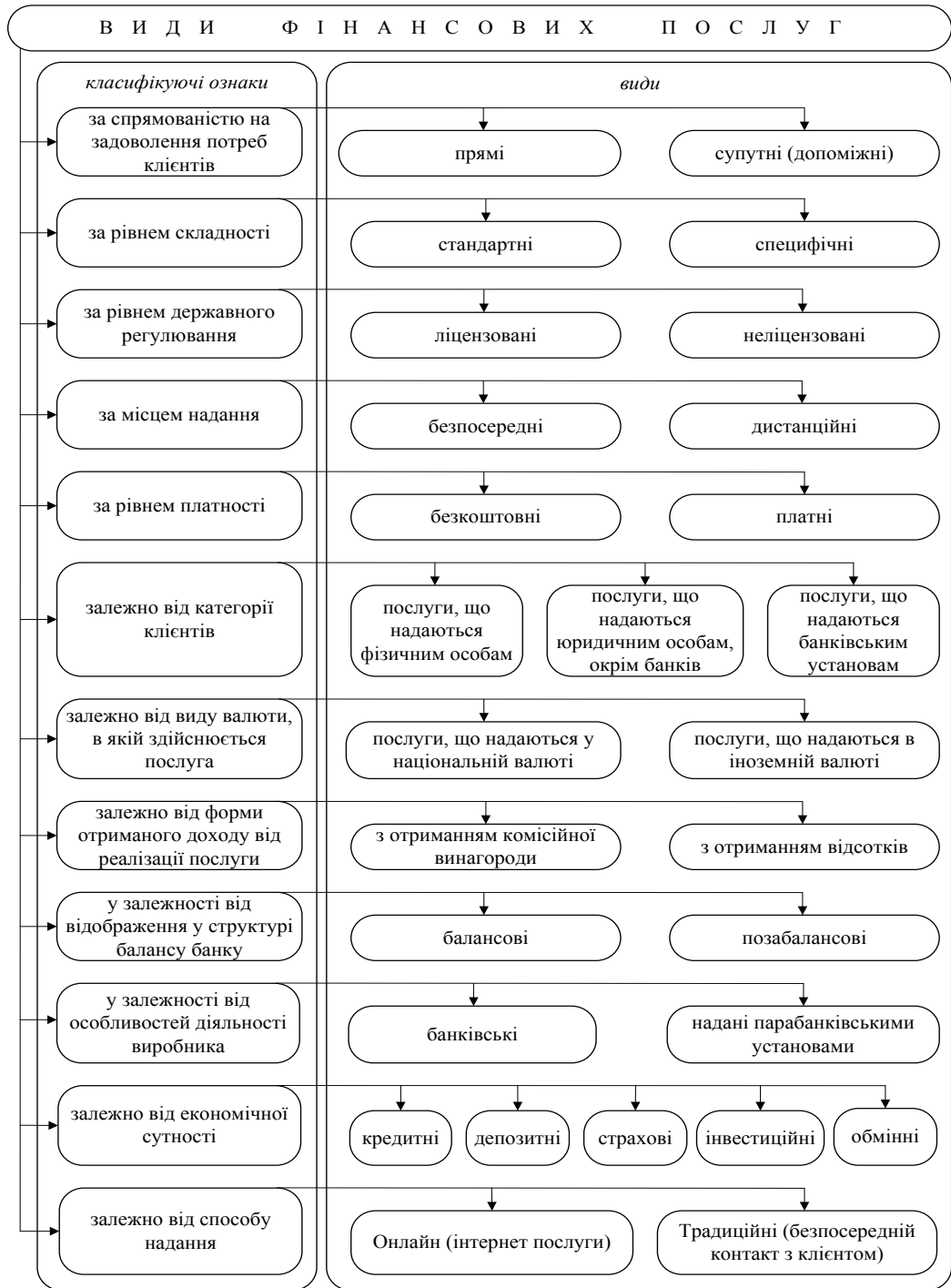

Рис. 3. Класифікація видів фінансових послуг*

* Складено на основі: [15], [17], [18].

дефініцій дозволило ідентифікувати два наукові підходи до трактування економічної сутності поняття “фінансова послуга”, а саме: результативний і процесний, описано їх сутність та відмінності. Запропоновано розглядати фінансову послугу як результат взаємодії між суб’єктами в процесі задоволення одним учасником (виробником фінансової послуги) фінансових потреб іншого (споживача фінансової послуги, клієнта) за власний рахунок, рахунок клієнта або за рахунок залучених фінансових ресурсів інших споживачів, відповідно до чинного законодавства, з метою отримання прибутку, збереження вартості активів або досягнення соціального ефекту від реалізації такої послуги. Фінансові послуги мають нематеріальну форму, їм притаманна споживча вартість. З урахуванням наведеного означення було побудовано концептуальну модель надання фінансової послуги з її аналізом.

Встановлено, що фінансової послуги мають такі основні ознаки, як: платність, регламентованість, документування, відсутність права власності, технологічність, нетранспортабельність і незбережність, змінність якості, часова й просторова єдність та нематеріальність, описано їх сутність.

Проведена класифікація видів фінансових послуг за такими ознаками: залежно від економічної сутності, спрямованість на задоволення потреб клієнтів, рівень складності, рівень державного регулювання, місце надання, спосіб надання, рівень платності, категорія клієнтів, вид валюти, в якій здійснюється послуга, форма отриманого доходу від реалізації послуги, відображення у структурі балансу банку, залежно від особливостей діяльності виробника.

Список використаних джерел

1. *Фінансова енциклопедія* / О.П. Орлюк, Л.К. Воронова, І.Б. Заверуха ; за ред. О.П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 472 с.
2. *Резнікова В.В. Послуга як правова категорія та ознака посередницьких договорів* / В.В. Резнікова // *Університетські наукові записи*. – 2007. – № 4 (24). – С. 234–240.
3. *Коваленко Ю. Теоретичні аспекти сутності послуги та її види* / Ю. Коваленко // *Вісник КНТЕУ*. – 2012. – № 2. – С. 38–47.
4. *Плакида С.І. Сутність поняття “послуга”: теоретичні аспекти* / С.І. Плакида // *Інноваційна економіка*. – 2013. – № 6. – С. 241–243.
5. *Ячменьова В.М. Економічна сутність та класифікація послуг, що направлені на задоволення потреб та бажань людини* / В.М. Ячменьова, Л.А. Кальченко // *Економіка и управление*. – 2011. – № 5. – С. 44–51.
6. *Борисов А.Б. Большой экономический словарь [Электронный ресурс]* / А.Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 2003. – 895 с. – Режим доступа : <http://www.bank24.ru/info/glossary/?srch=%EE%EF%E5%F0%E0%F6%E8%FF>
7. *Арбузов С.Г. Банківська енциклопедія* / С.Г. Арбузов, Ю.В. Колобов, В.І. Міщенко, С.В. Науменкова. – К. : Центр наукових досліджень Національного банку України : Знання, 2011. – 504 с. – (Інституційні засади розвитку банківської системи України).
8. *Коваленко Ю. Фінансові послуги: сутність і класифікація* / Ю. Коваленко // *Світ фінансів*. – 2012. – № 3. – С. 162–169.
9. *Подзигун І. Фінансовий ринок та ринок фінансових послуг: взаємозв’язок та єдність* / І. Подзигун // *Ринок цінних паперів України*. – 2013. – № 1–2. – С. 83–88.
10. *Горловская И.Г. Дискуссионные вопросы теории и практики финансовых услуг* / И.Г. Горловская // *Вестник Омского университета*. – Сер. “Экономика”. – 2008. – № 2. – С. 145–152.
11. *Титова В.А. Специфика поведения потребителя на рынке финансовых услуг [Электронный ресурс]* / В.А. Титова, М.Н. Федоренко // *Маркетинг и маркетинговые исследования*. – 2002. – Режим доступа : <http://www.insur-info.ru/press/48102/>

12. Закон України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>

13. Закон України “Про кредитні спілки” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2908-14>

14. Закон України “Про недержавне пенсійне забезпечення” [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>

15. Алексєєнко М.Д. Банківська послуга та її економічна сутність / М.Д. Алексєєнко, А.В. Ярова // Фінанси, облік і аудит. – 2012. – № 20. – С. 9–15.

16. Лаєрентьєва Е.Е. Неоднозначность трактовки термина “банковская услуга” [Электронный ресурс] / Е.Е. Лаврентьева // Научный журнал НИУ ИТМО. – Сер. “Экономика и экологический менеджмент”. – 2012. – Выпуск 1(10). – Режим доступа : http://economics.iibt.ifmo.ru/journal/282/journal_282.htm

17. Комісарчик О.В. Банківські послуги та їх специфіка в роздрібному банківництві / О.В. Комісарчик // Формування ринкової економіки. – 2010. – № 33. – С. 430–438.

18. Романенко Л.Ф. Банківський маркетинг : підручник [Електронний ресурс] / Л. Ф. Романенко. – К. : ЦНП, 2004. – 344 с. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/231-31-bankvskiy-produkt-yogo-formuvannya-rozvitok.html>

3. Kovalenko, Yu. (2012). *Teoretychni aspekty sutnosti posluhy ta yii vydy* [Theoretical aspects of the nature of services and its types]. *Visnyk KNTEU – Bulletin of KNTEU*, 2, 44 [in Ukrainian].

4. Plakyda, S.I. (2013). *Sutnist poniattia “posluha”: teoretychni aspekty* [The essence of the category “service”: theoretical aspects]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 6, 241–243 [in Ukrainian].

5. Yachmenova, V.M., Kalchenko, L.A. (2011). *Ekonomichna sutnist ta klasyfikatsiia posluh, shcho napravleni na zadovolennia potreb ta bazhan liudyny* [The economic essence and the classification services aimed for satisfy of the person’s needs and desires]. *Ekonomika i upravlenie – Economics and management*, 5, 44–51 [in Ukrainian].

6. Borisov, A.B. (2003). *Bolshoy ekonomicheskii slovar* [Great dictionary of economics]. Moscow: Knizhnyiy mir. Available at: <http://www.bank24.ru/info/glossary/?srch=%EE%EF%E5%F0%E0%F6%E8%FF>

7. Arbuzov, S.H., Kolobov, Iu.V., Mishchenko, V.I., & Naumenkova, S.V. (2011). *Bankivska entsyklopediia* [Banking encyclopedia]. Kyiv: Tsentr naukovykh doslidzhen Natsionalnogo banku Ukrainy : Znannia [in Ukrainian].

8. Kovalenko, Yu.M. (2012). *Finansovi posluhy: sutnist i klasyfikatsiia* [Financial services: the nature and classification]. *Svit finansiv – Finance world*, 3, 162–169 [in Ukrainian].

9. Podzyhun, I. (2013). *Finansovyi rynek ta rynek finansovykh posluh* [Financial markets and financial services market: the relationship and unity]. *Rynek tsinnykh paperiv Ukrainy – Securities market of Ukraine*, 1–2, 83–88 [in Ukrainian].

10. Gorlovskaya, I.G. (2008). *Diskusyonnyie voprosy teorii i praktiki finansovykh uslug* [Discussion questions of the theory and practice of the financial services]. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya “Ekonomika” – Bulletin of Omsk University. Series “Economics”*, 2, 145–152 [in Ukrainian].

11. Titova, V.A., & Fedorets, M.N. (2002). *Spetsifika povedeniya potrebitelya na rynke finansovykh uslug* [The specifics of the consumer behavior on

References

1. Oriuk, O.P., Voronova, L.K., Zaverukha, I.B. (Eds.). (2008). *Finansova entsyklopediia* [Financial encyclopedia]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

2. Rieznikova, V.V. (2007). *Posluha yak pravova katehoriia ta oznaka poserednytskykh dohovoriv* [Service as a legal category and the feature of the intermediary contracts]. *Universytetski naukovi zapysy – University research notes*, 4 (24), 234–240 [in Ukrainian].

the financial services market]. *Marketing i marketingovyie issledovaniya – Marketing and marketing researches*. Available at: <http://www.insur-info.ru/press/48102/>.

12. Zakon Ukrainy "Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання ryнкiv finansovykh posluh" [Law of Ukraine on the financial services and the state regulation of the financial services markets]. (2001). Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>

13. Zakon Ukrainy "Pro kredytni spilky" [Law of Ukraine on credit unions]. (2001). Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2908-14>.

14. Zakon Ukrainy "Pro nederzhavne pensiine zabezpechennia" [Law of Ukraine on the private pension provision]. (2003). Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>

15. Alekseiенko, M.D., Yarova, A.V. (2012). *Bankivska posluha ta yii ekonomichna sutnist* [Bank service and its economic essence]. *Finansy,*

oblik i audit – Finance, accounting and auditing, 20, 9–15 [in Ukrainian].

16. Lavrenteva, E.E. (2012). *Neodnoznachnost traktovki termina "bankovskaya usluga" [The ambiguity of the interpretations of the term "banking service"]*. *Nauchnyiy zhurnal NIU ITMO. Seriya "Ekonomika i ekologicheskii menedzhment" – Scientific Journal ITMO. Series "Economics and environmental management"*, 1 (10). Available at: http://economics.iibt.ifmo.ru/ru/journal/282/journal_282.htm.

17. Komisarchyk, O.V. *Bankivski posluhy ta yikh spetsyfika v rozdribnomu bankivnytstvi [Banking services and their specificity in retail banking]. Formuvannia rynkovoi ekonomiky – Formation of a market economy*, 33, 430–438 [in Ukrainian].

18. Romanenko, L.F. (2004). *Bankivskiy marketing [Bank marketing]*. Kyiv: TsNL. Available at: <http://westudents.com.ua/glavy/231-31-bankvskiy-produkt-yogo-formuvannya-rozvitok.html>

Стаття надійшла до редакції 05.05.2016

УДК 330.368

Людмила ПОЗДНЯКОВА,
Ганна МАМОНОВА

МОДЕЛЮВАННЯ ІЄРАРХІЇ ЗАГРОЗ ЕФЕКТИВНОМУ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ КОМЕРЦІЙНОГО СТРАХУВАННЯ

Розкрито сутність та введено у термінологічний обіг поняття “страхова система”, визначено її поелементне структурування. Виокремлено основні ендогенні та екзогенні загрози для ефективного розвитку системи комерційного страхування. Для систематизації виявлених загроз використано математичний метод моделювання, який дав змогу визначити ті загрози, які мають найсуттєвіший вплив на розвиток системи комерційного страхування. Надані практичні рекомендації щодо елімінації або палаталізації основних загроз для розвитку системи комерційного страхування.

Ключові слова: страхова система, система комерційного страхування, загрози, ієрархія загроз, моделювання.

Людмила ПОЗДНЯКОВА, Анна МАМОНОВА

Моделирование иерархии угроз эффективному развитию системы коммерческого страхования

Раскрыта сущность и введено в терминологический оборот понятие “страховая система”, определена ее поэлементная структура. Выделены основные эндогенные и экзогенные угрозы эффективному развитию системы коммерческого страхования. Для систематизации выявленных угроз использован метод моделирования, который позволил выделить те угрозы, которые имеют наиболее существенное влияние на развитие системы коммерческого страхования. Разработаны практические рекомендации элиминации или палатализации основных угроз для развития системы коммерческого страхования.

Ключевые слова: страховая система, система коммерческого страхования, угрозы, иерархия угроз, моделирование.

Lіudmyla POZDNIAKOVA, Anna MAMONOVA

Modeling hierarchy threats to effective development of commercial insurance

Introduction. *The development of the national insurance system is accompanied by internal and external threats that require identification. Building a hierarchy of threats to the insurance system will develop a set of measures for their removal or mitigation.*

Purpose. *The article is a hierarchy threats commercial insurance and the development of practical recommendations for their elimination or alleviation.*

Methods. *Hierarchy threats to commercial insurance system built by the method of system analysis and graph theory.*

Results. *Analysis and synthesis of scientific results to determine the nature and content of the insurance system, terminological allowed entering in turn improved the definition of the term. Thesis there is determined basic structural elements of the insurance system, namely commercial insurance system and social insurance system. Investigated and systematized the threat of development of commercial insurance. The model hierarchy threats of commercial insurance singled out the priorities for their elimination or mitigation by the method of system analysis and graph theory.*

Conclusions. *Modeling hierarchy of threats to the system of commercial insurance led to the conclusion that the effective development of commercial insurance largely depends on the model of state regulation of the insurance market, its systematic and consistent reform.*

Keywords: *insurance system, system of commercial insurance, threat, hierarchy of threats, modeling.*

JEL Classification: C02, G17, G22.

Постановка проблеми. Реформування і сталий розвиток економіки, підвищення соціальних стандартів населення України нездійсненні без створення цілісної, ефективної та конкурентоспроможної страхової системи. Формування і розвиток вітчизняної страхової системи супроводжується загрозами, які мають глибинний і системний характер. Зокрема, сучасна рецесія національної економіки, суттєве зниження рівня життя населення, посилення соціальної напруги, відсутність або зволікання із реформуванням страхової сфери, активізація глобальних та інтеграційних процесів породжують суттєві загрози не тільки ефективному розвитку страхової системи, а й її існуванню.

Функціональна, структурна деформації та слабкість, які притаманні вітчизняній страховій системі, відсутність конструктивних методів і системних реформ, які стали б захистом від внутрішніх і зовнішніх загроз, породжують турбулентність розвитку системи. За таких умов постає невідкладне завдання пошуку інструментів, які дали б змогу ідентифікувати найсуттєвіші загрози щодо формування та розвитку національ-

ної страхової системи. Одним із таких інструментів є математичне моделювання, яке дає можливість не тільки ідентифікувати існуючі загрози, а й оцінити їх рівень і розробити комплекс превентивних заходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна парадигма страхової системи досліджена у працях, як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Зокрема, у праці вітчизняного дослідника В. Баранової розкрито сутність і зміст страхової системи як економічної категорії, визначені особливості функціонування її фінансового механізму. Вивченню ринку перестраховування як структурного елемента системи комерційного страхування присвячені дослідження О. Кнейслер. Вихідні доміанти економічної теорії страхової системи висвітлені у наукових роботах І. Хоминіч, С. Тихомирова та Н. Никуліної, Т. Березіної, Л. Суходоевої. Значну увагу дослідженню філософії безпеки та дестабілізуючих факторів впливу на систему комерційного страхування приділив професор О. Барановський. Ідентифікацію, класифікацію та причини виникнення загроз фінансовій безпеці страховика дослідили

Ю. Панков, Л. Красавіна. Моделюванню ієрархії загроз присвячені праці Т. Сааті. Проте, на тлі суттєвого збільшення кількості та масштабності загроз в економічній і соціальній сферах, роль систем комерційного та соціального страхування значно підвищилася. Зазначене зумовило необхідність логічного переосмислення наукової парадигми страхової системи, методів та інструментів оцінки існуючих загроз для системи та розроблення практичних рекомендацій щодо їх мінімізації або усунення.

Мета статті – визначення ієрархії загроз системі комерційного страхування за допомогою методу системного аналізу та теорії графів і розроблення практичних рекомендацій щодо їх елімінації або палаталізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі страхова система України розвивається в умовах глибокої економічної рецесії, посилення соціально-економічних протиріч у суспільстві і потребує кардинального реформування. Основою прикладної реалізації реформ у страховій сфері є ґрунтовне теоретичне дослідження її змістовних основ та виокремлення головних загроз, які уповільнюють її розвиток.

На сьогодні досі не сформульовано однозначної наукової думки щодо структурної будови, організації, функцій, а також місця і ролі страхової системи у фінансовій системі. Отже, формування сучасної парадигми страхової системи вимагає уточнення, конкретизації та розроблення її понятійного апарату.

В сучасних наукових дослідженнях економічних категорій широкого застосування набула методологія системного підходу. Вивчаючи теоретико-методологічний інструментарій організації перестраховальних відносин, О. Кнейслер зазначає, що системний метод є “найбільш конструктивним в сучасних умовах, оскільки вивчення реальних перестраховальних процесів на основі їх системної уяви дозволяє побуду-

вати процес пізнання з урахуванням усіх аспектів взаємозв'язків та опосередкувань дійсності. Системне дослідження передбачає виокремлення тих страхових відносин, які є системо-утворюючими та забезпечують властивості цілісності як умову відносно відособленого функціонування і розвитку страхової системи” [1, 54].

Наукове обґрунтування вихідних положень, які формують концептуальні засади страхової системи, здійснено у наукових працях вітчизняного дослідника В. Баранової. Вчена, використовуючи методологію системного підходу, визначає страхову систему як “організаційно оформлену та юридично закріплену організаційно-правову систему економічних (фінансових) відносин, що мають специфічний замкнений характер, з перерозподілу грошових ресурсів з метою надання страхового захисту за ризиками, які визначені суспільством як страхові”. Слід зауважити, що визначення основною метою страхової системи “надання страхового захисту” і не врахування позиції “соціальний захист”, суттєво звужує сутність цього поняття. Водночас автор, цілком справедливо, ідентифікує організаційну структуру, складові елементи страхової системи як єдине цілісне явище, в якому враховуються “взаємозв'язки та взаємовплив її елементів – інститутів соціального і ризикового страхування” [2].

В іноземній науковій літературі поняття “страхова система” визначено як “форму організації (побудови) страхових відносин між економічними суб'єктами в національному господарстві, що охоплює сукупність елементів, об'єднаних внутрішніми зв'язками, які взаємодіють із зовнішнім середовищем (з більш крупними або сусідніми системами), та являють собою єдине ціле, властивості якого відрізняються від властивостей окремих елементів” [3]. На нашу думку, таке визначення має кілька

помилкових положень, а саме: по-перше, страховій системі притаманна організація страхових відносин те тільки “між економічними суб’єктами в національному господарстві”, а й між юридичними та фізичними особами; по-друге, поняття “більш крупні або сусідні системи” не мають під собою сутнісного обґрунтування; по-третє, визначення не розкриває зміст по-елементної структури страхової системи. Разом з тим, автори, використовуючи концептуальні положення теорії систем, слушно акцентують увагу на цілісності страхової системи та формуванні її властивостей.

Один із дослідників системної теорії Р. Акофф зазначає, що “істотні властивості системи, взятої як ціле, впливають із взаємодії її частин, а не з їх дій взятих окремо” [4]. Таким чином, базисом формування властивостей страхової системи є не властивості окремо взятих структурних елементів, а властивості, які генеруються під впливом взаємодії і взаємозв’язку між цими елементами. Множина підсистем, елементи цих підсистем, які перебувають у постійній взаємодії і взаємозв’язку між собою, формують цілісну організаційну структуру страхової системи. Суттєвий вплив на формування і розвиток цілісної страхової системи мають не тільки внутрішні, а й зовнішні зв’язки та фактори впливу.

Окремі науковці [5] зазначають, що ліквідувати диспропорції фінансової системи неможливо без поглибленого дослідження національної страхової системи. Страховий ринок автори розглядають як частину національної страхової системи, водночас, не відносять до страхової системи систему соціального страхування.

Узагальнюючи наукове обґрунтування вихідних положень, які формують сучасну парадигму страхової системи, пропонуємо ввести у термінологічний обіг таке її визначення: страхова система – це дина-

мічна цілісна єдність, яка має визначену структуру, складається із взаємозалежних і взаємопов’язаних елементів, кожний із яких може розглядатися як окрема система, виконує функції перерозподілу грошових потоків з метою страхового захисту та встановлення визначених державою форм соціального захисту.

Слід відрізнити зміст понять “ страхова система” та “система страхування”, яку Ю. Тронін доволі ґрунтовно визначає як “множину суб’єктів страхування, об’єктів страхування та грошових фондів, пов’язаних між собою відносинами із захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб при настанні певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються зі страхових внесків (страхових премій), які сплачуються ними, а також іншими (економічними, фінансовими, цивільними та ін.) відносинами” [6]. До “системи страхування” автор відносить комерційне і соціальне страхування.

Таким чином, до структурних елементів страхової системи належать система комерційного і система соціального страхування. В свою чергу, система комерційного страхування складається із елементів, які корелюються із внутрішньою структурою та зовнішнім середовищем страхового ринку. Архітектура системи соціального страхування складається із елементів, які відповідають видам та формам соціального захисту.

Неможливо однозначно визначити пріоритетність розвитку одного із структурних елементів страхової системи, проте, основна увага в статті приділена дослідженню загроз ефективному розвитку системи комерційного страхування. Професор О. Барановський значну частину своїх праць приділив дослідженню безпеки та витоків загроз страховому ринку. У науковій праці “Філософія безпеки” автор висловлює думку про необхідність зміни парадигми економіч-

ної безпеки та зазначає, що для цього “необхідно представити її як систему, виявити її субстанцію, джерело виникнення, розвитку і функціонування, форми її прояву, тобто проаналізувати, як “розгортається” сутність”. Вчений зазначає, що сучасний підхід до розв’язання проблем безпеки спрямовано, насамперед, на “усунення чи пом’якшення впливу з боку зовнішніх чинників – на знищення джерел загроз...” [8, 14]. Однак глибина рецесії у системі комерційного страхування пояснюється розбіжністю розвитку окремих її елементів і зростанням невизначеності фінансово-економічних процесів у ній. Тобто, основну увагу необхідно приділяти внутрішньому стану системи, її потенціалу, який здатний елімінувати деструктивний вплив і протистояти загрозам, використовуючи власні можливості.

У науковій праці Ю. Панкова запропоновано поділити загрози фінансовій безпеці страховика на внутрішні і зовнішні. На думку вченого, внутрішні загрози – це: “збиткова діяльність або низький рівень рентабельності; висока частка перестраховування; необґрунтованість страхових тарифів; відсутність стратегічних цілей і програм; низька ліквід-

ність і якість активів; низька платоспроможність; неефективна система фінансового моніторингу; розтрата і незаконне привласнення коштів працівниками” [9]. Зовнішні загрози автор поділяє на “економічні, соціальні, демографічні, політичні, фінансові”. Основною із зовнішніх загроз для страхового бізнесу є високий рівень інфляції, зокрема, за інфляції понад 7% на місяць “вмирає” страхування життя, за інфляції 10–12% на місяць змінюється психологія населення, збільшується кількість ризиків, знецінюються активи страховика [10].

Узагальнення поглядів науковців щодо визначення сутнісних характеристик загроз ефективній діяльності страхових компаній та страхового ринку виявило потребу у виокремленні зовнішніх і внутрішніх чинників, які створюють суттєву загрозу та гальмують ефективний розвиток системи комерційного страхування. У табл. 1 наведено перелік основних екзогенних загроз для системи комерційного страхування України, у табл. 2 – перелік ендогенних загроз. Важливим завданням є систематизація цих загроз, що дасть змогу побудувати їхню модель ієрархії та виокремити першочергові завдання ре-

Таблиця 1

Перелік екзогенних загроз для системи комерційного страхування України

Перелік загроз	Математичне позначення загрози
Політична нестабільність	Z_1^{ex}
Недосконалий механізм державного регулювання	Z_2^{ex}
Несистемність впровадження реформ	Z_3^{ex}
Негативна динаміка основних макроекономічних показників	Z_4^{ex}
Зниження купівельної спроможності населення	Z_5^{ex}
Негативний вплив глобальних інтеграційних процесів	Z_6^{ex}
Кризові явища в банківській сфері	Z_7^{ex}
Слаборозвинений національний фондовий ринок	Z_8^{ex}
Недосконала система оподаткування страхової діяльності	Z_9^{ex}

Таблиця 2

Перелік основних ендогенних загроз для системи комерційного страхування України

Перелік загроз	Математичне позначення загроз
Недосконале нормативно-правове забезпечення	z_1^{en}
Низька інституційна спроможність регулятора	z_2^{en}
Структурно-функціональна диспропорція страхового ринку	z_3^{en}
Низька капіталізація світового ринку	z_4^{en}
Низька фінансова надійність і спроможність страховиків	z_5^{en}
Низький імовірнісний потенціал страхового ринку	z_6^{en}
Низька культура страхувальників	z_7^{en}

формування системи комерційного страхування. Для цього використаємо відповідний метод аналізу ієрархії Томаса Сааті [11].

Розглянемо множину $Z = \{z_1, z_2, \dots, z_n\}$ як множину загроз для системи комерційного страхування України. Нами визначені основні екзогенні та ендогенні загрози і тим самим встановлено підмножини $Z_1^{ex} = \{z_1^{ex}, z_2^{ex}, \dots, z_9^{ex}\}$ та $Z_1^{en} = \{z_1^{en}, z_2^{en}, \dots, z_7^{en}\}$ множини $Z(z_i^{ex} \in D, z_i^{en} \in D)$. Для наочності сформуємо таблиці, в яких наведено найменування загроз та їхнє математичне позначення.

Підмножину загроз Z_1^{ex} та можливі взаємозв'язки між ними покажемо у вигляді орієнтованого графа (рис. 1). Орієнтований граф складається з дев'яти вершин – z_i^{ex} елементів підмножини, для яких стрілками визначено залежності. Стрілка направлена від загрози z_i^{ex} , яка залежить від загрози z_j^{ex} (кінець стрілки).

Граф взаємозв'язків між ендогенними загрозами для системи комерційного страхування України подано на рис. 2.

Визначаємо елементи бінарних матриць залежності $B^{ex} = \{b_{ij}^{ex}, i, j = \overline{1, 9}\}$ $B^{en} = \{b_{ij}^{en}, i, j = \overline{1, 7}\}$ за наступним правилом:

$$b_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{якщо } z_i \text{ залежить від } z_j; \\ 0, & \text{якщо } z_i \text{ не залежить від } z_j. \end{cases} \quad (1)$$

Таким чином, залежно від результату бінарного відношення “залежить від” елементи матриці отримують два значення 0 і 1. Перевірка показує, що отримані матриці задовольняють умову транзитивності.

Матриці досяжності визначаються сумами $I+B^{en}, I+B^{ex}$ де I – одинична матриця відповідного порядку. Отримані матриця задовольняють наступній умові:

$$(I+B)^{k-1} \leq (I+B)^k = (I+B)^{k+1}, \quad (2)$$

де k – деяке натуральне число.

Побудуємо ієрархію основних екзогенних загроз для системи комерційного страхування України. З визначеної множини Z_1^{ex} для кожної з 9-ти загроз вирізняємо дві підмножини. $R(z_i^{ex})$ – множина досяжності, $A(z_i^{ex})$ – множина попередніх вершин. Досяжною вершина є за умови, якщо вершина z_j досягається з вершини z_i , якщо в графі (див. рис. 1) існує шлях, який приводить з вершини z_i до вершини z_j . Аналогічно вершина z_i є попередницею вершини z_j , якщо вона досягає її вершини.

Множини $R(z_i), A(z_i)$ а також їх переріз $R(z_i) \cap A(z_i)$ відображено в табл. 4.

З тих вершин графа, для яких виконується умова (3), формується перший (нижній) рівень ієрархії. По суті, це ті вершини, які є недосяжними з усіх інших вершин графа.

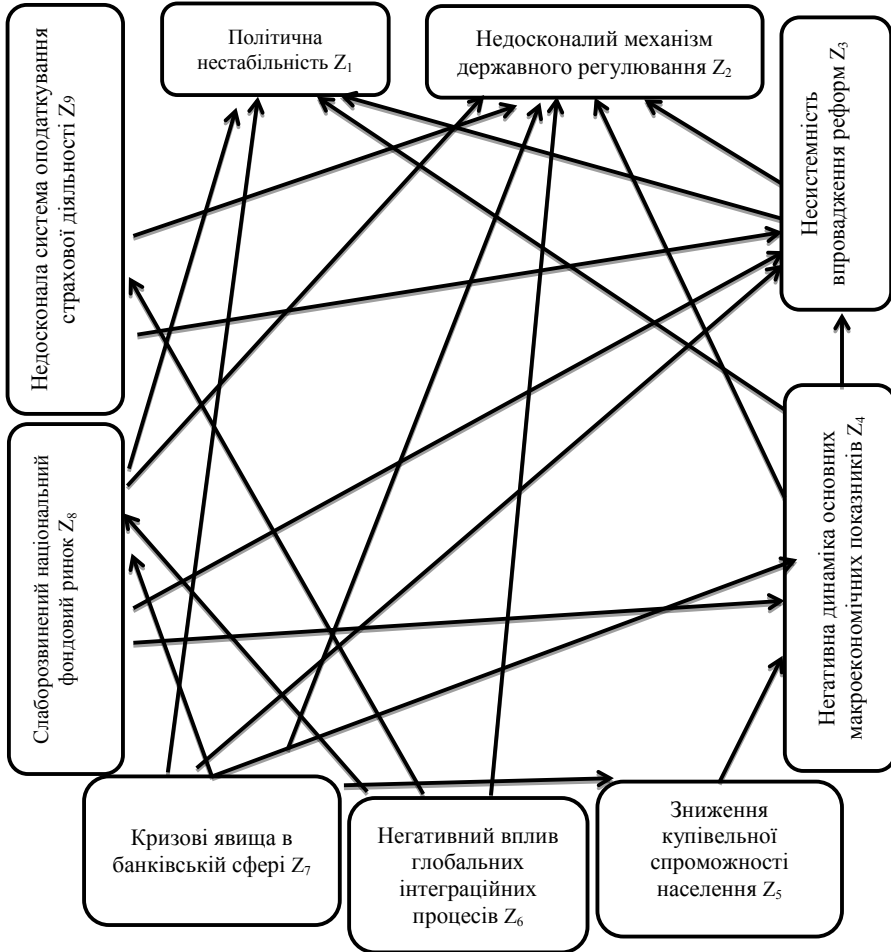

Рис. 1. Граф залежності між основними екзогенними загрозами для системи комерційного страхування України

$$A(d_i) = R(d_i) \cap A(d_i) \quad (3)$$

Використання вищеописаного алгоритму дає змогу виділити перший рівень (найнижчий з точки зору важливості впливу на досліджуваний процес) ієрархії загроз. Для визначення його на підставі матриці досяжності будуємо табл. 3.

Умова $A(z_i) = R(z_i) \cap A(z_i)$ виконується для таких загроз: z_6 – негативний вплив глобальних інтеграційних процесів; z_7 – кризові явища в банківській сфері.

Для визначення наступного рівня ієрархії екзогенних загроз для системи комерційного страхування України видаляємо рядки, що відповідають визначеним вище рівням ієрархії, та відповідні числа з стовбців таблиці. Перевірка умови (3) дозволяє визначити наступний рівень ієрархії загроз. Результати другої ітерації показано в табл. 4.

Черговий рівень ієрархії утворюють загрози z_5 – зниження купівельної спроможності населення; z_8 – слаборозвинений

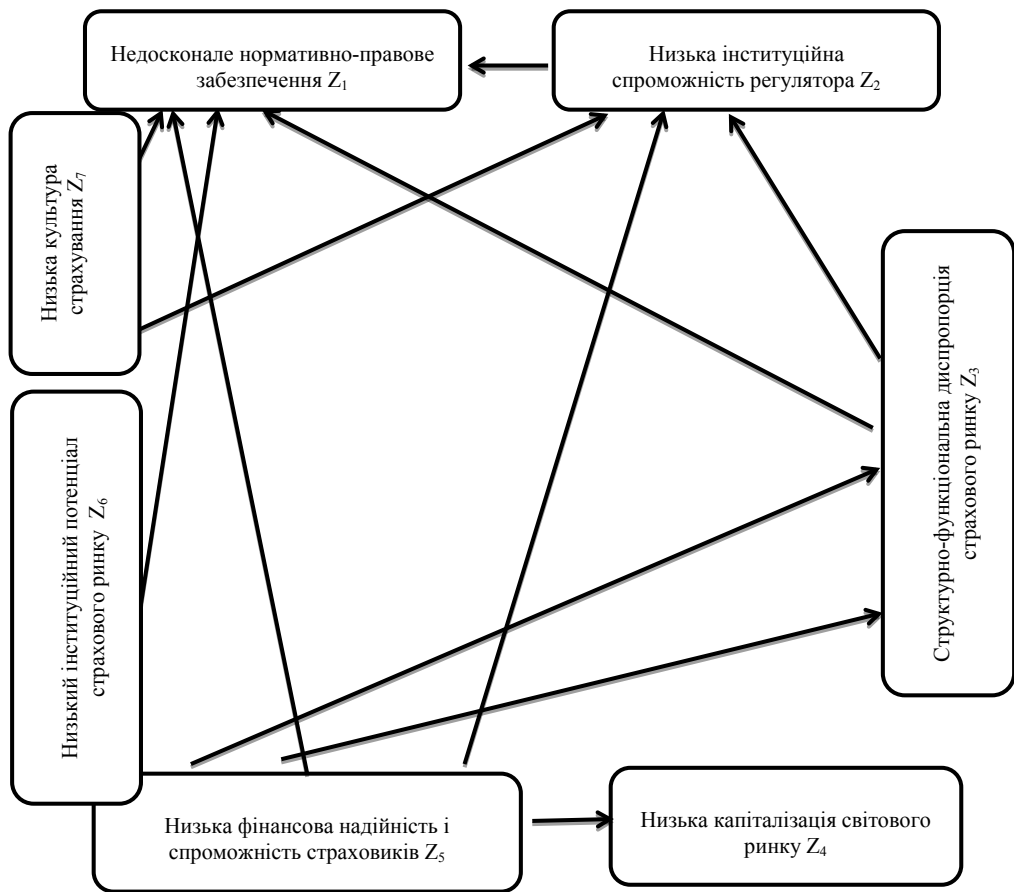

Рис. 2. Граф залежності між основними ендогенними загрозами для розвитку системи комерційного страхування України

Таблиця 3

Ітерація 1

z_i	$A(z_i)$	$R(z_i)$	$R(z_i) \cap A(z_i)$
1	1	1, 3, 4, 7, 8	1
2	2	2, 3, 4, 6, 7, 8, 9	2
3	1, 2, 3	3, 4, 7, 8, 9	3
4	1, 2, 3, 4	4, 5, 7, 8	4
5	4, 5	5, 7	5
6	2, 6, 8, 9	6	6
7	1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8	7	7
8	1, 2, 3, 4, 8	6, 7, 8	8
9	2, 3, 9	6, 9	9

Ітерація 2

z_i	$A(z_i)$	$R(z_i)$	$R(z_i) \cap A(z_i)$
1	1	1, 3, 4, 8	1
2	2	2, 3, 4, 8, 9	2
3	1, 2, 3	3, 4, 8, 9	3
4	1, 2, 3, 4	4, 5, 8	4
5	4, 5	5	5
8	1, 2, 3, 4, 8	8	8
9	2, 3, 9	9	9

національний фондовий ринок; z_9 – недосконала система оподаткування страхової діяльності. Аналогічним чином отримуємо три вищі рівні ієрархії.

На основі визначеної ієрархії досліджуваних загроз будуємо модель ієрархії екзогенних загроз для системи комерційного страхування України (рис. 3).

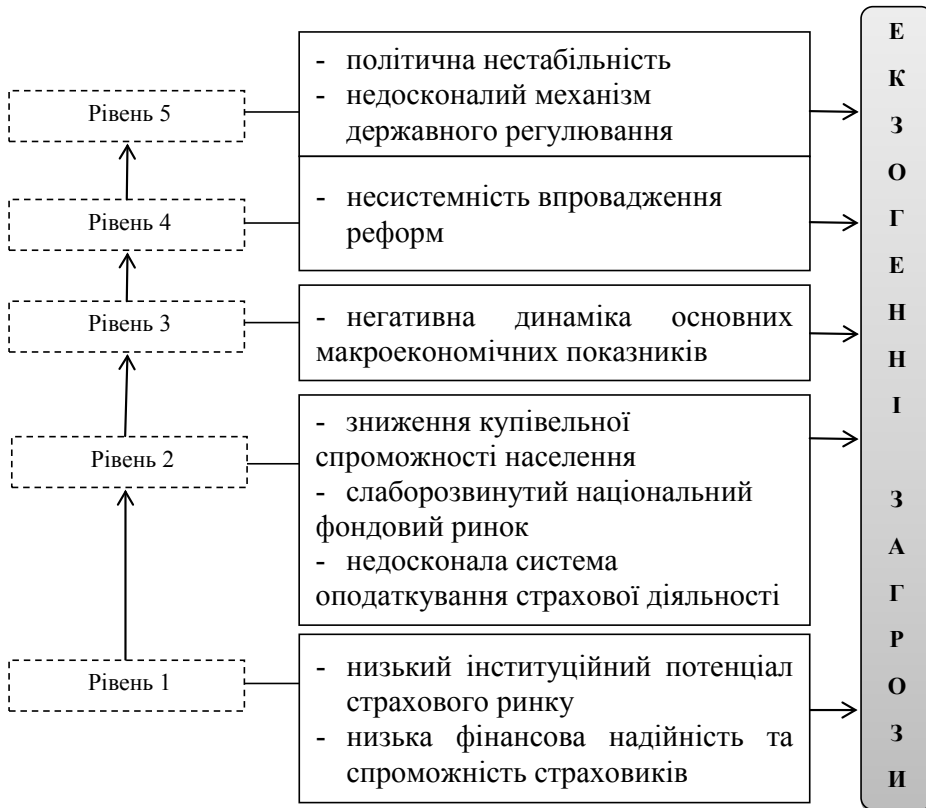

Рис. 3. Ієрархія екзогенних загроз для системи комерційного страхування України

Використання методу аналізу ієрархії дозволило виокремити та побудувати ієрархію основних екзогенних загроз для системи комерційного страхування, а саме:

- на першому місці серед основних загроз перебуває політична нестабільність і недосконалий механізм державного регулювання;
- друге посіла несистемність впровадження реформ на ринку страхування;
- негативна динаміка основних макроекономічних показників – на третьому місці;
- на четвертому відразу три загрози – низька купівельна спроможність населення, слабо розвинений фондовий ринок і недосконала система оподаткування страхової діяльності;

– на останньому місці ієрархії загроз опинилися два показники – кризові явища в банківській сфері і вплив глобально-інтеграційних процесів.

На основі графа взаємозв'язків між ендогенними загрозами для системи комерційного страхування України аналогічним чином побудовано ієрархію загроз (рис. 4).

Ієрархія основних ендогенних загроз для системи комерційного страхування:

- головною загрозою для системи комерційного страхування стало недосконале нормативно-правове забезпечення;
- на другому місці – низька інституційна спроможність регулятора;
- низька культура страхування зайняла третє місце;

Рис. 4. Ієрархія ендогенних загроз для системи комерційного страхування України

- структурно-функціональна диспропорція та низька капіталізація страхового ринку посіли четверте місце;
- останнє місце в ієрархії загроз зайняли низька фінансова надійність і платоспроможність страховиків та низький інвестиційний потенціал страхового ринку.

Моделювання ієрархії ендогенних та екзогенних загроз ефективному розвитку системи комерційного страхування дозволило дійти висновку, що головними загрозами для ринку є недосконале державне регулювання, нормативно-правове забезпечення та відсутність системних реформ у галузі комерційного страхування. В Україні державне регулювання системи комерційного страхування реалізується в напрямку жорсткої континентальної моделі регулювання. Аби наблизити систему комерційного страхування до європейських стандартів, необхідне впровадження пруденційного нагляду, який передбачає аналіз та контроль за ризиками, виявлення на ранніх стадіях проблемних питань у діяльності страховиків. До пріоритетних напрямів удосконалення державного регулювання системи комерційного страхування належать: реформування системи державної реєстрації, ліцензування та страхового нагляду; удосконалення чинного нормативно-правового забезпечення; усунення проявів тінізації, непрозорості ринку та підвищення рівня його економічної безпеки.

Деякі вітчизняні науковці, зокрема О. Гаманкова [12, 68], стоять на позиції “наглядової консолідації, тобто запровадження системи державного контролю за фінансовими ринками на основі комплексного єдиного консолідованого органу державного нагляду”. Ми поділяємо позицію вченого, що “комплексний орган нагляду дозволяє краще зрозуміти міжсекторальні ризики та проблеми, покращити нагляд за складними фінансовими інститутами та інструментами”.

Серед основних загроз розвитку системи комерційного страхування виокремлено також низьку культуру страхування. Ідентифікація страхової культури з точки зору розповсюдженості серед населення знань і навичок щодо страхування має обмежений характер. У зарубіжній літературі визначено, що сучасна страхова культура включає обов’язок інститутів влади створювати механізми захисту національних фінансово-економічних інтересів, протистояти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз розвитку фінансового інституту страхування, закріпленого законодавчо” [9]. Саме завдяки створенню ефективного державного механізму та законодавчого базису щодо імплементації культури у страхову сферу, реалізуються фінансові інтереси держави та громадян на національному та міжнародному рівнях.

Висновки. На основі аналізу побудованої ієрархії загроз для системи комерційного страхування України можемо зробити висновок, що на сучасному етапі ефективний розвиток страхування залежить від системності та послідовності державної політики і визначення моделі державного регулювання страхового ринку. Ефективний розвиток системи комерційного страхування також значною мірою залежить від соціально-економічної ситуації в державі, від системного реформування економіки.

Список використаних джерел

1. Кнейслер О. *Теоретико-методологічний інструментарій дослідження перестраховальних відносин* / О. Кнейслер // *Світ фінансів*. – 2010. – № 4. – С. 50–62.
2. Баранова В.Г. *Фінансовий механізм страхової системи України: проблеми функціонування і розвитку* : автореф. дис. ... д-ра. екон. наук : спец. 08.00.08 / В.Г. Баранова. – Одеса : ОДУ, 2010. – 38 с.
3. Хоминич И.П. *Методология формирования национальной страховой системы в кон-*

тексте системного аналізу / И.П. Хоминич, С.Н. Тихомиров // *Финансы*. – 2008. – №3. – С. 44–48.

4. Акофф Р. Планирование будущего корпорации / Р. Акофф ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1985. – С. 39.

5. Никулина Н.Н. Национальная страховая система: сущность, стратегия развития [Электронный ресурс] / Н.Н. Никулина, Л.Ф. Суходоева, Т.Д. Березина // *Страховые организации: бухгалтерский учет и налогообложение*. – 2008. – № 5. – Режим доступа : <http://www.lawmixru/bux>.

6. Тронин Ю.Н. Основы страхового бизнеса / Ю.Н. Тронин. – М. : Альфа-Пресс, 2006. – С. 20.

7. Барановський О.І. Філософія безпеки : в 2-х т. / О.І. Барановський. – К. : УБС НБУ, 2014. – Т. 1. – 831 с.

8. Барановський О.І. Філософія безпеки : в 2-х т. / О.І. Барановський. – К. : УБС НБУ, 2014. – Т. 2. – 715 с.

9. Панков Ю.В. Финансовая безопасность страховщика как атрибут страховой культуры [Электронный ресурс] / Ю.В. Панков // *Журнал "Самиздат"*. – Режим доступа : <http://zhurnal.lib.ru/p/pankov>.

10. Красавина Л.Н. Антиинфляционная политика и стратегия экономического роста / Л.Н. Красавина, Е.П. Баранова // *Деньги и кредит*. – 1999. – № 1. – С. 73.

11. Саати Т.Л. Принятие решений, метод анализа иерархий / Т.Л. Саати ; пер. с англ. Р.Г. Вачнадзе. – М. : Радио связь, 1993. – 278 с.

12. Гаманкова О.О. Проблеми переходу до наглядної консолідації на фінансовому ринку України / О.О. Гаманкова // *Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції "Інноваційні напрямки розвитку страхового ринку України" (19-20 квітня 2016 року)*. – К. : КТ "Забеліна-Фільковська Т. С. і компанія Київська нотна фабрика", 2016. – С. 68–72.

References

1. Kneisler, O. (2010). *Teoretyko-metodolohichniy instrumentarii doslidzhennia perestrakhuvalnykh vidnosyn* [Theoretical and methodological research tools reinsurance relationship]. *Svit finansiv*. – *World of Finance*, 4, 50-62 [in Ukrainian].

2. Baranova, V.H. (2010). *Finansoviy mekhanizm strakhovoi systemy Ukrainy: problemy funktsionuvannia i rozvytku* [The financial mechanism of the insurance system in Ukraine: problems of development and functioning]. Thesis 08.00.08. Odesa: Odeskyi derzh. un-t [in Ukrainian].

3. Hominich, I.P. (2008). *Metodologiya formirovaniya natsionalnoy strahovoy systemy v kontekste sistemnogo analiza* [Methodology of formation of the national insurance system in the context of the system analysis]. *Finansy*. – *Finance*, 3, 44–48 [in Russian].

4. Akoff, R. (1985). *Planirovanie budushchego korporatsii* [Planning the future of the corporation]. (Trans). Moscow: Progress [in Russian].

5. Nikulina, N.N., Sukhodoeva, L.F., Berезina, T.D. (2008). *Natsionalnaya strakhovaya sistema: sushchnost, strategiya razvitiya* [National insurance system: essence, development strategy]. *Strakhovyye organizatsii: buhgalterskiy uchet i nalogooblozhenie - Insurance companies: accounting and taxation*, 5. Available at: <http://www.lawmixru/bux>.

6. Tronin, Iu.N. (2006). *Osnovy strakhovogo biznesa* [Basics of insurance business]. Moscow: Alfa-Press [in Russian].

7. Baranovskiy, O.I. (2014). *Filosofiia bezpeky* [Philosophy security]. (Vol.1). Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].

8. Baranovskiy, O.I. (2014). *Filosofiia bezpeky* [Philosophy security]. (Vol.2). Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].

9. Pankov, Iu.V. *Finansovaya bezopasnost strahovshchika kak atribut strahovoy kultury* [Insurer financial security as an attribute of an insurance

culture]. Zhurnal Samizdat – Samizdat magazine. Available at: <http://zhurnal.lib.ru/p/pankov>.

10. Krasavina, L.N. (1999). *Antiinflyatsionnaya politika i strategiya ekonomicheskogo rosta [Anti-inflationary policy and the strategy of economic growth]. Dengi i kredit. – Money and Credit, 1, 73 [in Russian].*

11. Saati, T.L. (1993). *Prinyatie resheniy, metod analiza ierarkhiy [Decision-making, analytic hierarchy process]. (R.G. Vachnadze, Trans). Moscow: Radio svyaz [in Russian].*

12. Hamankova, O.O. (2016). *Problemy perekhodu do nahliadovoi konsolidatsii na finansovomu rynku Ukrainy [The problems of transition to the supervisory consolidation in the financial market of Ukraine]. Proceedings from IRIM 2016: III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii "Innovatsiini napriamky rozvytku strakhovoho rynku Ukrainy" – The Third International scientific conference "Innovative directions of Ukraine's insurance market". Kyiv: KT "Zabelina-Filkovska T. S. i kompaniia Kyivska notna fabryka" [in Ukrainian].*

Стаття надійшла до редакції 06.06.2016

УДК 336

Євген САВЕЛЬЄВ,
Віталіна КУРИЛЯК

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ ВАЛЮТНО-КУРСОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПЛАВАЮЧИЙ ВАЛЮТНИЙ КУРС, ОФІЦІЙНА ДОЛАРИЗАЦІЯ ЧИ ВАЛЮТНА РАДА

Досліджена проблема вибору режиму валютного курсу України з орієнтацією на пріоритетне вирішення завдань зростання рівня життя населення. Аргументовано, що в умовах нинішнього стану соціально-економічного розвитку країни можна підняти добробут населення до середньоєвропейських показників лише на основі запровадження ефективного валютного режиму. Обґрунтовано необхідність перегляду валютно-курсової політики у напрямку ревальвації гривні.

Ключові слова: валютна рада, втеча капіталів, детінізація, деофшоризація, доларизація, плаваючий валютний курс, платіжний баланс, режим валютного курсу.

Евгений САВЕЛЬЕВ, Виталина КУРИЛЯК

Социально-экономическая ориентация валютно-курсовой политики Украины: плавающий валютный курс, официальная долларизация или валютный совет

Исследована проблема выбора режима валютного курса Украины с ориентацией на приоритетное решение задач повышения уровня жизни населения. Дана аргументация, что в условиях нынешнего состояния социально-экономического развития страны можно поднять благосостояние населения до среднеевропейских показателей лишь на основе эффективного валютного режима. Обоснована необходимость пересмотра валютно-курсовой политики в направлении ревальвации гривны.

Ключевые слова: валютный совет, бегство капиталов, детенизация, деофшоризация, долларизация, плавающий валютный курс, платежный баланс, режим валютного курса.

Yevhen SAVELIEV, Vitalina KURYLIAK

Socio-economic orientation of exchange rate policy in Ukraine: floating, official dollarization or currency board

Introduction. The problem of choosing the exchange rate regime in Ukraine by giving priority to socio-economic standard of living is examined. The essence of the concept is that the monetary policy should form the basis to solve the issue of welfare and approach it to the average European indicators. Ukraine now occupies the last places in Europe on the amount of the

average salary (173 euros) and retiring pensions (63 euros). Besides, hryvnia is considered to be one of the most undervalued currencies in the world.

Purpose. Taking into account all the above-mentioned, the exchange rate policy, which is based on the current regime of a floating hryvnia, should be revised. This leads to a long-term poverty that will hinder an economic and social development and postpone the euro-integration plans of Ukraine for an indefinite period. Mechanism of overcoming the economic crisis and the crisis of welfare should be based on the use of the exchange rate mechanism.

Results. For this, we have to revalue the hryvnia exchange rate in order to bring in a relatively short period the amount of salaries and pensions in the currencies of developed countries to the indicators that Ukraine had in the year when Russia started aggression and the beginning of the antiterrorist operation. Later it will keep growing as the result of the economy development.

Conclusion. Considering the exchange rate regimes, including official dollarization and currency board, there is feasibility in formation of the exchange rate policy based on the latest model. Since the currency rate is derived from the value of the balance of payments, thus the fulfillment of this minimum-task can be real only through a financial recovery as well as the use of reserves that "lie on the surface". Most of them are already or become well-known. This is the deficit financing through the issuance of bonds; legalization of economy; deoffshorization; radical increase of import substitution; curbing of capital flight processes; increase of transparency in the banking sector; prevention of concealment of currency proceeds abroad; extension of use of the national currency in domestic circulation of money; a special regime of exchange relations with "law-abiding companies"; involvement in the banking sector currency that is in hands of population; spread of international currency swaps practice; the use of unconventional monetary policy by the National bank to repurchase of securities and debt obligations.

Keywords: currency board, exchange rate, capital flight, legalization of economy, de-offshorization, welfare, dollarization, wages, pension, balance of payments, exchange rate regime.

JEL Classification: E52.

1. До питання щодо стану соціально-економічного розвитку України

Соціально-економічний розвиток України в останні роки характеризується зростаючим зниженням рівня та умов життя населення. Підґрунтям цих процесів є падіння обсягу ВВП, виробленого у середньому на одну особу, зменшення реальних доходів на душу населення, обмежений доступ до системи охорони здоров'я, освіти та певних груп товарів і послуг. Зокрема, у розрахунку на одну особу в 2012–2013 рр. зупинився приріст фізичного обсягу ВВП, а в 2014–2015 рр. ця тенденція

стала від'ємною порівняно з попереднім роком (табл. 1).

Поза тим, що створення валового внутрішнього продукту є кінцевим узагальнюючим показником розвитку матеріальної і нематеріальної сфер, поширене його вживання для характеристики соціально-економічного стану країни є недостатнім, а в деяких економіках навіть оманливим. Щодо України, то за різною динамікою ВВП в окремі періоди, зокрема в період тривалої загальноекономічної кризи 1991–2000 рр., які в період економічного зростання після 2001 р., а з 2013 р. – падіння економіки,

Таблиця 1

Індекси фізичного обсягу валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу у 2000–2015 рр. (відсотків до попереднього року)

2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
104,5	105,9	100,5	100,2	93,7	90,0

*Примітка. Без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя, за 2014 рік – також без частини зони проведення АТО.

завжди приховуються багаторічні невирішені проблеми соціального спрямування. В цілому вони стали хронічними і багатосторонніми: зростаюче відставання від європейських стандартів організації заробітної плати і праці, пенсійного забезпечення, систем освіти та охорони здоров'я, ролі у суспільстві науки, культури, фізкультури і спорту, забезпечення робочими місцями.

Отже, настала пора визначитися з головним національним інтересом і йому підпорядкувати всі напрямки діяльності урядових інстанцій і бізнесу. Методологічно неприпустимо досліджувати національні інтереси, не виокремлюючи основного, адже за такого підходу формується великий “кошик” інтересів, з якого завжди можна вибирати такі, які вигідні діючим керівникам країни чи певним партіям. Саме таким “кошиком” є визначення Р.Т. Ковалюка, який зазначає, що “у сучасній геополітиці під національними інтересами розуміють стратегічно важливі цілі, що їх ставить перед собою кожна держава, і засоби, за допомогою яких вона розраховує їх досягти. Українські національні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. У цьому розумінні національні інтереси є найважливішими завданнями внутрішньої і зовнішньої політики” [13].

Категорію національного інтересу у науковій літературі розвивають переважно

політологи і фахівці з міжнародних відносин. Як правило, вони концентрують свою увагу на зовнішній орієнтації інтересів та уникають визначення їхньої ієрархії, і насамперед – головного інтересу. Вважається, що “на формування ієрархії національних інтересів значний вплив здійснюють й пристрасті або стереотипи політичного мислення” [5].

Визначення головного інтересу країни має орієнтуватися на сучасне розуміння напрямку розвитку цивілізації. ООН наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть сформулювала це завдання як розвиток людського потенціалу. Йдеться про те, що людина, її потреби й розвиток є головними передумовами прогресу і, відповідно, соціальної політики кожної держави – члену ООН. Вирішуючи цю проблему у країнах, що розвиваються, треба усвідомлювати, що нереально одночасно сягнути всіх світових вершин людського розвитку. Було б раціонально, насамперед, сконцентруватися на соціально-економічному напрямку, пов'язаному із підвищенням життєвого рівня населення.

З огляду на нинішній стан соціально-економічного розвитку, виокремлюючи його головні складові, які спроможні стати базою, вихідним пунктом людського розвитку України, правомірно стверджувати, що головним національним інтересом має бути і є добробут населення. Усі інші інтереси, включно з безпекою, є такими, що забезпечують задоволення цього інтересу. Його ігнорування навіть в умовах військових дій, як свідчить досвід Ізраїлю, неприпустимо,

що не означає неможливість тимчасового зниження життєвих стандартів через потреби у збільшенні витрат, пов'язаних із забезпеченням перемоги. Щодо України, то у гібридній війні з нею Росія робить ставку на фінансово-економічних важелях впливу, що ускладнює позитивне вирішення соціальних питань, проте не відкладає їх цілком, а потребує своєчасних попереджувачих і випереджальних дій. Зокрема, альтернативою на припинення дії Угоди про зону вільної торгівлі з Росією є створення таких зон з іншими країнами на різних континентах; заборона нею ввезення з України сільськогосподарської продукції, сировини та продовольства потребує просування цих товарів на інших ринках і т. і. Ефективність у веденні гібридної війни визначає можливість розвитку соціальної сфери, і навпаки.

Усвідомлення добробуту як основної цінності нації підтверджується і дослідженнями іноземних і вітчизняних соціологів. Зокрема, соціологічне опитування, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень, показало, що у системі цінностей пріоритет має добробут (46,5%). Подальші голоси поділися так: справедливість (44,3%), стабільність (40,9%), права людини (37,4%), порядок (36,1%), рівність перед законом (30,2%), свобода (18,1%), духовність (14,6%), патріотизм (13,1%), взаємодопомога (10,1%) і ефективність (4,1%) [5].

2. Економічний добробут як пріоритет соціально-економічного розвитку в умовах України

Надаючи пріоритетне значення добробуту в системі людського розвитку, з огляду на українські умови, треба зазначити, що у науково-практичному аспекті воно досліджувалося на різних етапах розвитку економічної науки на мікро- і макрорівнях. В. Петті вивчав вплив податків на добробут, Д. Рікардо – як відтворення робочої сили; К. Маркс – як соціально-економічну категорію, Е. Ен-

гель і В. Парето – з точки зору доходів робочих сімей та їх розподілу. Послідовник неокласичних ідей А. Маршала А. Пігу став автором теорії економічного добробуту. Її значення і в сучасних умовах залишається актуальним у тому розумінні, що в ній “можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру за допомогою грошей” [19]. Використовуючи в якості вимірника економічного добробуту розмір національного дивіденду (частку матеріального доходу, що можна виражати в грошах), Пігу відзначав його недосконалість через неспроможність урахування багатьох показників якості життя.

У сучасних теоріях людину як центральний елемент економічної системи намагаються відтворити поряд з категорією “людський розвиток” також термінами “рівень життя”, “спосіб життя”, “стиль життя”, “якість життя” тощо. Ця тенденція зростання у розвинених суспільствах популярності суб’єктивних оцінок досягнутого добробуту. Екстраполюючи його на перехідні економіки, не можна не враховувати обмеженість їх ресурсів для цілковитого одночасного досягнення світових стандартів усіх складових людського розвитку. В Україні варто зосередитися на базових складових економічного добробуту – заробітній платі і пенсійному забезпеченню, які треба визнати на найближчу перспективу головним національним економічним інтересом.

Натомість, трансформація економіки України в останні десятиліття характеризується орієнтацією на розвиток сфери виробництва і послуг як свого роду “річ у собі”. Важелі економічної політики модернізуються таким чином, що у пріоритетному становищі – бізнес, який в Україні є переважно олігархічним і кінцевою метою якого вважається прибуток взагалі і чистий прибуток підприємця, зокрема. Унаслідок такого підходу в системі розширеного відтворення саме фактор відтворення робочої

сили є неприродно дешевим ресурсом. Оплата праці протягом усього періоду незалежності є найдешевшим ресурсом. Український політичний бомонд вважає цей факт як конкурентну перевагу країни. Однак зарубіжні і національні інвестори не можуть нею скористатися через те, що населення шукає собі роботу за межами національного ринку, де українські мігранти мають щонайменше втричі вищі заробітки, ніж на Батьківщині [21]. За даними Світового банку, за межами України проживають до 7 млн. осіб, які народилися в Україні [14].

Перетворення України у країну-вигнанця для самих українців є наслідком того, що фактор життєвого рівня органічно не вмонтований в економічний механізм держави. Такий підхід міг би бути прийнятним, якби у системі розширеного відтворення виробничих відносин фази виробництва, обміну, розподілу і споживання мали пряму взаємозалежність. Проте кожна з цих фаз у некерованому просторі може виявляти себе по-різному і навзаєм впливати позитивно чи негативно на суспільно-економічний розви-

ток. Зрештою, для працюючих, на відміну від класу підприємців і політиків, вирішальним є забезпечення економічного добробуту, тобто високого рівня якості життя.

Успішний економічний розвиток України на нинішньому етапі, включно зі створенням реальних передумов для євроінтеграції, може набути достатньої ваги у гео-економічному і геополітичному просторі лише у випадку, коли українці матимуть достойний європейця рівень добробуту. Для цього немає іншого шляху, крім забезпечення працюючим європейського рівня заробітної плати. Нині за цим показником Україна посідає останнє місце в Європі (табл. 2). Якщо у 2015 р. середня заробітна плата в Україні становила 173 євро (у ЗМІ наводять й інші розрахунки, зокрема 135 євро), то “планкою” для завдань на найближчі 2–3 роки має бути рівень 500 євро, тобто рівень більшості нових членів ЄС.

Найбільш проблематичним питанням є добробут населення, основним джерелом якого є пенсійні виплати. Їхня питома вага у загальній чисельності населення краї-

Таблиця 2

Середньомісячна заробітна плата в країнах Європи у 2015 р. (євро)

№	Країна	€	№	Країна	€	№	Країна	€
1.	Норвегія	3527	13.	Італія	1898	25.	Латвія	504
2.	Люксембург	3189	14.	Іспанія	1615	26.	Угорщина	497
3.	Данія	3113	15.	Словенія	1000	27.	Сербія	436
4.	Франція	2449	16.	Португалія	805	28.	Боснія і Герцеговина	422
5.	Фінляндія	2321	17.	Польща	750	29.	Румунія	395
6.	Швеція	2268	18.	Словаччина	745	30.	Білорусь	353
7.	Ірландія	2160	19.	Естонія	735	31.	Болгарія	333
8.	Нідерланди	2136	20.	Хорватія	712	32.	Туреччина	277
9.	В. Британія	2010	21.	Греція	704	33.	Молдова	181
10.	Німеччина	2054	22.	Чехія	702	34.	Україна	173
11.	Австрія	2012	23.	Литва	527			
12.	Бельгія	1946	24.	РФ	527			

*Складено на основі [12].

Середньомісячна пенсія у країнах Європи (євро)

1.	Люксембург	3000	14.	Іспанія	877	27.	Латвія	258
2.	Норвегія	1760	15.	Бельгія	847	28.	Литва	220
3.	Греція	1600	16.	Мальта	615	29.	Росія	196
4.	Данія	1411	17.	Словенія	604	30.	Румунія	174
5.	Швейцарія	1393	18.	Туреччина	580	31.	Боснія і Герцеговина	171
6.	Німеччина	1270	19.	В. Британія	460	32.	Болгарія	145
7.	Італія	1141	20.	Польща	437	33.	Україна	63
8.	Франція	1108	21.	Чехія	396	34.	Албанія	55
9.	Швеція	1060	22.	Португалія	354	35.	Ірландія	Н.д.
10.	Фінляндія	1050	23.	Словаччина	351	36.	Нідерланди	Н.д.
11.	Ісландія	1046	24.	Угорщина	332		Сербія	Н.д.-
12.	Австрія	1020	25.	Хорватія	324	33	Україна	63
13.	Бельгія	847	26.	Естонія	280			

* Складено на основі [20].

ни становить близько 30% при середньо-му розмірі пенсій у 2015 р. 1536 грн. Для порівняння: мінімальна заробітна плата з 1 вересня 2015 р. встановлена на рівні 1378 грн., з 1 травня 2016 р. – 1450 грн. і з 1 грудня 2016 р. – 1600 грн. За таких умов утримування осіб пенсійного віку покладається переважно на активне трудове населення, переважна більшість якого неспроможне на це при нинішньому рівні заробітної плати. Водночас уряд орієнтує соціально-економічну політику на “заморожування” пенсій через дефіцит пенсійного фонду. Зрештою, добробут осіб пенсійного віку опиняється у “зачарованому колі”: у 2015 р. власні надходження пенсійного фонду склали 64,16%, кошти державного бюджету на фінансування пенсійних програм – 35,81% [3] і подальше його розтягування є проблематичним. Розірвати це “зачароване коло” у вирішенні проблем добробуту осіб пенсійного віку і його наслідків може лише докорінна зміна політики добробуту і, як початок сприяння зростанню купівельної спроможності пенсіонерів, укріплення національної грошової одиниці.

Щодо пенсійної політики, то варто зазначити, що у світі нині спостерігається тенденція підтримання високого рівня гуманного ставлення до громадян пенсійного віку. Зокрема, в Австрії пенсія становить 77% заробітної плати, в Італії – 75%, у Туреччині – 64,5%. Найбагатших пенсіонерів має Греція, де рівень пенсії становить 96% попередніх заробітних плат [20]. Вочевидь, на ці рубежі Україні нереально миттєво вийти, але взяти за орієнтир у соціально-економічній політиці країни сучасну тенденцію і визначати щорічно кроки поступу у цьому напрямку цілком можливо.

3. Монетарний фактор у формуванні добробуту населення України

Формування і розвиток концепцій валютно-курсової політики концентрується переважно на аспектах макроекономічного рівня. Дослідники вивчають вплив валютного курсу на зовнішньо-торгівельний баланс, динаміку експорту й імпорту у вартісному вираженні, створення валютних резервів. Вивчаються також проблеми мікрорівня, пов'язані з діяльністю фірм, що працюють на експорт і/або конкурують з імпортом.

Проте, як зроблено висновок у докторській дисертації Я. Белінської, “регулювання валютного курсу є дворівневим, де постійно виявляються взаємозв’язки між курсовою динамікою і соціально-економічними параметрами розвитку країни (макрорівень) та специфічні риси відносин між органами монетарної влади і суб’єктами валютного ринку (мікрорівень), та циклічним процесом, в основі якого лежать періодично наростаючі розриви між валютним курсом і соціально-економічними показниками” [4]. Попри вірну загальну передумову щодо всеохоплюючого впливу валютного курсу на процеси економічної і соціальної сфер, дисертант обмежив своє дослідження підприємницьким сектором.

В економічній літературі, присвяченій валютно-курсовій політиці, більшість авторів намагаються визначити її цілі. Уза-

гальнення цих пошуків (табл. 4) свідчить про неоднозначність цільової орієнтації валютно-курсової політики. Вона може визначатися геополітичними, гео-, макро- або мікроекономічними факторами, а також станом фінансової системи країни. Зокрема, Китай, намагаючись виграти товарну конкуренцію із США і ЄС, підтримує девальваційні тенденції юаня часом навіть у вигляді валютної війни. Водночас, він переслідує цілі перетворити національну валюту на п’яту міжнародну резервну валюту, яка має впливати разом з долларом, євро, фунтом і єною на вартість валюти МВФ SDR. Натомість, у Російській Федерації вважається допустимою волатильність валютного курсу при збереженні великих золотовалютних резервів, розглядаючи останні в якості гарантії національної безпеки [23]. Така політика була випробувана

Таблиця 4

Узагальнення цілей валютно-курсової політики*

Стабільність національної валюти
Утримання визнання в якості великої держави
Забезпечення міжнародної конкурентоспроможності держави
Економічне зростання (ВВП)
Зменшення тіньового сектору економіки
Повна зайнятість
Зростання інвестицій
Стимування інфляції
Стимулювання економічної активності
Зростання заощаджень у національній валюті
Зростання заощаджень в іноземній валюті
Оптимізація платіжного балансу
Зростання іноземних інвестицій
Досягнення адекватного рівня валових резервів
Згладжування різких коливань обмінного курсу
Обслуговування й виплата зовнішнього боргу
Оптимальний рівень валютного курсу

* Складено на основі [1; 2; 7].

РФ після "Війни 888"¹, коли завдяки їй вдалося пережити фінансову кризу 2008 р. без суттєвих втрат. Відповідно в умовах війни з Україною та санкцій з боку США, Європи і України Центробанк Росії готовий сприймати будь-який рівень волатильності, аби не витратити золотовалютні резерви. У російському варіанті політика валютного курсу набуває геополітичної орієнтації, яка мало пов'язана з урахуванням економічних закономірностей. Хоча, як можна зробити висновок, після відносно довготривалого дотримання такої політики Росією, уникнути катастрофічних наслідків для золотовалютних резервів також неможливо.

Навіть конституційне і законодавче закріплення положення, що "основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України" [10], не можна сприймати як її утримання на незмінному рівні за будь-яких умов і будь-якою ціною, адже таке, по суті, і не можливо². До того ж, як справедливо зауважує В. Юрчишин, НБУ свідомо уникає чіткого викладу грошово-кредитної політики, монетарних механізмів та інструментів, завдяки яким можна оцінювати поточну динаміку, контролювати, коригувати і прогнозувати цільові показники найважливіших макроекономічних складових [25].

Не випадково основна мета, яку вирішує Європейський центральний банк, прив'язується до стабільності цін, на основі якої має досягатися двоєдина мета: економічне зростання і створення робочих місць [30]. Європейський центральний банк першочергове значення в євросоні надає цінній стабільності, що вважається найбільшим внеском грошово-кредитної політики до забезпечення повної зайнятості і збалансованого економічного зростання. Важливо при цьому враховувати, що європейська стратегія зайнятості від відносно вузького завдання ліквідації безробіття розвивається у комплексну соціально-економічну мету, яка, зокрема, містить формування ефективного ринку праці, вирішення проблеми старіння населення, соціальне забезпечення громадян.

Отже, повертаючись до українських реалій, треба зазначити, що акцентування завдання Національного банку лише на стабільності грошової одиниці без чіткої ув'язки із розвитком соціально-економічної сфери призводить значною мірою до безвідповідальності цієї важливої ланки ринкових відносин за добробут населення. Як видно з табл. 5, за два роки (2014–2015) курс гривні щодо основних валют – долара США і євро – впав майже у 2,5 рази. Відповідно, заробітна плата, виміряна у цих грошових

Таблиця 5

Курс гривні до долара США і євро (середнє за період) і середньомісячна номінальна заробітна плата у гривнях, доларах США і євро*

Рік	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Курс дол.	5,0	5,4	7,8	7,9	8,0	8,0	8,0	11,9	21,9
Курс євро.	6,9	7,7	10,9	10,5	11,1	10,2	10,6	15,6	24,2
Зарплата, грн.	1352	1806	1692	2250	2648	3041	3282	3408	4195
Зарплата, дол.	270,2	334,4	216,9	248,8	331,0	380,1	410,2	286,4	191,5
Зарплата, євро.	195,9	234,5	155,2	214,3	238,6	298,1	309,6	218,5	173,3

* Розраховано за даними Держкомстату та НБУ.

¹ Початок війни з Грузією – 08.08.2008.

² Поняття стабільності грошової одиниці України законодавчо не визначено, а серед науковців періодично дискутується.

одинацях, зменшилася майже вдвічі, що є безпрецедентним для країн, які проголошують курс на європейську інтеграцію.

Через монетарні фактори зросла напруга у пенсійному забезпеченні, яким охоплюється більше як 25% населення (табл. 6). У 2015 р. середній розмір пенсії у доларах США і євро становив, відповідно, 50,0% і 62,8%. За цим показником Україна посідає передостаннє місце в Європі, випереджаючи лише Албанію на 8 дол. США (табл. 3). При цьому, в Україні відсутня державна політика і концепція щодо розвитку добробуту осіб, які перебувають на пенсії.

Зрештою, нині соціально-економічне становище пересічного українця, що працює і перебуває на пенсії, визначається валютно-курсовою політикою. Саме через падіння курсу гривні заробітна плата і пенсія набули тенденції різкого падіння. Її можна призупинити, що й спостерігається у 2016 р., проте повернути Україну у лоно держав із середньоєвропейськими доходами в найближчі роки можна лише монетарними методами. Йдеться про повернення курсу гривні до втрачених позицій. За оцінкою експертів видання The Economist, гривня має один із найнижчих рейтингів серед найбільш недооцінених валют світу [32]. Її курс до долара за індексом Біг-Маку має становити 7,3, що відповідає недооцінці національної грошової одиниці майже на 70%. У валютно-курсовій політиці держава повинна закінцеву мету мати громадян, а не інституції.

Загалом, соціально-економічна політика будь-якої держави має в своїй основі

орієнтацію на зайнятість і заробітну плату, детермінантом якої є рівень пенсійного забезпечення. Не можна не погодитися з директором соціальних програм Центру Разумкова, що “поки праця в країні недооцінена, та ще і половина економіки перебуває в тіні, говорити про нормальну соціальну політику не доводиться. Якщо ми не займаємося первинними речами (адекватною оплатою праці), то вторинними (підвищення пенсійного віку, оподаткування пенсій і т. д.) можна займатися скільки завгодно – це ні до чого не приведе. Що ми і спостерігаємо ось вже 25 років. Європейська країна не може пишатися тим, що її основною конкурентною перевагою є дешева робоча сила” [27]. Звичайно, однозначно визначити достатній для найближчого майбутнього рівень заробітної плати неможливо. Але варто позитивно сприймати точку зору, що зарплату необхідно підвищити ще принаймні на 80% [26]. Проте заниження рівня заробітної плати у валютній оцінці знижує додану вартість української продукції на світовому ринку, зрештою, і конкурентоспроможність української економіки.

4. Валютні режими в умовах України

Недооцінка і переоцінка національної валюти визначає паритет її купівельної спроможності. Ці явища в умовах глобалізації мають наскрізну дію на функціонування економіки країни, справляючи вплив на експортерів та імпортерів, конкурентоспроможність і прибутковість компаній, змінюючи ситуацію із зовнішньою заборгованістю та залученням іноземних інвестицій. Проте

Таблиця 6

Середньомісячна пенсія станом на 1 січня (у гривнях, доларах і євро)*

Рік	2011	2012	2013	2014	2015
Пенсія, грн.	1121,8	1123,2	1140,0	1487,1	1536,0
Пенсія, дол.	140,1	140,4	142,5	125,0	70,1
Пенсія, євро.	101,1	110,1	107,5	95,3	63,5

* Складено за даними Держкомстату та НБУ.

нестабільність валютного курсу та його зниження спричинюють негативні соціально-економічні наслідки, що виявляється у структурних зрушеннях в економіці через зменшення у національному доході питомої ваги споживання при зростанні споживчих цін і, зрештою, погіршенні рівня життя населення. Соціологічні опитування, проведені Центром Разумкова 18–24 грудня 2015 р. у всіх регіонах України (за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей), засвідчили, що курс гривні до долара не має жодного впливу на рівень життя лише 7,4% населення. Водночас значний вплив він справляє на добробут 44,4%, а визначальний – для 23,9% населення [16].

В Україні за часи незалежності випробували різні підходи. Серед них: плаваючий (1993 р.), фіксовано-регульований (1994 р.), режим регульованого плаваючого валютного курсу (1997 р.), режим валютного коридору (1998 р.), метод фіксингу на Українській міжбанківській біржі (1999 р.), плаваючий (2000–2003 рр.), поступовий перехід до вільного плавання (2006–2007 рр.), як середньозважена курсів покупців і продавців на міжбанківському валютному ринку за попередній день із можливістю відхилення ± 2 та його фіксація (2009–2012 рр.). Нині НБУ намагається реалізувати модель вільно плаваючого курсу [6; 18].

При виборі режиму валютного курсу важливо сформувані ієрархію цілей, вирішення яких він має забезпечити. Багато науковців наголошують на макроекономічних завданнях: економічне зростання (ВВП), зменшення тіньового сектору економіки, повна зайнятість, зростання інвестицій, стримування інфляції, стимулювання економічної активності. Серед цілей грошово-кредитної політики називають зростання заощаджень в іноземній валюті, розширення доступності кредитів, оптимізація

платіжного балансу, зростання іноземних інвестицій, досягнення адекватного рівня валових резервів, обслуговування й виплата зовнішнього боргу [1; 2, 11; 7].

5. Вибір режиму валютного курсу

Проблема вибору режиму валютного курсу в науковій літературі та господарській практиці ще не отримала рішення, яке могло би бути беззаперечною підставою для використання у формуванні економічної політики. Економічна спільнота певною мірою розділилася на тих, хто вважає, що валютні курси не мають значення (монетаристи), і тих, хто переконаний, що валютні курси важливі, і тому інструменти валютно-урсової політики можуть і повинні бути частиною економічної політики. У західній економічній думці досягнуто консенсусу стосовно того, що істина перебуває десь посередині. Це треба розуміти як відсутність моделі режиму валютного курсу, який би однаково підходив для усіх країн і часів. З огляду на це, слід детально вивчати національні умови та особливості, щоб обрати валютно-урсовий режим, що відповідав би завданням економічного розвитку [22; 31].

Основою вирішення мети підпорядкування валютно-урсової політики соціально-економічним потребам розвитку країни є вибір режиму валютного курсу. За класифікацією МВФ, вирізняють 10 видів режимів валютного курсу (табл. 7).

Більшість країн при виборі валютного курсу орієнтувалися на системи стабілізації інфляції на основі прив'язки валютного курсу до валют розвинутих країн. Їх спонукали на такі рішення пошук самостійного шляху (Чилі, Ізраїль, Польща) або серйозні валютні кризи (Мексика, Таїланд, Індонезія, Південна Корея). Практика країн Центральної та Східної Європи, основою економічної політики яких є європейська інтеграція, свідчить про нежиттєздатність режиму гнучкого валютного курсу на перехідному етапі [9].

Таблиця 7

Режими валютних курсів за класифікацією МВФ 2011 року [17; 28].

Режим валютного курсу	Класифікація МВФ	Країни
<i>Режими плаваючого курсу</i>		
Плаваючий курс	Floating	Бразилія, Грузія, Молдова, Румунія, Туреччина, ПАР, Індія
Вільно плаваючий курс	Independently floating	США, Польща, Австралія, Канада, країни Єврозони
<i>Перехідні режими</i>		
Режим стабілізованого курсу	Stabilised arrangement	Гондурас, В'єтнам, Македонія, Білорусія
Фіксований курс з можливістю коригування курсу	Crawling peg	Нікарагуа, Ботсвана, Узбекистан
Інші режими з можливістю корегування курсу	Crawl-like arrangement	КНР, Казахстан, Аргентина, Хорватія
Фіксований курс у рамках горизонтального коридору	Pegged exchange rate within horizontal bands	Тонга
Інші режими керованого курсу	Other managed arrangement	Сінгапур, Нігерія, Малайзія, Росія
<i>Режими фіксованого курсу</i>		
Курсовий режим без окремого законного засобу платіжу	Exchange arrangement with no separate legal tender	Еквадор (USD), Зімбабве (USD), Чорногорія (EUR), Андорра (EUR)
Режим валютного управління або валютної ради	Currency board arrangement	Гонконг, Болгарія
Інші режими, орієнтовані на фіксований курс	Other conventional fixed peg arrangement	ОАЕ, Саудівська Аравія, Данія

Щодо України, то з огляду на її євро-інтеграційну стратегію, треба обрати лінію у валютно-курсній політиці у напрямку адаптації до фінансово-економічного порядку Єврозони. При цьому найбільшим пріоритетом має користуватися мета забезпечення європейського рівня життя населення, його добробуту. Для її вирішення має бути вибрана альтернатива з двох моделей: валютної ради і режиму без суверенного платіжного засобу (який також називають офіційною доларизацією). Ще один шлях – євроізація або вступ до Єврозони найближчими роками.

6. Офіційна доларизація

Офіційна доларизація передбачає відмову від національної валюти на користь іноземної. Як правило, вибирають долар, євро або єну. Це дає змогу уникнути ринко-

вого розшарування у формі поділу на ринок фінансів, деномінований у національній валюті, і ринок фінансів, деномінований у валюті іноземної держави. За умов офіційної доларизації відсутня проблема валютних дисбалансів, валютний ризик і ризик банківської паніки. Проте для країни з великим ресурсним і кадровим потенціалом за офіційної доларизації центральний банк володіє обмеженими можливостями виконання ролі кредитора останньої інстанції та втрачає свої доходи від сеньйоражу. Крім того, прийняття моделі офіційної доларизації суттєво скорочує самостійність у формуванні і проведенні на міжнародному рівні власної грошово-кредитної політики.

Офіційну доларизацію слід відрізнити від доларизації де-факто, котра притаманна українській економіці [8]. Остання “по-

значає ситуацію, в якій іноземну валюту використовують поруч із національною як засіб обміну (для здійснення угод, тобто відбувається “заміщення валюти”) або як засіб заощадження в готівці (відбувається “заміщення активів”) [15; 29]. Доларизація де-факто є стихійним процесом, який базується на паралельному використанні вільно конвертованих валют. Більшість операцій з їх обігу відбуваються поза сферою впливу регулятора. За класифікацією МВФ, доларизація де-факто – це доларизація платежів (розрахунки у доларах всередині країни) і фінансова доларизація (використання інвалюти для цілей заощадження).

7. Валютна рада

Валютна рада є режимом валютного курсу, згідно з яким національна валюта забезпечена (більш ніж на 50 відсотків) резервами іноземної, а обмін національної валюти на іноземну здійснюється на вимогу і за твердим обмінним курсом. Модель валютної ради передбачає, що грошово-кредитна політика підпорядковується простому правилу – емісія грошей допускається лише за наявності резерву іноземної валюти. Водночас, фінансова дисципліна досягається механізмом здійснення емісії грошей лише за умови наявності резервів іноземної валюти. Зрештою, законодавче закріплення валютного курсу дає змогу убезпечити його від спекулятивних атак і, таким чином, забезпечує його стабільність упродовж більш тривалого часу. Переваги валютної ради для країн із ринками, що формуються, полягають також у відносно невисокому рівні інфляції порівняно з країнами, які використовують режими м'якої прив'язки чи вільно плавання національних валют.

Використання валютної ради у системі курсової політики національної грошової одиниці потребує вибору так званої валютякоря, тобто валюти, до якої здійснюється прив'язка гривні. Вважається, що в якості

такої доцільно використовувати одну або корзину вільно конвертованих валют країн – найбільших партнерів [17]. Нині таким партнером України став Європейський Союз. Так, експорт України до ЄС у 2013 р. становив 26,9%, 2014 – 31,8% і 2015 – 32,8%. Динаміка імпорту, відповідно, 37,2%, 39,8% і 42,1% [24]. Попри популярність у міжнародних розрахунках України та тіншовій економіці долара США, товарна торгівля українського бізнесу на ринку Сполучених Штатів Америки незначна: у 2015 р. питома вага експорту становила 1,3%, імпорту – 3,9% [11].

Режим валютної ради Україна може упроваджувати суто гіпотетично на основі фіксації гривні до спеціальних прав запозичення (SDR), які імітує МВФ як резервний і платіжний засіб. Україна постійно співпрацює з МВФ у питаннях проведення у країні реформ. У 2015 р. фонд відкрив чотирирічну програму механізму розширеного кредитування (EFF – Extended Fund Facility) на 17,5 млрд. дол. або 12,348 млрд. SDR. Проте МВФ орієнтує НБУ на режим плаваючого курсу з таргетуванням у формі інфляції. Попри позитивні результати такої політики у Грузії, Румунії, Туреччині, Ізраїлі і деяких інших країнах, вона не спроможна належним чином і в прийнятні терміни відновити купівельну спроможність гривні. Адже таргетування пов'язане з багатьма факторами, які не мають безпосереднього впливу на валютний курс, але є важливими для економіки України. Крім того, з огляду на відкритість економіки України, інфляційне таргетування може давати суттєві “збої” через вплив процесів світового ринку.

Зрештою, шлях прив'язки гривні до євро має суттєву перевагу в аспекті поглиблення прямих і непрямих зв'язків з економічною і фінансовою системою ЄС як емітента якірної валюти. Це сприятиме зростанню експортного потенціалу України і залученню інвестицій з ЄС, орієнтованих

на реструктуризацію економіки відповідно з економікою країн якірної валюти, що відповідає цілям європейської інтеграції України.

“Ахіллесовою п'ятою” валютної ради є втрата здатності механізму грошово-кредитної політики впливати на циклічні потреби й асиметричні шоки. Крім того, валютний курс позбавляється функцій зміни умов міжнародної конкуренції, що має досягатися зниженням цін чи витрат на заробітну плату. Разом з тим, масштаби коригування номінальної заробітної плати, як правило, менші, ніж масштаби коригування цін.

Зважаючи “за” і “проти” кожної моделі режиму валютного курсу в системі реформування української економіки, не можна не усвідомлювати, що вони не є універсальними. Проте ставка на режим валютної ради дозволяє стабілізувати фінансовий ринок і у короткі строки компенсувати падіння життєвого рівня населення, яке стало наслідком прорахунків, зловживань і корупційних рішень на користь окремих олігархічних груп у системі валютно-курсової політики. Для цього треба знайти “золоту середину” між існуючим валютним курсом гривні і рівнем, який можна вважати “планкою” недооцінки гривні. Вважаємо, що повернення валютного курсу гривні до долару на рівні 12,0 – 16,0 відповідало б національному консенсусу і повернуло довіру до банківської системи.

Сподівання на систему валютної ради мають своєю підставою їх успіх у Гонконзі (1983), Аргентині (1991), Естонії (1992), Литві (1994), Болгарії (1997), Боснії (1997). Для того, щоб Україна спромоглася повторити цей досвід не в гіршому вигляді, вона має адаптувати його до своїх умов і завдань. При цьому треба виходити з того, що курс грошової одиниці є похідною величиною від платіжного балансу. З огляду на це, зміцнення національної грошової одиниці в умовах України потребує оздоровлення фінансів

шляхом використання наступних резервів, фінансування дефіциту бюджету через випуск облігацій; детінізація економіки; деофшоризація; радикальне збільшення імпортозаміщення; стримування втечі капіталів; підвищення прозорості у банківському секторі; упередження приховування валютних доходів за кордоном; поширення сфери використання гривні у внутрішньодержавному грошовому обігу; особливий режим валютних відносин із “законослухняними” компаніями; залучення у банківський сектор валюти, що є на руках у населення; стримування процесів втечі капіталів; поширення практики міждержавних валютних свопів; використання неконвенційних інструментів монетарної політики на викуп Нацбанком цінних паперів і боргових зобов'язань.

8. Висновки

Валютна рада є монетарним механізмом реформування економіки. Проте вона спроможна суттєво покращити соціально-економічні показники розвитку України і, насамперед, сприяти доведенню життєвого рівня населення до середнього європейського. На цій основі можуть бути створені умови для швидкого зниження інфляції, повернення довіри до національної валюти. Водночас валютна рада – не панацея для вирішення всіх проблем економіки України. Нині має бути розроблена парадигма економічного зростання, складовою частиною якої стане оновлена концепція режиму валютного курсу.

Список використаних джерел

1. Барсесян А.Г. Валютно-курсова політика України в системі макроекономічного регулювання : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.02 / А.Г. Барсесян. – К. : КНУ, 2007.
2. Валютно-курсова політика України : монографія / [М. І. Крупка, М. І. Кульчицький, Н. В. Жмурко, Д. В. Ванькович]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 11.

3. Виконання бюджету Пенсійного фонду у 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533
4. Белінська Я.В. Регулювання валютного курсу в Україні в умовах глобалізації : автореф. дис. ... д-ра ек. наук : спец. 08.00.08 / Я.В. Белінська ; Національний університет Державної податкової служби України. – Ірпінь, 2009. – С. 4.
5. Гай-Нижник П. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки / Павло Гай-Нижник, Леонід Чупрій // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№5). – С. 465–471.
6. Гальчинський А. Плаваючий курс – це початок кінця адміністративного ринку / Анатолій Гальчинський // Дзеркало тижня, 21 лютого 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/anatoliy-galchinskiy-plavayuchiy-kurs-se-rochatok-kincyua-administrativnogo-rinku-html>
7. Дзюблук О.В. Валютна політика : підручник / О.В. Дзюблук. – К. : Знання, 2007.
8. Диба М.І. Сучасні підходи до використання режимів валютного курсу / М.І. Диба, Г.В. Мироненко // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1. – С. 141
9. Дін Д.В. Режими валютного курсу в країнах Центральної та Східної Європи з уроками для України / Джеймс В. Дін. – К. : Центр соціально-економічних досліджень CASE-Україна, 2002.
10. Закон України “Про Національний банк України” // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
11. Зовнішня торгівля України товарами і послугами у 2015 році // Статистичний збірник. – К. : Держкомстат, 2016. – С. 34.
12. Карта європейських зарплат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://divannaya-sotnya.com.ua/One_Photo_News/karta-vropeyskih-zarplat.html
13. Ковалюк В.Т. Національні інтереси України в новій геополітичній ситуації / В. Т. Ковалюк // Вісник Київського міжнародного університету. – Сер. “Міжнародні відносини”. – 2007. – Вип. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/06/kovaluk.htm>
14. Кравчук К. Скільки українців працює за кордоном? / К. Кравчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://society.lb.ua/life/2013/11/28/243134_skilli_ukraintsiv_pratsyuye.html
15. Леві Єяті Едуардо Фінансова доларизація. Економічна політика. – 2006.
16. Міщенко М. Ставлення громадян України до проблеми стійкості курсу національної валюти / М. Міщенко // Сучасна валютна політика і особливості її реалізації в Україні. – К. : Центр Разумкова, 2016. – С. 112.
17. Найман Э. Какой режим валютного курса нужен Украине / Эрик Найман // Сучасна валютна політика і особливості її реалізації в Україні. – К. : Центр Разумкова, 2016. – С. 56.
18. НБУ. Лист про наміри та Меморандум про економічну та фінансову політику, 21 липня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=20163929>;
19. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. – М. : Прогресс, 1985. – С. 73–74.
20. Самые высокие пенсии – только десять стран [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ubiznes.ru/skolko-zarabatyvaet/samyevysokie-pensii-v-evrope-top-desyat-stran.html>
21. Сирочук Н.А. Міжнародна трудова міграція українців до країн Європейського Союзу: фактори впливу / Н. А. Сирочук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : 12_kpi_2014.doc
22. Сіску Т., Савельєв Є. Валютні режими і валютно-курсова політика України у вимірах “благословенної” і “неблагословенної” трійці / Томас Сіску, Євген Савельєв // Журнал європейської економіки. – 2016. – № 2.
23. Сокровищница Кремля: Путин пожертвует стабильностью рубля ради роста золотовалютных резервов, 1 марта 2016

[Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/90617-sokrovischnitsa-kremlya-putin-pozhertvuet-stabilnostyu-rublya-radi-rosta-zolotovalyutnyih-rezervov.htm>

24. Співробітництво між Україною і країнами ЄС у 2015 році // Статистичний щорічник. – К., 2016.

25. Юрчишин В. Глобальний контекст валютної політики і напрями посилення стійкості національної грошової одиниці в Україні / В. Юрчишин // Сучасна валютна політика та особливості її реалізації в Україні. – К., 2016. – С. 35.

26. Юрчишин В. Зростання зарплат залежить від якості праці і підвищення конкурентоздатності / Василь Юрчишин // Сьогодні. – 21 липня 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6194

27. Шангіна Л. Основою соціальної політики повинні бути зайнятість і гідна оплата праці / Людмила Шангіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6176

28. Annual report on exchange arrangements and exchange restrictions [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.imf.org/external/pubs/>;

29. Levy-Yeyati E. To Float or to Fix / Levy-Yeyati, Eduardo and Federico Sturzenegger // American Economic Review. – 2003. – № 93(4). – P. 1173–1193.

30. Objective of monetary policy [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.ecb.europa.eu/mopo/intro/objective/html/index.en.html>.

31. Siskou T., Savelyev Yev. Currency regimes and exchange rate policy in Ukraine in the realm of “Blessed” and “Unblessed” Trinity / Tomas Siskou, Yevhen Savelyev // Journal of European Economy. – 2016. – № 2.

32. The Big Mac index [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.economist.com/content/big-mac-index>

References

1. Barsehyan, A.H. (2007). Valiutno-kursova polityka Ukrainy v systemi makroekonomichnoho rehuliuвання [Exchange rate policy of Ukraine in the system of macroeconomic management]. Thesis: 08.00.02. Kyiv: KNU [in Ukrainian].

2. Krupka, M.I., Kulchytskyi, M.I., Zhmurko, N.V., Vankovych, D.V. (Eds). (2012). Valiutno-kursova polityka Ukrainy [Exchange rate policy of Ukraine]. Lviv: LNU, 11 [in Ukrainian].

3. Vykonnannya biudzhetu Pensiinoho fondu [Budget execution of Pension Fund] (2015). Available at: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=95533.

4. Belinska, Ya.V. (2009). Rehuliuвання valiutnoho kursu v Ukraini v umovakh hlobalizatsii [Regulation of the exchange rate in Ukraine in conditions of globalization]. Natsionalnyi universytet Derzhavnoi podatkovoi sluzhby Ukrainy – National university of State tax service of Ukraine. Irpin [in Ukrainian].

5. Hai-Nyzhnyk, P. (2014). Natsionalni interesy, natsionalni tsinnosti ta natsionalni tsili yak strukturoformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky [National interests, national values and national goals as the structure forming factors of national security policy]. Hileia – Gilea, 84 (5), 465–471 [in Ukrainian].

6. Halchynskiy, A. (2014). Plavaiuchy kurs – tse pochatok kintsia administratyvnoho rynku [Floating rate is the beginning of the end of the administrative market]. Dzerkalo tyzhnya – Mirror of the week. Available at: <http://gazeta.dt.ua/macrolevel/anatoliy-galchynskiy-plavayuchy-kurs-ce-pochatok-kincy-administrativnogo-rinku-.html>.

7. Dzyublyuk, O. V. (2007). Valiutna polityka [Currency policy]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

8. Dyba, M.I., Myronenko, H.V. (2013). Suchasni pidkhody do vykorystannia rezhymiv valiutnoho kursu [New approaches to the use of exchange rate regimes]. Visnyk OUN im. I.I. Mechnykova – Bulletin of ONU, 18, 1, 141 [in Ukrainian].

9. Din, D. V. (2002). Rezhymy valiutnoho kursu v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy z urokamy dlia Ukrainy [Exchange rate regimes in Central and Eastern Europe with lessons for Ukraine]. Kyiv:

Tsentr sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen CASE-Ukraina [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy Pro Natsionalnyi bank Ukrainy [Law of Ukraine on the National Bank of Ukraine]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Supreme Council of Ukraine, 1999, 29. Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

11. Zovnishnia torhivlia Ukrainy tovaramy i posluhamy u 2015 rotsi [Ukraine's foreign trade of goods and services in 2015] (2016). Statystychnyi zbirnyk. – Statistical digest. Kyiv: Derzhkomstat, 34 [in Ukrainian].

12. Karta yevropeyskykh zarplat [Electronic map of salaries]. Available at: http://divannaya-sotnya.com.ua/One_Photo_News/karta-vropeyskih-zarplat.html

13. Kovaliuk, V.T. (2007). Natsionalni interesy Ukrainy v novii heopolitychnii sytuatsii [National interests of Ukraine in a new heopolitical situation]. Visnyk Kyivskoho mizhnarodnogo universytetu – Bulletin of Kyiv international university, 6. Available at: <http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/06/kovaluk.htm>

14. Kravchuk, K. Skilky ukraiintiv pratsiuie za kordonom? [How many Ukrainians are working abroad?]. Available at: http://society.lb.ua/life/2013/11/28/243134_skilki_ukraiintiv_pratsiuie.html

15. Levi Yeiaty, Eduardo. (2006). Finansova dolaryzatsiia. Ekonomichna polityka [Financial dollarization. Economic policy].

16. Mishchenko, M. (2016). Stavlennia hromadian Ukrainy do problemy stiikosti kursu natsionalnoi valiuty. [Perception of Ukrainians to the problem of stability of the national currency]. Suchasna valiutna polityka i osoblyvosti yii realizatsii v Ukraini – Modern currency policy and peculiarities of its realization in Ukraine. Kyiv: Tsentr Razumkova, 112 [in Ukrainian].

17. Naiman, E. (2016). Kakoy rezhim valyutno-go kursa nuzhen Ukraine? [What kind of currency exchange rate regime does Ukraine need?] Suchasna valiutna polityka i osoblyvosti yii realizatsii v Ukraini – Modern currency policy and peculiarities of its realization in Ukraine. Kyiv: Tsentr Razumkova, 56 [in Russian].

18. NBU. Lyst pro namiry ta Memorandum pro ekonomichnu ta finansovu polityku, 21 lypnia 2015 roku [NBU. Letter of intent and Memorandum of economic and financial policies] (2015, July, 21). Available at: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=20163929>;

19. Pyhu, A. (1985). Ekonomicheskaya teoriya blagosostoyaniya [Economic theory of welfare]. Moscow: Progress, 73–74 [in Russian].

20. Samyie vysokie pensii – tolko desyat stran [The highest pensions- only ten countries]. Available at: <http://ubiznes.ru/skolko-zarabatyvaet/samyie-vysokie-pensii-v-evrope-top-desyat-stran.html>

21. Syrochuk, N.A. Mizhnarodna trudova mihratsiia ukraintiv do krain Yevropeiskoho Soiuzu: faktory vplyvu [Ukrainian international labour migration to the EU: impact factors]. Available at: 12_kpi_2014.doc

22. Sisku, T., Saveliyev, Ye. (2016). Valiutni rezhymy i valiutno-kursova polityka Ukrainy u vymirakh "blahoslovennoi" i "neblahoslovennoi" tritsi [Currency regimes and exchange rate policy of Ukraine in dimensions of the "blessed" and "unblessed" trinity]. Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky – Journal of European economy, 2 [in Ukrainian].

23. Sokrovyschnitsa Kremlya: Putyn pozhertvuet stabilnostyu rublya radi rosta zolotovalyutnykh rezervov, 1 marta 2016 [Kremlin's treasury: Putin will sacrifice the ruble stability for the sake of the foreign exchange reserves]. (2016, March, 1). Available at: <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/90617-sokrovyschnitsa-kremlya-putyn-pozhertvuet-stabilnostyu-rublya-radi-rosta-zolotovalyutnyih-rezervov.htm>

24. Spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu i krainamy YeS u 2015 rotsi [Cooperation between Ukraine and EU countries in 2015]. (2016). Statystychnyi shchorichnyk – Statistical yearbook. Kyiv [in Ukrainian].

25. Yurchyshyn, V. (2016). Hlobalnyi kontekst valiutnoi polityky i napriamy posylennia stiikosti natsionalnoi hroshovoi odyntsi v Ukraini [Global context of monetary policy and directions of strengthening the stability of the national currency in Ukraine].

Suchasna valyutna polityka ta osoblyvosti yiyi realizatsiyi v Ukraini – Modern monetary policy and its implementation in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

26. Yurchyshyn, V. (2016). *Zrostannia zarplat zalezhyt vid yakosti pratsi i pidvyshchennia konkurentozdatnosti [Salary increases depend on the quality of work and increase of competitiveness] Sehodnya – Today. July, 21. Available at: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6194*

27. Shanhina, L. *Osnovoiu sotsialnoi polityky povynni buty zainiatist i hidna oplata pratsi [The basis of social policy should be employment and decent wages]. Available at: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=6176*

28. *Annual report on exchange arrangements and exchange restrictions. Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/>*

29. Levy-Yeyati, E., Eduardo and Federico Sturzenegger. (2003). *To Float or to Fix. American Economic Review, 93(4), 1173–1193.*

30. *Objective of monetary policy. Available at: <https://www.ecb.europa.eu/mopo/intro/objective/html/index.en.html>; Die Europäische Zentralbank. Eurosystem. Available at: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/tasks/html/index.de.html>*

31. Siskou, T., Savelyev, Yev. (2016). *Currency regimes and exchange rate policy in Ukraine in the realm of “Blessed” and “Unblessed” trinity. Journal of European Economy, 2.*

32. *The Big Mac index. Available at: <http://www.economist.com/content/big-mac-index>*

Стаття надійшла до редакції 03.06.2016

УДК 336.027

Богдан ЛУЦІВ,
Марія РИПКОВИЧ

ФІНАНСОВО-КРЕДИТНІ ВАЖЕЛІ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ СФЕРИ ЗАКАРПАТТЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Обґрунтовано важливість застосування фінансово-кредитних важелів для розвитку туристично-рекреаційної сфери. Проаналізовано динаміку туристичних потоків в Україні і Закарпатській області. Визначено проблеми і чинники низької ефективності використання туристично-рекреаційного потенціалу в гірських районах Закарпаття. Розглянуто нові методи та інструменти фінансового характеру у системі регулювання розвитком туристично-рекреаційного регіону.

Ключові слова: туризм, рекреація, фінансово-кредитний механізм, фінансово-кредитні важелі, реінжиніринг, регіональне бюджетування, фінансування, кредитування, туристично-рекреаційна галузь.

Богдан ЛУЦІВ, Марія РИПКОВИЧ

Финансово-кредитные рычаги развития туристическо-рекреационной сферы в условиях трансформации местного самоуправления

Обосновано велике значення фінансово-кредитних рычагів в розвитку туристсько-рекреаційної сфери. Проаналізована динаміка туристических потоків в Україні і Закарпатській області. Определены проблемы и факторы низкой эффективности использования туристско-рекреационного потенциала горных районов Закарпатья. Рассмотрены новые методы и инструменты финансового характера в системе регулирования развитием туристско-рекреационного комплекса региона.

Ключевые слова: туризм, рекреація, фінансово-кредитний механізм, фінансово-кредитні рычаги, реінжиніринг, регіональне бюджетування, фінансування, кредитування, туристсько-рекреаційна отрасль.

Bohdan LUTSIV, Mariia RYPKOVYCH

Financial and credit levers of tourist and recreational areas of Transcarpathia in terms of local government transformation

Introduction. It is noted that the effective functioning of the tourism and recreation sector is largely dependent on the existing financial capacity to ensure its economic development determined by the criteria of sufficiency of financial resources. It is substantiated the importance of

applying financial and credit levers for the development of the tourism and recreational sphere, which will generate the necessary funds for the modernization of material and technical base.

Purpose. *The purpose and objectives of this research are formulated to improve the impact of the financial and credit levers in the current system of financial and credit mechanism for tourism and recreation industry development of the region in the current modernization processes of the Ukrainian economy.*

Results. *The dynamics of tourist flows in Ukraine and in Transcarpathian region in the post-crisis period is analyzed. It is revealed that under the current dynamics of the tourist flows reduction in the Transcarpathian region for inbound domestic and outbound tourism, it is necessary to develop a strategy for improving organizational and management mechanism, improve the efficiency of tourism and recreational enterprises and develop conceptual approaches to the use of financial and credit levers of influence on the development of tourist recreational sphere. The problems and factors of low efficiency of the tourism potential in the mountain areas of Transcarpathia are defined. It is emphasized that among the real sources of investment income to the development of tourist and recreational potential of mountainous areas of western regions of Ukraine a leading place is occupied by the means of Ukrainian labour migrants. For the introduction of new methods, techniques and tools in the system of regulation of the tourist and recreational complex development in the region, it is highlighted the following methods of a financial nature such as reengineering, revenue management of tourist and recreational enterprises and optimization of the capital structure of such enterprises. It is noted that under the current situation of decentralization and local government transformation, the introduction of new financial mechanisms is updated to raise funds for the development of tourism and recreation industry at the regional level.*

Conclusion. *To enhance the action of financial-credit and tax aspects of the direction of market regulation, and the development of tourism and recreation, it is suggested to make greater use of financial and credit levers as the introduction of micro-credit, preferential crediting of subjects of recreational and tourism business, government subsidies and leasing. It is proved that improve the efficiency of recreational, resort and tourism sector facilities in the region it is necessary to activate the mechanism of regional budgeting of sanatorium activity and to put to a greater use participatory budgeting.*

Keywords: *tourist and recreational sphere, financial and credit levers, financial and credit mechanism, tourist flows, reengineering, revenue management of tourist and recreational complex, microcredit, subsidizing, leasing, regional and participatory budgeting*

JEL Classification: G21, G32, G38, L32.

Постановка проблеми. За умов нишньої економічної невизначеності у світі туризм і рекреація залишаються одним із небагатьох секторів економіки, які активно розвиваються, стимулюють економічний прогрес, створюють нові робочі місця. Однак в Україні туристично-рекреаційний потенціал сьогодні розкрито не повною мірою,

про що свідчить 1,5–2,5% частка туристичної галузі в структурі ВВП країни. Щодо Закарпаття, то, маючи унікальний комплекс історичних, культурних і природних пам'яток, цей регіон може використовувати туристично-рекреаційну індустрію як сферу реалізації ринкових механізмів, джерело поповнення державного та місцевих бюджетів, що

перетворить її на одну із найприбутковіших галузей економіки краю і таким чином сприятиме стабілізації соціально-економічного становища. Ця проблема ще більше актуалізується в наші дні, оскільки посилюються рецесійні процеси внаслідок другої хвилі світової фінансової кризи, падіння попиту і купівельної спроможності у зв'язку з різким зростанням курсу валют, несприятливою політичною ситуацією, особливо – під час проведення реформ і децентралізації влади.

Очевидно, що ефективне функціонування зазначеної сфери значною мірою залежить від наявного потенціалу фінансового забезпечення її економічного розвитку, який, у свою чергу, визначається критерієм достатності власних фінансових ресурсів, а також можливістю залучати інвестиції та запозичення на умовах, що дозволяють прискорити генерування необхідних фондів для модернізації матеріально-технічної бази та формування конкурентоспроможної пропозиції санаторно-курортно-рекреаційних послуг.

Вищезазначене означає необхідність всебічного розгляду фінансово-кредитних важелів розвитку туристично-рекреаційної галузі, які сприяли б розширенню оперативної й інвестиційної діяльності суб'єктів даної сфери у періоди сприятливої кон'юнктури ринку туристично-рекреаційних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внесок туристично-рекреаційної індустрії у соціально-економічний розвиток світової економіки досліджують у своїх працях зарубіжні вчені: Р. Арєжкі, І. Ательджевич, Дж. Боуен [J. Bowen], Ф. Котлер [Ph. Kotler], С. Мілн [S. Miln], Дж. Меайкенз, А. Фрейтаг [A. Freytag] та інші. Тенденційні зміни розвитку індустрії туризму і рекреації в Закарпатській області розглядали такі науковці, як Я. Алмашій, Ю. Волошин, М. Лендел, В. Мікловда, О. Молнар, К. Сочка.

Значний внесок у формування фінансово-кредитного механізму туристично-рекре-

аційної галузі економіки України належить: Є. Алілуйко, О. Балабановій, О. Вишневській, В. Гуменюку, Ю. Добушу, М. Долішньому, В. Євдокименко, В. Квартальному, В. Кифяку, М. Козоріз, В. Кравціву, М. Крупці, Ф. Мазуру, Н. Надашківській, Г. Папірян, О. Розметові. Однак, незважаючи на наявний обсяг наукових досліджень і практичних розробок, досі існує реальна потреба в подальшому вивченні зазначеної проблематики, особливо в умовах оголошеного курсу на подальшу трансформацію місцевого самоврядування в частині фінансової децентралізації.

З огляду на ці обставини в роботі поставлено за мету розглянути питання удосконалення впливу фінансово-кредитних важелів в системі діючого фінансово-кредитного механізму на розвиток туристично-рекреаційної галузі регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Туризм позиціонує як важливу сферу розвитку регіону, оскільки він здійснює кроскультурний ефект, сприяє підвищенню якості життя населення, подоланню бідності та безробіття, створенню сучасних об'єктів туристичної, курортної та рекреаційної інфраструктури, розвитку малого та середнього підприємництва у сфері туризму і рекреації, розширенню сфери зайнятості населення, зокрема у сільській і гірській місцевостях, розв'язанню проблем охорони навколишнього середовища, стимулюванню розвитку місцевого туристичного ринку, значному надходженню коштів у місцеві бюджети, а також сприяє становленню туристично-рекреаційного бізнесу, що перетворюється на важливу сферу вкладання капіталу. Туристично-рекреаційна галузь у цьому контексті повинна стати однією із провідних галузей економіки для покращення соціально-економічного становища Закарпатської області. Загальновідомо, що створення одного робочого місця в туризмі й рекреації у 20 разів дешевше, ніж

у промисловості, а один турист створює робочі місця десяти особам. Індустрія туризму є однією із найважливіших у світі, оскільки її частка у світовому валовому продукті становить близько 6% [1, 13].

Складна соціально-економічна та політична ситуація в Україні у посткризовий період вплинула на усі сфери економіки й суспільного життя, в тому числі і на процеси в туризмі й рекреації. Так, незважаючи на те, що загалом в Україні зберігалась тенденція росту кількості громадян України, які виїжджали за кордон (+38,3% у 2012 р. і +53,3% у 2013 р. до базового 2008 р.), кількість іноземних громадян, які відвідали Україну, скорочувалась, відповідно з -9,6% до -3,1%, а показник по внутрішньому переміщенню вітчизняних туристів демонстрував за 2012–2013 рр. падіння понад 50% (табл.1).

Якщо проаналізувати туристичні потоки у післякризовий період в Закарпатській області, то результати є ще більш вражаючими, адже характеризуються різким скороченням за всіма показниками, майже

відсутній потік іноземних туристів. У регіоні загальна кількість туристів, яких обслуговували суб'єкти туристичної діяльності України, зменшилась за досліджуваний період на 85%. Аналіз туристичних потоків по внутрішньому туризму свідчить про їх скорочення на 96,6% (табл. 2). Отже, туризм є досить чутливим до будь-яких змін у суспільно-політичній сфері країни. Незважаючи на низку досить позитивних заходів, спрямованих на покращення туристичного іміджу України в останні роки (проведення Євро-2012, Революція Гідності, а також певні промоційні заходи), вони, на жаль, були знівельованими негативними політичними подіями (тимчасова окупація Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим, військові дії на частині території Донецької й Луганської областей, локальні терористичні акти на іншій території нашої країни). Тому розвиток іноземного туризму за таких умов для нашої країни є досить проблематичним і потребує надмірних зусиль.

Таблиця 1

Динаміка туристичних потоків в Україні у посткризовий період у 2008–2013 рр.*

№ п/п	Показники	Період						Відношення до базового періоду – 2008 р.			
		2008 р	2009 р	2010 р	2011 р	2012 р	2013 р	2012/2008		2013-2008	
								Абсол.	%	Абсол.	%
1.	Кількість громадян України, які виїжджали за кордон	15499	15334	17180	19773	21433	23761	+5934	138,3	+8262	153,3
2.	Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну	25449	20798	21203	21415	23013	24671	-2436	90,4	-778	96,9
3.	Кількість туристів, яких обслуговували суб'єкти туристичної діяльності України, всього	3042	2290	2281	2200	3001	3454	-41	98,6	+412	113,5
	в тому числі: – іноземні туристи	373	282	336	234	270	232	-103	72,3	-141	62,2
	– туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон	1282	914	1296	1250	1957	2519	+675	152,7	+1237	196,5
	внутрішні туристи	1387	1094	649	716	774	703	-613	55,8	-684	50,7
4.	Кількість екскурсантів	2406	1909	1953	823	865	658	-1541	35,9	-1748	27,3

* Складено на основі [2; 3].

Таблиця 2

Динаміка туристичних потоків в Закарпатській області у 2008–2014 рр., осіб*

№ п/п	Показники	Період					Відношення до базового періоду – 2008 р.			
		2008 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2013/2008		2014-2008	
							Абсол	%	Абсол	%
1.	Кількість туристів, яких обслуговували суб'єкти туристичної діяльності України, всього	76965	21773	20180	19892	11625	-57073	25,8	-65340	15,1
	в тому числі:	10735	722	733	515	6	-10220	4,8	-10729	0,1
	– іноземні туристи	12710	10806	11792	12963	9815	+253	102,0	-2895	77,2
	– внутрішні туристи	53520	10245	7655	6414	1804	-47106	12,0	-51716	3,4
4.	Кількість екскурсантів	54640	10417	4890	1776	3661	-52864	3,2	-50979	6,7

* Складено на основі [4].

Натомість, з'являються об'єктивні та суб'єктивні чинники для розвитку внутрішнього туризму, що, з одного боку, сприятиме певній стабілізації соціально-економічній напруженості в країні, з іншого – може стати потужним синергетичним інструментом і, водночас, сигналом для розвитку в'їзного (іноземного) туризму. Стосовно динаміки скорочення туристичних потоків у Закарпатській області по в'їзному внутрішньому та виїзному туризму, то для поліпшення ефективності діяльності туристично-рекреаційної сфери Закарпаття необхідно виробити стратегію удосконалення організаційно-управлінського механізму, підвищення ефективності діяльності туристичних, рекреаційних підприємств і визначити нові концептуальні підходи до застосування фінансово-кредитних важелів впливу на розвиток туристично-рекреаційної сфери.

Справедливим є твердження, що фінансово-кредитне забезпечення туристично-рекреаційної галузі має низку особливостей і специфічних рис, пов'язаних з механізмом її функціонування. Здебільшого ця галузь потребує фінансування у суміжні сфери діяльності (готельне та ресторанне господарство, різні види транспорту та його

інфраструктуру, заклади розваг, народні промисли та ін.), з іншого боку, соціальний ефект полягає в тому, що модернізована інфраструктура використовується не лише туристами, рекреантами, а й місцевим населенням [5, 151].

Західні прикордонні території України володіють унікальними туристично-рекреаційними, природними ресурсами, однак існуючий ресурсний потенціал для розвитку туризму й рекреації досі використовується неефективно. Нині гостро актуалізувалась потреба в реалізації державної та регіональної політики, а також формуванні фінансово-кредитного механізму, спрямованого на ефективне використання туристично-рекреаційного потенціалу цих територій, пошук шляхів і джерел ресурсів для забезпечення соціально-економічного розвитку, зростання ділової активності та підприємницької ініціативи, збільшення зайнятості, надходжень до місцевих бюджетів і підвищення рівня та якості життя населення.

У цьому контексті важливою складовою західних прикордонних територій України виступають гірські райони Закарпатської області. Більшість населених пунктів внаслідок віддаленості від адміністративних та

промислових центрів, специфічних кліматичних умов та особливостей географічного розташування мають обмежені перспективи для соціально-економічного зростання і, відповідно, характеризуються ознаками депресивності. Відтак, володіючи унікальними туристично-рекреаційними, природними ресурсами та багатою екосистемою, в гірських районах також актуалізувалася проблема ефективного використання цих потенційних для розвитку туризму й рекреації ресурсів.

До вищезазначених проблем і чинників низької ефективності використання туристично-рекреаційного потенціалу в гірських районах Закарпаття додається ще така дуже важлива проблема, як фінансово-ресурсна обмеженість місцевих бюджетів щодо фінансування заходів з підтримки і розвитку культурних пам'яток, туристичних об'єктів, модернізації комунальної та транспортної інфраструктури, у тому числі за рахунок низького рівня використання потенціалу державно-приватного партнерства.

Наявність зазначених проблем та необхідність їх розв'язання значно підвищує актуальність наукового дослідження питань функціонування фінансово-кредитного механізму у туристично-рекреаційній галузі, побудови новітнього підходу щодо вдосконалення наявних фінансово-кредитних важелів та пошуку нових у сучасних реаліях. За умов кризових явищ в економіці та дефіциту бюджетних коштів особливої актуальності набуває робота щодо розробки та реалізації регіональних і місцевих програм розвитку інвестиційної діяльності у туристично-рекреаційному комплексі. Такі програми мають бути спрямовані на заміщення державного бюджетного фінансування проектів створення інвестиційних фондів, кластерів, інших об'єктів інвестиційної інфраструктури, залучення коштів іноземних інвесторів, трудових мігрантів. В Україні необхідно популяризувати досвід

успішного використання кластерних структур як ефективною форми інвестиційного співробітництва. Щодо коштів українських трудових мігрантів, то їх слід розглядати як джерело інвестиційних надходжень для розвитку туристично-рекреаційного потенціалу. Так, велика частка населення прикордонних територій працює у сусідніх країнах ЄС на постійній чи сезонній основі і регулярно надсилає кошти рідинам в Україну. Тому доцільно залучати кошти трудових мігрантів як інвестиційний ресурс розвитку туризму та його інфраструктури.

За умов, які склалися, актуальними стають засоби економічного стимулювання розвитку туризму та рекреації. Для цього слід передбачити податкові, фінансово-кредитні й інші стимули розвитку туризму та рекреації, скориставшись успішним зарубіжним досвідом. Зокрема, для активізації будівництва готелів та інших закладів розміщення туристів, на наш погляд, буде доцільним:

- встановити понижені тарифи на електроенергію для існуючих та новозбудованих готелів, санаторно-курортних закладів, закладів громадського харчування, які обслуговують туристів;
- звільнити від оплати податку на землю інвесторів, які реалізують проекти освоєння природних ресурсів, будівництва туристичних об'єктів та розбудови інфраструктури (комунальної та дорожньої) на важкодоступних гірських територіях;
- передбачити часткове відшкодування з обласних бюджетів відсотків за користування кредитами, наданими банками для будівництва соціально важливих об'єктів, санаторно-курортних закладів, бюветів, грязелікарень та реалізації проектів покращення інфраструктури.

Туристично-рекреаційна діяльність на території гірських районів розглядається як потенційно можливий шлях підвищення добробуту місцевого населення, збільшен-

ня зайнятості, розвитку інфраструктури. Тому для реалізації як масштабних інфраструктурних проектів, так і проектів у сфері туризму та рекреації (будівництво готелів, санаторно-курортних закладів, бюветів, грязелікарень) необхідно розробити спеціальні законодавчі акти, а на обласному рівні прийняти програми для залучення інвестицій, запровадження спеціального податкового режиму господарювання на території гірських районів, у тому числі з урахуванням потенціалу різноманітних форм державно-приватного партнерства. Хочемо також наголосити на тому, що серед реальних джерел інвестиційних надходжень до розвитку туристично-рекреаційного потенціалу гірських районів потенційне місце займають кошти українських трудових мігрантів. Для того, щоб вони реально стали інвестиціями в цю сферу необхідно запровадити комплексну політику щодо залучення, гарантування, стимулювання інвестування коштів трудових мігрантів у розвиток національної економіки і, зокрема, у розвиток туристично-рекреаційної сфери гірських районів. Для досягнення позитивного ефекту необхідно передбачити податкові, фінансово-кредитні й інші економічні стимули розвитку туризму та рекреації у гірських районах, унормувавши їх у новій редакції Закону України "Про статус гірських населених пунктів в Україні".

Динаміка економічного розвитку сфери туризму і рекреації сформулювала низку передумов, які зумовлюють необхідність пошуку та впровадження нових методів, технологій, інструментів у системі регулювання розвитком туристично-рекреаційного комплексу регіону. Зосередимо увагу на викремленні наступних фінансових методах, що можуть позитивно вплинути на розвиток туризму і рекреації.

1. Реінжиніринг, як метод підвищення ефективності діяльності підприємств ту-

ристично-рекреаційного комплексу, дозволяє здійснити значне стрибкоподібне поліпшення діяльності господарюючих суб'єктів, забезпечити їх потребою і достатньо інформацією щодо методів регулювання. Цей метод виявляється доречним за умов, коли окремі суб'єкти сфери туризму та рекреації орієнтуються на радикальні зміни основних економічних показників, таких як витрати, якість, швидкість обслуговування. Підприємствам туристично-рекреаційного комплексу доцільно застосовувати реінжиніринг у випадках виявлення несприятливих для їхньої діяльності тенденцій у сфері фінансування, конкурентоспроможності, прибутковості та рівня попиту. Багато регіональних туристично-рекреаційних закладів нині втрачають традиційні сегменти споживачів, бо конкуруючі підприємства, відповідаючи вимогам ринкового середовища, краще адаптуються до попиту і ринкової кон'юнктури загалом. Серед причин неефективної роботи зазначених закладів, на наш погляд, є слабкість фінансового управління, відсутність гнучких управлінських структур, що негативно позначається на загальному рівні ділової активності та стійкості економічного зростання в регіоні.

За таких умов управління витратами має бути орієнтоване на фіксацію змінних і постійних витрат, регламентацію постійних витрат й обов'язкове нормування змінних. Для реалізації цих завдань доцільно використовувати в повному обсязі принципи реінжинірингу. Разом з тим, вважаємо, що здійсненням реінжинірингу можуть і повинні займатися також успішні підприємства задля швидкого нарощування відриву від найближчих конкурентів і створення унікальних конкурентних переваг.

2. Метод управління доходами підприємств туристично-рекреаційного комплексу, спрямований на оптимізацію продажів продукту. Практика управління доходами дає

змогу встановлювати гнучкі ціни для одного і того ж продукту (процедури, послуги), розміри яких залежать від строку продажу продукту і терміну його придатності. Тобто, необхідно розробити відповідну тарифікацію на пропоновані послуги і надання певних обсягів послуг, так званого квотування. З огляду на ці аргументи окреслимо переваги, які несе в собі цей метод управління доходами:

1) Поліпшення фінансово-економічних показників підприємства за рахунок адаптації до ринку в реальному режимі часу й обліку можливих змін за відсутності чіткої сегментації споживачів.

2) Ведення гнучкої цінової політики шляхом розробки різноманітних тарифів, що дозволяють найбільш повно врахувати споживчий попит.

3) Підвищення ступеня конкурентності ринку туристично-рекреаційних послуг за рахунок різноманітності цінової пропозиції, інформування клієнтів про гнучкі знижки і розповсюдження цієї практики на всіх учасників ринку.

4) Зростання рентабельності кожного виду послуг підприємства.

Проте ми змушені констатувати, що, незважаючи на переконливі переваги, метод управління доходами не отримав поки належного поширення в практиці вітчизняних підприємств туристично-рекреаційної сфери. Поясненням цьому є відсутність ринкових досліджень, достовірних даних про масив споживачів, а також недостатній рівень обслуговуючого й управлінського персоналу. Однак, наприклад, зарубіжний менеджмент намагається за допомогою цього методу збільшити дохід однієї послуги на 3–5% у високий сезон та істотного скорочення витрат у низький сезон.

5) Управління структурою капіталу підприємств. Аналіз процесів управління формуванням джерел фінансування діяльності підприємств туристично-рекреаційного комп-

лексу, а також обґрунтування оптимальних параметрів капіталу фірми показує, що важливою є проблема встановлення його структурних пропорцій. Так, структура капіталу відіграє важливу роль у формуванні ринкової вартості підприємства за допомогою регулювання середньозваженої вартості капіталу. У складі власного капіталу повинен розглядатися не тільки інвестований акціонерний, пайовий або індивідуальний капітал, що формує статутний фонд підприємства, а й накопичена його частина у формі різних резервів і фондів, а також передбачений до реінвестування нерозподілений прибуток. Відповідно і позичковий капітал повинен враховуватися у всіх формах його, включаючи фінансовий лізинг, кредит, внутрішню кредиторську заборгованість.

Дослідження джерел формування активів туристично-рекреаційних підприємств засвідчило, що недостатньо використовується позичковий капітал в частині довгострокового і короткострокового банківського кредитування. Недоліки функціонування регіонального ринку кредитних ресурсів відображаються на реальній практиці формування структури капіталу туристично-рекреаційних підприємств, що полягає в переважанні власного капіталу над позичковим. Це пояснюється високою вартістю кредитних ресурсів, відсутністю гнучкої фінансової політики туристично-рекреаційних підприємств та неможливістю повноцінного регулювання середньозваженої ціни їх капіталу. На противагу цьому методу підприємства туристично-рекреаційної сфери частіше вдаються до застосування принципу самофінансування. Це означає забезпечення фінансовими ресурсами за рахунок таких власних джерел, як амортизаційні відрахування і прибуток, що дає змогу їм удосконалювати організацію туристично-рекреаційного виробництва, в тому числі проводити оновлення основних

засобів та структуризацію активів при гнучкому реагуванні на потреби ринку туристично-рекреаційних послуг.

За сучасних умов децентралізації і трансформації місцевого самоврядування значно актуалізується необхідність розширення процесів відтворення основних засобів на основі активізації інвестиційної політики регіонального туристично-рекреаційного комплексу.

Аналіз основних причин відсутності можливостей місцевих органів влади у впровадженні нових фінансових механізмів залучення коштів для розвитку туристично-рекреаційної сфери на рівні регіону вкотре підтвердив тезу про те, що формування ефективного місцевого самоврядування потребує децентралізації влади, зокрема, щодо прийняття бюджетних рішень, від яких і залежить надання високоякісних і доступних публічних послуг, задоволення інтересів громадян у різних сферах життєзабезпечення територій. В реформуванні місцевого самоврядування запроваджені нові міжбюджетні відносини, які з 2015 р. у проекті реформ уряду України вважаються бюджетною децентралізацією. У своєму річному звіті за 2015 р. Міністерство фінансів України показує збільшення фінансових ресурсів місцевих бюджетів на 40%. Так, в місцеві бюджети Закарпаття за 11 місяців 2015 р. надійшло понад 1,5 млрд. грн. податків, майже на 350 млн. грн. більше ніж у 2014 р. До державного бюджету при цьому віддали трохи більше 4 млрд. грн. Податок на доходи фізичних осіб у структурі податкових надходжень регіону займає 54% (85,2 млн. грн.). Іншими бюджетноформуючими податками є акциз із роздрібних продажів (19% надходжень, або 295,9 млн. грн.) і єдиний податок (12 %, або 185,2 млн. грн.). Екологічний податок, рентна плата за користування лісом, надрами й водою, плата за ліцензії на право оптової та роздрібної торгівлі алкогольними

напоями і тютюновими виробами та решта зборів становлять 8% від усіх надходжень до місцевих бюджетів [6].

У згаданому контексті зазначимо, що на заходи з розвитку туристично-рекреаційної галузі в Україні упродовж кількох років не передбачалось фінансування з державного бюджету, у тому числі й заходів, спрямованих на просування національного туристичного продукту на світовому ринку та підтримку його конкурентоспроможності. Водночас кошти, які надходять до місцевих бюджетів від туристичного збору, зараховуються до загального фонду місцевого бюджету і, як правило, у подальшому не спрямовуються на підтримку розвитку місцевої туристичної інфраструктури, створення умов для поліпшення якості туристичних послуг та інших заходів, які можуть сприяти збільшенню потоку туристів до цієї місцевості, що, у свою чергу, збільшить надходження до бюджету. Тому, задля активізації розвитку сервісної інфраструктури на місцях, створення місцевого туристичного продукту та його просування на міжнародний і внутрішній ринки, був поданий до Верховної Ради України проект Закону України про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо туристичного збору), який має на меті цільове спрямування коштів туристичного збору. Комітетом ВРУ з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту і туризму одногосно були підтримані внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів щодо цільового використання туристичного збору в місцевих бюджетах. Порівняно з іншими державами, в Україні туристичний збір – єдиний збір, що справляється з туристів в готелях, і розмір його не великий (від 0,5 до 1% від вартості розміщення без ПДВ). Однак нині включають туристичний збір майже всі готелі, а перераховують до бюджету в повному обсязі далеко не всі. Це зумовлено відсутністю дієвого контр-

олю та відповідного законодавчого механізму. Саме тому бізнес повинен побачити результат від цільового використання збору і відчути загальний ефект від поліпшення міської інфраструктури й активного рекламного просування дестинації.

Заради справедливості зазначимо, що туристичний збір не створює податкового навантаження на бізнес, а в теперішній економічній ситуації є найбільш ефективним джерелом фінансування розвитку туризму в Україні. Наявність цього збору має забезпечити створення цільового фонду коштів для формування національного туристичного продукту та фінансування промоційних заходів, розвитку в'їзного та внутрішнього туризму, створення нових робочих місць, формування механізму залучення швидкоокупних інвестицій в об'єкти туристичної інфраструктури, покращення іміджу держави на міжнародній арені.

Фінансова криза, яка продовжується кілька років, значно вплинула на структуру туризму та туристичні можливості окремих регіонів. Події 2014–2015 рр. фактично зупинили деякі туристичні потоки у такий регіон, як Автономна Республіка Крим, зменшилися усі туристичні потоки в інших регіонах України, зокрема в Закарпатті.

Окреслені тенденції на рівні країни загалом повинні бути покладені в основу створення конкурентоспроможного на міжнародному ринку туристичного національного продукту, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни, забезпечити на цій основі комплексний розвиток територій та їх соціально-економічних інтересів при збереженні екологічної рівноваги та історико-культурного довілля. Очевидно, що така програма дій, зорієнтована на досягнення цієї мети, повинна бути синхронізованою із загальними темпами становлення адекватних сьогоденню механізмів, з модернізацією дій фінансово-кредитних ва-

желів і співвідсною з політикою структурних реформ в економіці України.

Зростає значення фінансово-кредитного і податкового аспектів ринкового регулювання й активізації розвитку туризму й рекреації в західних регіонах України. Так, фінансово-кредитні важелі спрямовані на створення сприятливого кредитного середовища для розвитку підприємницької діяльності у туристично-рекреаційній галузі. Для цього повинні модернізуватись такі важелі, як мікрокредитування, пільгове кредитування суб'єктів рекреаційно-туристичного бізнесу, державне субсидювання, лізинг. Податкові важелі передбачають оптимізацію кількості податків для підприємств рекреаційно-туристичного комплексу, надання податкових пільг під конкретні проекти, спрямовані на вирішення регіональних і соціальних проблем, інвестування у туристично-рекреаційну галузь, бюджетне фінансування програми розвитку рекреації й туризму.

Зважаючи на вищевикладене, окреслимо та дамо коротку характеристику модернізаційним процесам, які торкнуться окремих фінансово-кредитних важелів розвитку туристично-рекреаційної галузі України.

Насамперед зауважимо, що підвищення ефективності функціонування рекреаційного та курортно-туристичного господарства в регіоні повинно базуватися на концептуальних засадах та механізмах регіонального бюджетування санаторно-курортної діяльності. Регіональне бюджетування у цьому випадку ми розглядаємо як безперервний, постійний комплекс послідовних заходів, узгоджений та взаємопов'язаний на різних рівнях внутрішньофірмового, корпоративного, регіонального управління, підґрунтям якого є визначення програм для фінансування за участю влади, громадськості та суб'єктів господарювання. Важливим аспектом регіонального бюджетування є те, що воно найбільше відповідає інтересам

людського або соціально-економічного розвитку в регіоні, оскільки тут задіяні влада, громадськість, підприємництво. Нам видається, що регіональне бюджетування забезпечить гнучкий підхід до формування планів розвитку, операційних планів для кожного суб'єкта туристично-рекреаційної галузі з урахуванням різноманітних зовнішніх і внутрішніх детермінант успішного функціонування та розвитку.

У вітчизняній фінансовій науці і практиці актуалізується тематика партиципативного бюджетування, проте в Україні в якості інструментів залучення громадян до процесу прийняття управлінських рішень найчастіше використовуються лише громадські слухання чи громадські ради. Часто громадські слухання проводять формально, і вони здебільшого є малорезультативними, а громадські ради починають поступово трансформуватися в копії державних органів, основним завданням яких стає лише надання громадської підтримки рішень, які ухвалюють органи державної влади. На нашу думку, ситуацію можна змінити саме завдяки залученню громадян до процесу вирішення та прийняття рішень через бюджетування за участі громадян. Таке бюджетування стане дієвим елементом механізму, за допомогою якого населення приймає рішення або бере участь у прийнятті рішень щодо розподілу всіх або частини доступних державних ресурсів за відповідними цілями, зокрема, при розподілі ресурсів на розвиток туристично-рекреаційної сфери.

Звернемо увагу і на те, що навіть при максимальному державному сприянні довести рівень туристично-рекреаційного обслуговування в регіонах України до світових стандартів поки що неможливо. Отже, необхідне визначення певних пріоритетів перспективного розвитку в цій сфері, які потрібно розглядати в контексті загальнодержавних і регіональних інтересів, швидкості

економічної віддачі, соціальної й економічної ефективності. Головним інвестором в розвитку туристично-рекреаційного ринку повинна і далі виступати держава, яка може надати допомогу у вигляді бюджетного фінансування і різного виду пільг, в тому числі безплатного надання землі. Кошти держбюджету, доцільно залучати до фінансування тільки перспективних проектів, що стосуються рекреаційного освоєння конкретних регіонів України і реконструкції вже діючих об'єктів. Фінансування туристично-рекреаційної сфери в Україні доцільно здійснювати і за рахунок позабюджетних коштів: інвестиційних (у т.ч. закордонних), благодійних, страхових, екологічних фондів; коштів підприємств інших галузей; власних коштів суб'єктів рекреаційного комплексу; лізингу.

Висновки. Підсумовуючи, можемо констатувати, що модернізація фінансово-кредитних важелів розвитку туристично-рекреаційної галузі України з повною свободою виробничо-господарської діяльності всіх типів курортно-рекреаційного господарства і підприємств від державних до приватних, створенням середовища найбільшої сприятливості для розвитку малого бізнесу в цій сфері дасть можливість зорієнтувати підприємництво на масштабне розширення курортно-рекреаційних і туристичних послуг, здійснити масштабні соціально-економічні зміни за рахунок різкого зростання прибутків і зайнятості населення, а також сприятиме кардинальній соціологізації і екологізації структурної перебудови економіки регіонів.

Запропоновано активніше використовувати такі фінансові методи, як реінжиніринг, управління доходами та оптимізація структури капіталу підприємств туристично-рекреаційного комплексу. Наступним етапом в дослідженні зростання конкурентоспроможності окремих регіонів повинен стати кластерний підхід у поширенні партнерських відносин серед суб'єктів підприємницької ді-

яльності туристично-рекреаційної сфери, ефективна діяльність яких буде пов'язана із повномасштабним запровадженням фінансової децентралізації в Україні.

Список використаних джерел

1. Алмашій Я.І., Волошина Ю.Я., Калашнікова В.І. Тенденційні зміни розвитку індустрії туризму в Закарпатській області / Я.І. Алмашій, Ю.Я. Волошина, В.І. Калашнікова // *Науковий вісник Ужгородського університету. – Сер. “Економіка”*. – 2015. – Випуск 1 (45). – С. 12–17.
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
3. Туристична діяльність в Україні у 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrexport.gov.ua>.
4. Закарпаття – санаторій та туризм. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uz.urstat.gov.ua/catalog/2015zbirnik.pdf>
5. Дячун О.Д. Фінансово-економічні чинники розвитку туризму та рекреації / О.Д. Дячун // *Сучасні особливості формування і управління інноваційним потенціалом регіонального розвитку туризму та рекреації із залученням молодіжного ресурсу: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. – Тернопіль: ТНТУ, 2015. – С. 151–153.*
6. Самаєва Ю. Бюджетна децентралізація: повний назад! /Ю.Самаєва // *Дзеркало тижня. – 2015. – № 48. – С. 9.*
7. Вишневецька О.О. Феномен туризму у сучасному соціокультурному просторі : монографія / О.О. Вишневецька. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – 296 с.
8. Гуменюк В.В. Кредитування підприємств курортно-рекреаційної сфери / В.В.Гуменюк // *Фінансовий простір. – 2015. – № 3 (19). – С. 248–252.*
9. Гуменюк В.В. Особливості розвитку споживчого кредитування курортних послуг /

В.В.Гуменюк // *Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2013. – №4. – С. 52–56.*

10. Копець Г.Р., Гаєран В.Я. Удосконалення управління туристично-рекреаційною сферою у регіоні [Електронний ресурс] / Г.Р. Копець, В.Я. Гаєран. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua>.

11. Кицяк В.Ф. Розвиток рекреації і туризму як один із чинників формування інвестиційної привабливості регіону / В.Ф. Кицяк // *Економіка та право. – 2013. – № 1. – С. 128–132.*

12. Пшик Б.І. Фінансово-кредитні відносини в Україні: становлення, розвиток, напрями вдосконалення: монографія / Б.І. Пшик. – К.: ЦБС НБУ, 2011. – 551 с.

13. Рипкович М.П. Теоретичні аспекти фінансово-кредитного механізму розвитку туристично-рекреаційної сфери / Б.Л. Луців, М.П. Рипкович // *Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2013. – № 2. – С. 17–26.*

References

1. Almashii, Ya.I. Voloshyna, Yu.Ya., Kalashnikova, V.I. (2015). *Tendentsiini zminy rozvytku industrii turyzmu v Zakarpatskii oblasti [Tendentious changes of tourism industry in the Transcarpathian region]*. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhgorod University*, 1 (45), 12–17 [in Ukrainian].
2. Ofitsiynny sayt derzavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [The official website of the State Statistics Service of Ukraine] Available at: <http://ukrstat.gov.ua>
3. Turystychna diialnist v Ukraini u 2014 r. [Tourist activities in Ukraine in 2014]. Available at: <http://ukrexport.gov.ua>
4. Zakarpattia – sanatorii ta turyzm. Uzhhorod: Holovne upravlinnia statystyky u Zakarpatskii oblasti (2015). [Transcarpathia – resort and tourism. – Uzhgorod: Chief Department of Statistics in Transcarpathian region]. Available at: <http://www.uz.urstat.gov.ua/catalog/2015zbirnik.pdf>
5. Diachun, O.D. (2015). *Finansovo – ekonomichni chynnyky rozvytku turyzmu ta rekreatsii [Financial and economic factors of tourism and*

recreation]. *Suchasni osoblyvosti formyrovannia i upravlinnia innovatsiinym potentsialom rehionalnoho rozvytku turyzmu ta rekreatsii iz zaluchenniam molodizhnogo resursu. Zbirnyk materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Ternopil* [in Ukrainian].

6. Samaieva, Yu. (2015). *Biudzhetna detsentralizatsiia: povnyi nazad! [Fiscal decentralization: Full back!] Dzerkalo tyzhnia – Mirror of the week, 48, 9* [in Ukrainian].

7. Vyshnevskya, O.O. (2009). *Fenomen turizmu u suchasnomu sotsiokulturnomu prostori [The phenomenon of tourism in today's socio-cultural space]. Kharkiv: KhNU* [in Ukrainian].

8. Humeniuk, V.V. (2015). *Kredytuvannia pidpriemstv kurortno-rekreatsiinoi sfery [The crediting of enterprises of resort and recreative sphere]. Finansovyi prostir – Financial space, 3 (19), 248–252* [in Ukrainian].

9. Humeniuk, V.V. (2013). *Osoblyvosti rozvytku spozhyvchoho kredytuvannia kurortnykh posluh [Peculiarities of consumer lending resort]. Naukovyi visnyk: Finansy, banky, investytsii – Scientific journal: Finance, banks, investment, 4, 52–56* [in Ukrainian].

10. Kopets, H.R. *Havran V. Ya. Udoshkonalennia upravlinnia turystychno – rekreatsiinoiu sferoiu u*

rehioni [Improvement of tourist and recreational area in the region]. Available at: <http://ena.lp.edu.ua>.

11. Kyfiak, V.F. (2013). *Rozvytok rekreatsii i turizmu yak odyn iz chynniv formuvannia investytsiinoi pryvablyvosti rehionu [The development of recreation and tourism as one of the factors in the formation of investment attractiveness of the region]. Ekonomika ta pravo – Economics and law, 1, 128–132* [in Ukrainian].

12. Pshyk, B.I. (2011). *Finansovo-kredytni vidnosyny v Ukraini: stanovlennia, rozvytok, napriamy vdoshkonalennia [Financial and credit relations in Ukraine: formation, development, areas of improvement]. Kyiv: CBS NBU* [in Ukrainian].

13. Lutsiv, B.L., Rypkovich, M.P. (2013). *Teoretychni aspekty finansovo-kredytnoho mekhanizmu rozvytku turystychno-rekreatsiinoi sfery [Theoretical aspects of financial and credit mechanism of tourism and recreation]. Visnyk Ternopils'koho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu – Bulletin of Ternopil national economic university, 2, 17–26* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21.04.2016

УДК 336.71

Євгенія ОЛЕФІР

МЕХАНІЗМ АДАПТАЦІЇ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ДО ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Розкрито сутність дефініції “механізм адаптації банківської системи” до особливостей фінансово-економічного простору, презентовано власне бачення сутності поняття “фінансово-економічний простір”, його основних складових. Показано взаємозв’язок між системою адаптації та механізмом. Визначено основні компоненти, що належать до системи адаптації банківської системи. Побудовано механізм адаптації банківської системи з розмежуванням тих методів та способів, які найдоцільніше використовувати за певного стану економіки та фінансових ринків (піднесення/спад).

Ключові слова: механізм адаптації банківської системи, фінансово-економічний простір, система адаптації, форми, способи, методи адаптації, важелі, забезпечення процесу адаптації.

Евгения ОЛЕФИР

Механизм адаптации банковской системы к финансово-экономическому пространству

Раскрыта сущность дефиниции “механизм адаптации банковской системы” к особенностям финансово-экономического пространства и представлено собственное видение сущности понятия “финансово-экономическое пространство”, его основных составляющих. Показана взаимосвязь между системой адаптации и механизмом. Определены основные компоненты, входящие в систему адаптации банковской системы. Построен механизм адаптации банковской системы с разграничением тех методов и способов, которые целесообразно использовать при определенном состоянии экономики и финансовых рынков (подъем / спад).

Ключевые слова: механизм адаптации банковской системы, финансово-экономическое пространство, система адаптации, формы, способы, методы адаптации, рычаги, обеспечение процесса адаптации.

Yevheniia OLEFIR

Mechanism of adaptation of the banking system to the financial-economic space

Introduction. As we know, today the banking system is in crisis state. In order for develop effective measures of adaptation with purpose improving its competitiveness at international level we have to take into account the close relationship between banking system and economy of the country, the state of financial markets. Thus, the study of processes of adaptation should be in the financial-economic space in which arise recessions, crises and occur processes of growth.

© Євгенія Олефір, 2016

Purpose. *In this connection the purpose of the article is the development of theoretical and methodological aspects of building a mechanism of adaptation of the banking system with allocation those methods and ways that are most appropriate for a particular state of the economy and financial markets.*

Results. *The main feature of building a mechanism of adaptation of the banking system is the consideration of financial-economic space features in which the system is functioning. In the article revealed the essence of the concepts of “the mechanism of adaptation of the banking system” and “financial-economic space”, determined the main components of this space and its general peculiarities and specific features. Substantiated expediency of construction of the mechanism of adaptation to the features of space (recession / growth).*

Thus, in the result of research it was determined that the mechanism of adaptation of the banking system is realized continuously: during the recession we use one of instruments and methods, and during the rise – other. Also determined relationship between the system of adaptation and mechanism, which consists in the fact that happens influence of principles, functions, forms and appropriate ways of adaptation on action of mechanism. At the same time, leverage, ensuring and methods affect on the formation of the system of adaptation.

While building a mechanism of adaptation to the features the financial-economic space we determined that during economic recession most often are realized methods of dissipation and localization, during economic rise – method of active intervention. Methods of reaction, avoidance and ignoring can be used under different conditions. The most widespread instruments, which can be use at any state of the economy, are instruments of parametric form of adaptation, during the economic recession – instruments of the structural and functional forms of adaptation. In crisis periods are mainly are realized instruments of mixed form of the adaptation.

Conclusion. *Our studies are important for the banks and the central bank, because selection of the appropriate form and way of adaptation, taking into account their capacity and leverage can ensure “survival” and support functioning during the economic recession and provide development during economic recovery. The practical application of the mechanism of adaptation on the example of the national banking system will be considered in details in following research.*

Keywords: *mechanism of adaptation of the banking system, financial-economic space, system of adaptation, forms, ways, methods of adaptation, levers, ensuring of process of adaptation.*

JEL Classification: G20, G21, G29.

Постановка проблеми. Сьогодні банківська система України “переживає” складні часи: протягом 2014–2015 рр. ліквідовано 63 банки, національна валюта девальвувала більш ніж удвічі, обсяг золотовалютних резервів перебував на критично низькому рівні, довіра до банківської системи стрімко впала (про що свідчить масовий відплив депозитів із банків), частка простроченої заборгованос-

ті за кредитами у загальній сумі кредитів складала більше 22%, збиток банківської системи на кінець 2015 р. досяг понад 66 млн. грн., велика кількість банків мала значні проблеми з ліквідністю, що змусило їх звертатися до центрального банку за значними сумами рефінансування. Все це відбувалося одночасно з погіршенням ситуації на фінансових ринках (зокрема, падіння фондових індексів,

різке зменшення капіталізації лістингових компаній фондового ринку) й загалом економіці (високий рівень інфляції, банкрутство багатьох підприємств, зменшення реальних доходів населення, падіння темпів приросту ВВП, зростання дефіциту державного бюджету тощо). Для того, щоб розробити адекватні адаптаційні заходи банківської системи, потрібно враховувати циклічність розвитку економіки країни.

Зважаючи на те, що спади/піднесення виникають у фінансово-економічному просторі, постає необхідність вивчати процеси адаптації банківської системи до цього простору. Відповідно до фаз циклу економіки та фінансових ринків необхідно обирати форми та способи адаптації, на вибір яких впливатимуть важелі, забезпечення та наявні інструменти. Тобто в даному контексті можемо говорити про дію механізму адаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням процесів адаптації займалися чимало науковців, зокрема: Г. Хемел [G. Hamel], К. Прахалад [C. Prahalad], Г. Томас [G. Thomas], Д. О'Нил [G. O'Neill] [1], І. Адізес [I. Adizes] [2], К. Мейєр [K. Meyer], Д. Стен [D. Stern] [3], механізмів адаптації – Є. Галушко [4], О. Дімов [5], О. Кавтиш [6], С. Кудлаєнко [7], І. Сірік [8], Н. Янченко [9] та ін. Проте специфіка формування механізму адаптації банківської системи до фінансово-економічного простору не досліджувалася. Крім того, невизначеними залишилися питання стосовно взаємозв'язку системи адаптації та механізму. Все це дає підстави стверджувати, що обрана тематика є досить актуальною, особливо в сучасних умовах розвитку банківської системи.

Метою статті є удосконалення теоретико-методологічних аспектів побудови механізму адаптації банківської системи з виокремленням тих методів та способів, які найдоцільніше використовувати за певного стану економіки і фінансових ринків.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- розкрити сутність поняття “механізм адаптації банківської системи” до фінансово-економічного простору та визначити основні його складові;
- з'ясувати взаємозв'язок між системою адаптації та механізмом;
- побудувати власне механізм адаптації банківської системи до фінансово-економічного простору (спадів/піднесення) з урахуванням важелів і відповідного забезпечення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Великий економічний словник подає такі значення механізму (від грец. *mechané* – знаряддя, машина) – 1) послідовність станів, процесів, що визначають яку-небудь дію, явища; 2) система, пристрій, що визначає порядок якого-небудь виду діяльності; 3) внутрішній пристрій (система ланок) машини, приладу, апарату, що приводить їх в дію [10].

Г.І. Ханалієв наголошує на тому, що адаптація – це і є механізм економічних і соціальних регулювань, що дає змогу системі зберігати (змінювати) напрямок і темп розвитку незалежно від зовнішніх чинників [11]. Хоча, на нашу думку, називати адаптацію механізмом не правильно, бо процес адаптації здійснюється через механізм, але вона ним не є.

Особливої уваги заслуговує визначення, яке пропонує С.В. Кудлаєнко Науковець зазначає, що економічний механізм адаптації підприємства до кризових умов – це сукупність економічних засобів (способів, методів, важелів, нормативів, показників), застосування яких сприяє досягненню цілей підприємства в умовах кризи, шляхом адаптації внутрішнього середовища підприємства (фінансової, виробничої, організаційної, управлінської сфер) [7]. Позитивним аспектом є те, що в цій дефініції розкрито елементи механізму та зазначено, що за-

вдяки реалізації інструментів, методів, способів відбувається виконання поставлених завдань процесу адаптації.

Не можна не погодитися з твердженням, що механізм адаптації та механізм будь-якого іншого процесу мають спільні й відмінні риси. Спільними є економічні, фінансові, соціальні, правові важелі, які діють незалежно від того, механізм якого процесу будуємо, та наявне забезпечення – фінансове, організаційне, інституційне, нормативно-правове, техніко-технологічне, інформаційне, інтелектуальне та методичне. Відмінними рисами є методи, які використовуються для вирішення завдань певного процесу (наприклад, у механізмі антикризового управління – методи управління, у механізмі адаптації – методи адаптації, у механізмі процесу інвестування – методи управління, оцінки інвестиційних проектів) та інструменти, які також є специфічними для конкретного процесу.

При побудові механізму адаптації банківської системи будемо використовувати ті ж важелі та види забезпечення, про які зазначалося вище. На основі запропонованих нами форм адаптації банківської системи (параметрична, структурна, функціональна, змішана) виокремимо для кожної з них відповідні інструменти. З нашої точки зору, доцільно розподілити інструменти на рівень центрального банку та самих банків, оскільки вони різняться за масштабами дії: інструменти рівня регулятора мають широку дію та в основному стосуються банківської системи загалом, а інструменти рівня банків – більш локальну дію, пов'язані з конкретним суб'єктом системи.

Параметрична форма адаптації передбачає зміну нормативних актів, показників діяльності, впровадження нових методів роботи, продуктів, тобто того, що не потребуватиме зміни структури та функцій. При цьому структурна форма означає вжиття таких за-

ходів адаптації, які змінюють структуру банку, регулятора чи банківської системи. Функціональна форма полягає у зміні/перерозподілі виконуваних функцій підрозділів банку, центрального банку та системи загалом.

Головною відмінною рисою запропонованого механізму адаптації банківської системи є врахування при його побудові особливостей фінансово-економічного простору, в якому функціонує система.

Що ж таке фінансово-економічний простір та чим він відрізняється, наприклад, від фінансово-економічної системи? Фінансово-економічний простір є сукупністю фінансово-економічних відносин, які характеризуються масштабністю взаємозв'язків між інститутами з приводу формування, розподілу, використання ресурсів та можуть видозмінюватися під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

При цьому такий простір наділений як загальними рисами (неоднорідність, багатоманітність, тривимірність, анізотропність, адаптивність, інтегративність, протяжність, вимірність, інформаційність, інноваційність), так і особливостями (під особливостями розумітимемо фази циклу економіки та розвитку фінансових ринків (спад/піднесення), які визначають стан інститутів цього простору, впливають на їхні взаємовідносини та на формування, розподіл, перерозподіл ресурсів).

Варто також зазначити, що основною різницею між поняттями "простір" та "система" є те, що простір є вимірним. Існує чимало дискусій серед науковців стосовно того, якими ж показниками вимірювати фінансово-економічний простір. Ми вважаємо, що його можна вимірювати обсягом інститутів, їх насиченістю на різних ринках і співвідношенням на різних територіях тощо. Те саме можна сказати й про ресурси. Хоча думка науковців В. П. Бауера та В. І. Авдійського щодо введення індикаторів обсягу, якості й інтенсивності економічного простору теж є раціональною [12].

З'ясувавши сутність вищерозглянутих понять, можемо сказати, що механізм адаптації банківської системи до особливостей фінансово-економічного простору – це сукупність методів адаптації, фінансового, організаційного, інституційного, нормативно-правового забезпечень, важелів та інструментів конкретних форм адаптації, реалізація яких забезпечує виживання та підтримання функціонування банківської системи у періоди спадів / депресії та розвиток у періоди піднесення / піку.

Досить важливим аспектом, на який варто звернути увагу, є розмежування понять “механізм” та “система” адаптації. У такому випадку ми дотримуємося позиції І. П. Сірік. На думку науковця, система адаптації – комплекс структур і механізмів, створених для розробки напрямків адаптації, підвищення гнучкості структури, збереження потенціалу адаптації, стимулювання спроможності до адаптації та поведінкової адаптації, скорочення періоду адаптації [8]. Як бачимо, вчений акцентує увагу на тому, що система адаптації є ширшим поняттям та охоплює відповідні механізми. Враховуючи це, можемо констатувати факт, що існує взаємозв'язок між системою і механізмом, який полягає в тому, що на дію механізму впливають принципи, функції, форми і відповідні способи адаптації, і, навпаки, діючі важелі, методи, наявне забезпечення впливають на формування системи адаптації (рис. 1).

Систему адаптації банківської системи складають принципи, функції, форми та способи. При цьому система є основою (базисом чи своєрідним полем) для побудови механізму. Обумовлюється це тим, що дія механізму має відбуватися з дотриманням принципів (умов) адаптації та забезпечувати виконання функцій, реалізація яких сприятиме ефективному здійсненню процесу пристосування. Основними принципами є: результативність, альтернативність,

гнучкість, безперервність, економічність, ефективність, принцип основної ланки, комплексність, стратегічна спрямованість; головними функціями – інформаційна, попереджувальна, контролююча, регулююча, стабілізуюча, стимулююча.

Як видно з рис. 1, для кожної форми адаптації характерні свої специфічні способи, які реалізуються на рівні регулятора та на рівні банків. Залежно від дії механізму, враховуючи особливості фінансово-економічного простору та потенціал самої банківської системи, обирається форма і відповідний спосіб адаптації, на яких більш детально зупинимося пізніше.

Переходячи до побудови механізму, значимо, що, по-перше, механізм адаптації банківської системи реалізовується постійно за будь-яких станів економіки (під час спаду використовуються одні інструменти та методи, а під час піднесення – інші). По-друге, у запропонованому нами механізмі не передбачені суб'єкт та об'єкт, оскільки вивчається не адаптивне управління, а сам процес адаптації, у рамках якого реалізація певних адаптаційних заходів може відбуватися неусвідомлено без впливу суб'єкта на об'єкт.

Крім цього, суб'єкт та об'єкт є складовими системи, а не механізму. По-третє, враховується взаємозв'язок між системою та механізмом, про який йшлося вище. По-четверте, акцентується увага на особливостях фінансово-економічного простору при виборі інструментів та методів адаптації. В узагальненому вигляді цей механізм показано на рис. 2.

З рис. 2 бачимо, що складовими механізму є методи адаптації, важелі, інструменти та відповідне забезпечення. Під час вивчення процесів адаптації банківської системи нами було з'ясовано, що основними її методами є:

- ігнорування – передбачає “не звертати увагу” й продовжувати виконувати

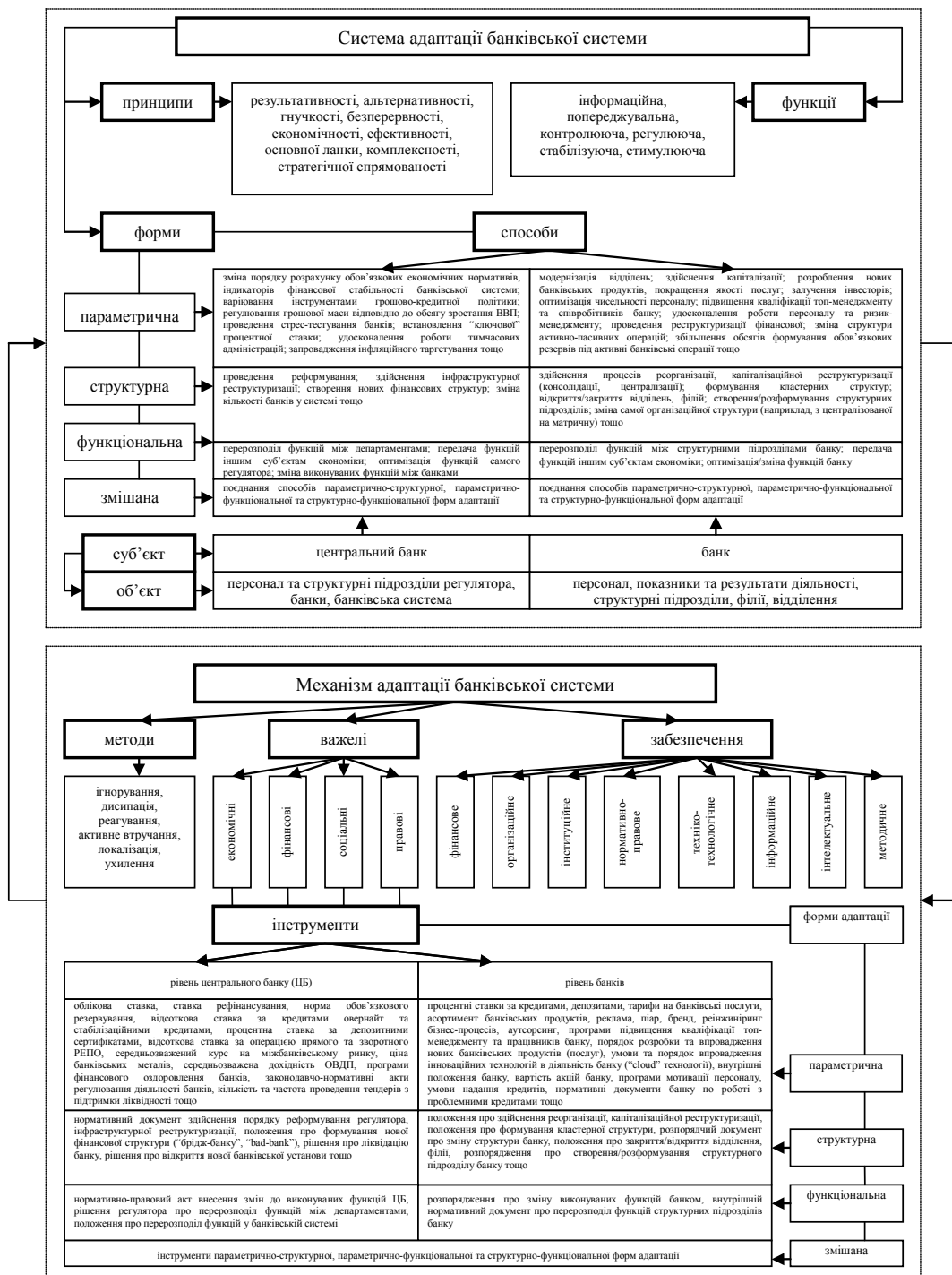

Рис. 1. Взаємозв'язок між механізмом адаптації банківської системи та системою адаптації*

* Побудовано автором.

БАНКІВСЬКА СИСТЕМА І БАНКІВСЬКІ ПОСЛУГИ

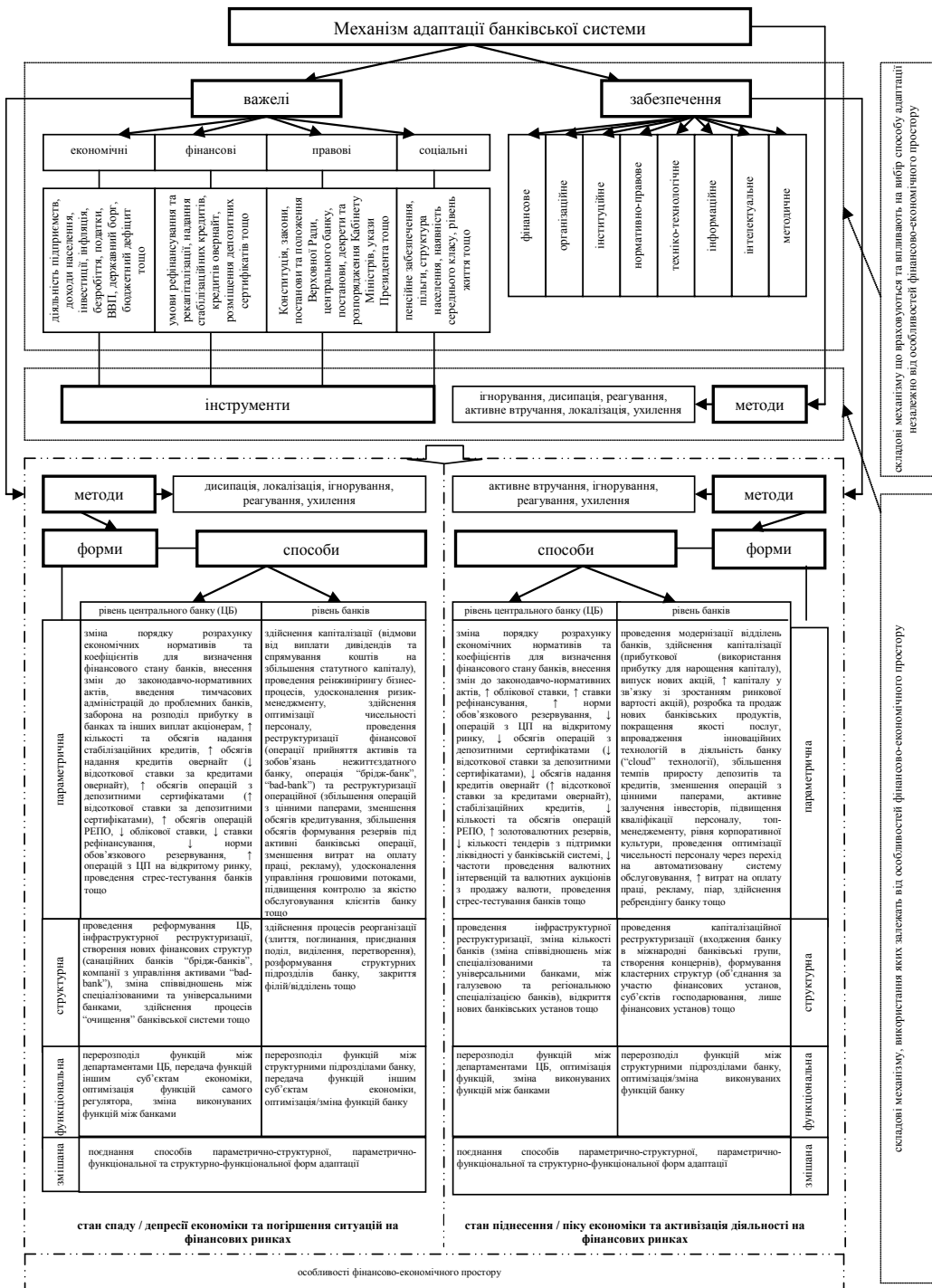

Рис. 2. Механізм адаптації банківської системи до особливостей фінансово-економічного простору*

* Побудовано автором.

свою роботу відповідно до визначених завдань (цей метод в кінцевому підсумку призведе або до упущення можливостей для розвитку, або виникнення проблем);

- дисипація – розподіл негативного впливу за рахунок інтеграції з іншими учасниками (цей метод подібний до розподілу ризику, але в цьому контексті передбачається виникнення залежності від іншого суб'єкта чи, наприклад, злиття банків);
- реагування – полягає у визначенні проблемних зон у діяльності банківської системи і прийняття рішень щодо їх усунення;
- активне втручання – полягає у вивченні та використанні передового зарубіжного досвіду щодо трансформації банківської системи, принципів, методів роботи, впровадження новацій у банківських продуктах, технологіях з метою забезпечення розвитку банківської системи та підвищення рівня її конкурентоспроможності;
- локалізація – відокремлення (ізоляція) негативних впливів на функціонування банківської системи;
- ухиляння – уникнення співпраці з ненадійними партнерами банків, клієнтами з сумнівною репутацією, відмова від участі у певних проектах.

На вибір того чи іншого методу впливає, по-перше, особливість фінансово-економічного простору, по-друге, наявний потенціал системи, по-третє, важелі. Якщо простежити частоту використання певних методів, то можемо констатувати факт, що при спадах найчастіше реалізуються методи дисипації та локалізації, а при піднесенні – активного втручання. Щодо методів реагування, ігнорування та ухиляння, то вони застосовуються за різних фаз циклу.

Наступним (не менш важливим) елементом механізму є забезпечення, яке складається з:

- фінансового – капітал, прибуток, позичені кошти, залучені кошти, золотовалютні резерви, кошти в касі банків та на коррахунках у центральному банку, обсяг резервів під активні банківські операції тощо;
- організаційного – організаційна структура банківської системи, центрального банку, банків;
- інституційного – кількість банків, їх філій та відділень, наявність інституту, який здійснює регулювання та нагляд за банківською діяльністю;
- нормативно-правового – нормативно-правові акти центрального банку, рекомендації Базельського комітету, нормативні документи банків, інша правова база;
- техніко-технологічного – новітні технології, інновації, технічне оснащення;
- інформаційного – комунікаційна політика центрального банку та банків, прозорість діяльності, володіння інформацією про стан економіки, фінансового ринку, зміни у політичному, соціальному, екологічному середовищі, вподобання клієнтів, дії конкурентів, зарубіжна практика ведення банківського бізнесу, захищеність інформації тощо;
- інтелектуального – знання, вміння, навички, цінності, компетенції топ-менеджменту та безпосередньо працівників;
- методичного – методи збору інформації, її обробки, аналіз параметрів діяльності банків, діагностика стану банківської системи, прогнозування показників розвитку системи.

Кожна із вищезазначених складових забезпечення є досить важливою для успішного здійснення процесу адаптації. Адже, враховуючи їх, обирається форма, спосіб та

метод адаптації. На такий вибір, безумовно, впливають і важелі, які стимулюють або обмежують застосування певних адаптаційних заходів. Серед важелів механізму адаптації банківської системи доцільно виокремити: економічні (приспособлення росту грошової маси відповідно до зростання ВВП, процентні ставки за кредитами до рівня інфляції), соціальні (орієнтування на бажання та потреби клієнтів), правові (адаптація до законодавчо-нормативних актів регулятора, органів державної влади), фінансові (санкції та стимули, умови рефінансування та рекапіталізації, надання стабілізаційних кредитів, кредитів овернайт тощо).

Якщо повернутися до рис. 1, то побачимо, що інструменти адаптації розподілені за рівнями: на рівень центрального банку та на рівень банків з урахуванням застосування конкретних форм адаптації (параметрична, структурна, функціональна та змішана). Приведення в дію певного інструменту залежить від забезпечення, важелів, потенціалу банківської системи та особливостей фінансово-економічного простору.

Найпоширенішими інструментами, які використовуються за будь-якої фази економіки, є інструменти параметричної форми адаптації, у той час, як інструменти структурної та функціональної форм адаптації реалізуються здебільшого під час спадів. У кризові періоди майже завжди використовуються інструменти змішаної форми, що передбачає поєднання інструментів параметричної, функціональної та структурної форм адаптації.

Методи адаптації у поєднанні з інструментами відповідних форм адаптації забезпечують реалізацію способів адаптації. У нашому дослідженні під способами адаптації розумітимемо конкретні дії, які здійснюються на рівні регулятора або банків та пов'язані з вибором форми адаптації з метою виконання завдань адаптації.

З рис. 2 бачимо, що деякі способи можуть використовуватися як у періоди спаду економіки, так і піднесення. Такими способами параметричної форми адаптації на рівні банків є здійснення капіталізації, оптимізації чисельності персоналу, на рівні регулятора – внесення змін до законодавчо-нормативних актів, в порядок розрахунку обов'язкових економічних нормативів, коефіцієнтів для визначення фінансового стану банків, проведення валютних інтервенцій, стрес-тестування банків.

Способами структурної форми адаптації на рівні банків є проведення капіталізаційної реструктуризації (входження у банківські групи, створення концернів), на рівні центрального банку – інфраструктурної реструктуризації (зміна рівневої структури банківської системи), зміни у співвідношенні між спеціалізованими та універсальними банками, між галузевою та регіональною спеціалізацією банків, зміни кількості кооперативних банків.

Способами функціональної форми адаптації на рівні банків є перерозподіл функцій між структурними підрозділами банку, оптимізація / зміна функцій банку, на рівні центрального банку – перерозподіл функцій між департаментами, оптимізація функцій самого регулятора, зміна виконуваних функцій між банками.

Способами змішаної форми на рівні регулятора та банків є поєднання вищезазначених способів.

Проте є такі способи адаптації, які реалізуються лише у виняткових ситуаціях: під час спаду, або піднесення економіки (рис. 2).

Варто зауважити, що дія механізму адаптації не завжди може мати конструктивні наслідки. Як показує практика, є досить багато випадків, коли маємо деструктивні наслідки. Така ситуація зумовлюється різними факторами, наприклад, нераціонально обраним інструментом, не врахуванням певних важелів, помилками в прогнозуванні розвитку

подій, виникненні непередбачених обставин тощо. У зв'язку з цим має враховуватися ризик неадаптації. За допомогою вищепи-саного механізму здійснюється безпосередньо процес адаптації, який направлений на досягнення мети та вирішення поставлених завдань. Побудова безпосередньо такого процесу та апробація механізму адаптації на прикладі вітчизняної банківської системи і є предметом подальшого дослідження.

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу існуючих підходів до побудови механізму адаптації з'ясовано, що механізм адаптації банківської системи до особливостей фінансово-економічного простору є сукупністю методів адаптації, фінансового, організаційного, інституційного та нормативно-правового забезпечень, важелів та інструментів конкретних форм адаптації (параметрична, структурна, функціональна, змішана), реалізація яких забезпечує виживання та підтримання функціонування банківської системи у періоди спадів / депресії та розвиток у періоди піднесення / піку.

Взаємозв'язок між системою адаптації та механізмом обумовлений дією принципів, функцій, форм і відповідних способів адаптації. І, навпаки, важелі (економічні, фінансові, правові, соціальні), методи, відповідне забезпечення впливають на формування системи адаптації.

Побудова механізму адаптації банківської системи до особливостей фінансово-економічного простору дала змогу констатувати факт, що при спадах економіки найчастіше реалізуються методи дисипації та локалізації, а при піднесенні – активного втручання. Методи реагування, ігнорування й ухиляння застосовуються за різних фаз циклу. Найпоширенішими інструментами, які використовують за будь-якого стану економіки, є інструменти параметричної форми адаптації. Під час спадів приводяться в дію інструменти структурної та функціональної

форм адаптації, у кризові періоди – інструменти змішаної форми.

Список використаних джерел

1. Хэмел Г. *Стратегическая гибкость* / Хэмел Г., Прахалад К., Томас Г., О'Нил Д. ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – 384 с.
2. Адизес И. *Интеграция: выжить и стать сильнее в кризисные времена* / Ицхак Калдерон Адизес ; пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2009. – 128 с.
3. Мейер К. *Живая организация: Компания как живой организм: Грядущая конвергенция информатики, нанотехнологии, биологии и бизнеса* / К. Мейер, Д. Стэн. – М. : Добрая книга, 2007. – 368 с.
4. Галушко Е.С. *Обоснование организационно-экономического механизма адаптации предприятия* / Е.С. Галушко, С.А. Галушко // *Збірник наукових праць : Вісник СевНТУ. – Сер. "Економіка і фінанси"*. – 2012. – Вип. 130. – С. 43–47.
5. Димов О.Д. *Формирование механизма адаптации промышленных корпораций к воздействию внешней среды* : автореф. дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 "Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами (промышленность)" / О.Д. Димов. – Оренбург, 2012. – 26 с.
6. Кавтиш О.П. *Адаптаційний механізм корпораций: суть і особливості реалізації* / О.П. Кавтиш // *Бізнес Інформ*. – 2013. – № 7. – С. 313–320.
7. Кудлаєнко С.В. *Наукові засади формування економічного механізму адаптації підприємств до кризових умов* / С.В. Кудлаєнко // *Вісник Хмельницького національного університету*. – 2011. – № 5. – Т. 2. – С. 33–36.
8. Сірік І.П. *Обґрунтування управлінських рішень в умовах адаптації підприємства до змін ринкового середовища* : дис. ... канд. экон. наук: 08.00.04 / І.П. Сірік. – Суми, 2012. – 245 с.
9. Янченко Н.В. *Організаційно-економічний механізм адаптивного управління на підприємствах залізничного транспорту* / Н.В. Янченко //

Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2011. – № 34. – С. 354–357.

10. Большой экономический словарь / под ред. А.Н. Азриляна. – 7-е изд., доп. – М. : Институт новой экономики, 2008. – 1472 с.

11. Ханалиев Г.И. Развитие системы управления адаптацией автомобильного транспорта в условиях экономической среды : автореф. дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 “Экономика и управление народным хозяйством” / Г.И. Ханалиев. – Ставрополь, 2006. – 21 с.

12. Песоцкий А. Методические основы формирования системы комплексного мониторинга экономической безопасности Российской Федерации : автореф. дисс. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 “Экономика и управление народным хозяйством (макрэкономика)” / А. Песоцкий. – СПб., 2008. – 21 с.

References

1. Hemel, G., Prahalad, K., Tomas, G., O'Nil, D. (2005). *Strategicheskaya gibkost [Strategic flexibility]*. St. Petersburg [in Russian].

2. Adizes, I. (2009). *Integraciya: vyizhit i stat silnee v krizisnye vremena [Integration: survive and become stronger in times of crisis]*. Moscow: Alpina Business Books [in Russian].

3. Meyer, K., Stjen, D. (2007). *Zhivaya organizaciya: Kompaniya kak zhivoy organizm: Gryaduschaya konvergenciya informatiki, nanotehnologii, biologii i biznesa [The Living organization: The company as a living organism: The coming convergence of informatics, nanotechnology, biology and business]*. Moscow: Good Book [in Russian].

4. Galushko, E.S., Galushko, S.A. (2012). *Obosnovanie organizatsionno-ekonomicheskogo mehanizma adaptacii predpriyatiya [Substantiation of organizational-economic mechanism of adaptation of the enterprise]*. Zbirnyk naukovykh prats: Visnyk SevNTU. Seriya: Ekonomika i finansy – Collection of scientific works: Bulletin of SevNTU. Series: Economics and Finance, 130, 43–47 [in Ukrainian].

5. Dimov, O.D. (2012). *Formirovanie mehanizma adaptatsii promyshlennykh korporatsiy k vozdeystviyu vneshney sredi [Formation of the mechanism*

of adaptation of industrial corporations to the effects of the environment]. Thesis 08.00.05. Orenburg [in Russian].

6. Kavtysh, O.P. (2013). *Adaptatsiyni mekhanizm korporatsii: sut i osoblyvosti realizatsii [Mechanism adaptation of corporations: the nature and features of realization]*. Biznes Inform – Business Inform, 7, 313–320 [in Ukrainian].

7. Kudlaienko, S.V. (2011). *Naukovi zasady formuvannya ekonomichnoho mekhanizmu adaptatsii pidpriemstv do kryzovykh umov [Scientific aspects of the formation economic mechanism of adaptation of enterprises to the crisis conditions]*. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of the Khmelnytsky National University, 5, 33–36 [in Ukrainian].

8. Sirik, I.P. (2012). *Obgruntuvannya upravlinskykh rishen v umovakh adaptatsii pidpriemstva do zmin rynkovoho seredovyscha [Justification managerial decisions in condition adaptation of company to changes in the market environment]*. Thesis 08.00.04. Sumy [in Ukrainian].

9. Yanchenko, N.V. (2011). *Orhanizatsiino-ekonomichni mekhanizm adaptivnoho upravlinnia na pidpriemstvakh zaliznychnoho transportu [Organizational-economic mechanism of adaptive management on enterprises of railway transport]*. Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – Bulletin of the economy of transport and industry, 34, 354–357 [in Ukrainian].

10. Azrilijan, A.N. (Eds.) (2008). *Bolshoy ekonomicheskij slovar [Great Dictionary of Economics]*. Moscow: Institute of New Economy [in Russian].

11. Hanaliev, G.I. (2006). *Razvitie sistemy upravleniya adaptatsiey avtomobilnogo transporta v usloviyah ekonomicheskoy sredi [Development of the system of management of adaptation of road transport in the conditions of the economic environment]*. Thesis 08.00.05. Stavropol [in Russian].

12. Pesockiy, A. (2008). *Metodicheskie osnovi formirovaniya sistemy kompleksnogo monitoringa ekonomicheskoy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii [Methodical bases of formation of complex monitoring of Economic Security of the Russian Federation]*. Thesis 08.00.05. St. Petersburg [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2016

НАШІ АВТОРИ

ДУБИНА Максим Вікторович	кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
КИРИЛЕНКО Ольга Павлівна	доктор економічних наук, професор кафедри фінансів ім. С.І. Юрія Тернопільського національного економічного університету
КІЗИМА Тетяна Олексіївна	доктор економічних наук, професор кафедри фінансів ім. С.І. Юрія Тернопільського національного економічного університету
КІЗИМА Андрій Ярославович	кандидат економічних наук, доцент кафедри податків та фіскальної політики Тернопільського національного економічного університету
КЛІМЧИК Вікторія Вікторівна	економіст
КУРИЛЯК Віталіна Євгенівна	доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки Тернопільського національного економічного університету
ЛУЦІВ Богдан Любомирович	доктор економічних наук, професор кафедри банківського менеджменту та обліку Тернопільського національного економічного університету
МАМОНОВА Ганна Валеріївна	кандидат фізико-математичних наук, доцент комп'ютерної математики та інформаційної безпеки ДВЗН "Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана"
МАШКО Андрій Іванович	кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів ім. С.І. Юрія Тернопільського національного економічного університету
НАЛУКОВА Наталія Ігорівна	кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування Тернопільського національного економічного університету
ОЛЕФІР Євгенія Анатоліївна	аспірант державного вищого навчального закладу "Університет банківської справи"
ПИСЬМЕННА Тетяна Валеріївна	кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів суб'єктів господарювання і страхування Тернопільського національного економічного університету

НАШІ АВТОРИ

ПОЗДНЯКОВА Людмила Олексіївна	кандидат економічних наук, доцент, докторант Університету державної фіскальної служби України
РИБКОВИЧ Марія Павлівна	здобувач кафедри банківського менеджменту та обліку Тернопільського національного економічного університету
РУДИК Володимир Касянович	доктор економічних наук, доцент, в. о професора кафедри фінансів і кредиту Подільського державного аграрно-технічного університету
САВЕЛЬЄВ Євген Васильович	доктор економічних наук, професор кафедри міжнародної економіки Тернопільського національного економічного університету
СИДОР Ірина Петрівна	кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів ім. С.І. Юрія Тернопільського національного економічного університету
СОКОЛОВСЬКА Галя Іванівна	кандидат економічних наук, викладач кафедри фінансів ім. С.І. Юрія Тернопільського національного економічного університету
НОВИЦЬКА Надія Володимирівна	старший науковий співробітник лабораторії дослідження проблем трансферного ціноутворення науково-дослідно- го інституту фіскальної політики університету державної фіскальної служби України
ФРАДИНСЬКИЙ Олександр Анатолійович	кандидат економічних наук, доцент, завідувач відділу наукових досліджень з економічних питань митної справи Державного науково-дослідного інституту митної справи, старший науковий співробітник
ЧИРАК Микола Володимирович	кандидат економічних наук, доцент кафедри економіч- ної теорії Тернопільського національного економічного університету

Інформація для авторів наукового фахового журналу “СВІТ ФІНАНСІВ”

Науковий журнал Тернопільського національного економічного університету “Світ фінансів” заснований у травні 2004 року.

Журнал належить до переліку фахових видань у галузі економічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 515 від 16 травня 2016 р.).

Журнал “Світ фінансів” включено Міжнародним Центром періодичних видань (ISSN International Centre, Париж) до міжнародного реєстру періодичних засобів масової інформації із числовим кодом міжнародної ідентифікації: ISSN 1818-5754.

ВИМОГИ ДО НАУКОВИХ СТАТЕЙ:

1. До редакції приймають наукові статті, написані на актуальну тему, що містять результати глибокого наукового дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів відповідно до мети статті. Проблематика статті повинна відповідати тематичному спрямуванню журналу.

2. Редакція приймає до публікації наукові статті, які підготовлені спеціально для наукового фахового журналу “Світ фінансів”, ніде раніше не публікувалися і не подавалися до інших видань (**на останній сторінці статті автор має засвідчити це відповідною фразою і поставити свій підпис у сканованому форматі**).

3. Статті у журналі друкуються **українською мовою**, що зазначено у Свідоцтві про державну реєстрацію засобу масової інформації (КВ № 12264-1148 ПР від 1.02.2007 р.).

4. Стаття має включати **обов'язкові структурні елементи** відповідно до вимог ВАК України (Бюлетень ВАК України, № 1, 2003 р.), а саме: 1) **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2) **аналіз останніх досліджень** і публікацій, де започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; 3) формулювання цілей статті (**мета статті**); 4) **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5) **висновки** з даного дослідження та перспективи подальших розробок у цьому напрямку.

5. Редколегія здійснює внутрішнє та зовнішнє **рецензування статей**. У разі негативної рецензії статтю повертають автору на доопрацювання або відхиляють. Основні причини відхилення статей:

- невідповідність вимогам журналу щодо тематичної спрямованості та оформлення;
- стаття вже була опублікована в іншому виданні (включаючи електронні видання та мережу Інтернет);
- надмірна локальність статті, що спричинює обмеженість охоплення зацікавленої аудиторії;
- слабкий науково-теоретичний рівень і низька практична цінність статті.

6. Автори без вченого ступеня повинні разом зі статтею представити наукову рецензію доктора наук. Підпис рецензента має бути завірений печаткою установи. Одноосібні статті аспірантів першого року навчання, магістрів, студентів не розглядаються.

7. Загальний **обсяг** статті повинен становити від 15 до 18 сторінок (формат А4, гарнітура “Times New Roman”, кегель 14, міжрядковий інтервал 1,5 (список літератури – через 1,0 інтервал); параметри сторінки (береги) – 2 см з усіх боків, абзацний відступ – 1,25 см).

Графічний матеріал слід виконувати в доступних для подальшого редагування програмах: таблиці – у редакторі Microsoft Word; діаграми – у редакторі Microsoft Excel або Microsoft Graph; рисунки – у вигляді організаційних діаграм за допомогою панелі малювання редактора Microsoft Word; формули – у редакторі формул. За наявності ілюстрацій просимо додатково надавати файли у тих програмах, у яких вони були створені. Наприклад, якщо ілюстрації виконані в програмі Excel, то до основного файлу Word слід додати файли у форматі *.xls, якщо ілюстрації скановані – у форматі *.tif або *.jpg. При побудові графіків майте на увазі, що журнал є чорно-білим.

Кількість таблиць і рисунків повинна бути мінімальною. Всі таблиці та рисунки мають бути пронумеровані та мати назву. Під кожною таблицею та рисунком має бути зазначено джерело даних або авторство.

Стаття має бути відредагована і надіслана разом із супровідними матеріалами електронною поштою: tneu.svitfin@ukr.net.

8. Стаття повинна бути сформована за такими **елементами**:

- 1) код УДК (розміщується на початку статті);
- 2) прізвище, ім'я та по батькові автора (співавторів);
- 3) назва статті;
- 4) анотація (не менше 8 рядків);
- 5) ключові слова (не менше 5, але не більше 8);
- 6) JEL Classification (розміщуються під key words, кількість – від 1 до 5, в одному рядку; наприклад, JEL Classification: C12, C14, C18);
- 7) текст статті;
- 8) список використаних джерел;
- 9) References.

Позиції 2, 3, 4, 5 подаються окремими блоками українською, російською та англійською мовами.

9. Обов'язковими є **посилання** на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних (подають в тексті статті у квадратних дужках). Назви використаних джерел (не менш як 10) у списку розміщують в порядку згадування в тексті. Обов'язковим є посилання в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають українською, а в дужках – англійською мовою). Праці авторів, на прізвища яких є посилання в тексті статті, обов'язково мають бути в списку використаних джерел.

Посилання на підручники, навчальні посібники та науково-популярну літературу є небажаними. Посилання на власні публікації допускаються лише в разі нагальної потреби.

Вітаються посилання на наукові статті, надруковані у журналі “Світ фінансів” (архів статей в pdf див. на сайті журналу “Світ фінансів” <http://www.financeworld.com.ua> та у Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського).

10. **Список використаних джерел** має складатися із двох блоків:

- 1) *Література*, де подаються джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. № 147);
- 2) *References* – ті самі джерела, транслітерація латинською та англійською мовою, оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010 (зразок див. http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/references_extend_summary_ukr.pdf). Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) пода-

ються транслітерацією (див. правила української транслітерації), а в дужках – англійською мовою.

11. Автор (співавтори) повинні обов'язково представити довідки про автора(ів), в якій вказати:
 - прізвище, ім'я та по батькові автора (співавторів);
 - науковий ступінь, учене звання, посаду за основним місцем роботи (англійською мовою – вказувати тільки ту частину назви організації, що стосується поняття юридичної особи, не зазначати назви кафедр, лабораторії, іншого структурного підрозділу всередині організації);
 - наукову спеціальність, у рамках якої написана стаття;
 - для аспірантів – рік навчання, ПІБ, науковий ступінь, учене звання, посаду, контактний тел. наукового керівника;
 - точну поштову адресу, куди надсилатиметься авторський примірник журналу;
 - контактні телефони;
 - особистий e-mail автора (співавторів).

12. **Вимоги до англійських анотацій.** Анотація англійською мовою (Abstract) повинна бути складена відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз. Abstract потрібно вставити в текст статті, а також надіслати окремим файлом разом із українським оригіналом. Abstract за обсягом має бути більшою, ніж українсько- та російськомовна анотації, оскільки це фактично стилістичний виклад статті, її реферування.

Структура і зміст англійських анотацій:

- 1) проблема – **Introduction**;
- 2) мета – **Purpose**;
- 3) методи дослідження – **Methods** (доцільно описувати лише в тому випадку, якщо вони містять новизну і становлять інтерес з погляду представленої статті);
- 4) основні результати дослідження – **Results** (треба описувати точно та інформативно, наводячи основні теоретичні й експериментальні результати, фактичні дані, виявлені взаємозв'язки і закономірності. При цьому надається перевага новим результатам та даним довгострокового значення, важливим відкриттям, висновкам, що спростовують існуючі теорії, а також даним, що, на думку автора, мають практичне значення);
- 5) висновки та конкретні пропозиції автора – **Conclusion** (можуть супроводжуватися рекомендаціями, оцінками, пропозиціями, гіпотезами, описаними у статті).

Відомості, що містяться в назві статті, не повинні повторюватися в тексті англійської анотації. Варто уникати зайвих вступних фраз (наприклад, "автор статті розглядає..."). Історичні довідки, якщо вони не складають основний зміст, опис раніше опублікованих робіт і загальноновідомі положення в анотації не наводяться. Слід вживати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів, уникати складних граматичних конструкцій та застосовувати ключові слова з тексту статті. Текст має бути лаконічним і чітким, вільним від другорядної інформації, зайвих вступних слів, загальних і незначних формулювань. Скорочення й умовні позначки, крім загальноновживаних, застосовують у виняткових випадках. Обсяг Abstract визначається змістом публікації, але не повинний бути меншим, ніж дві третини сторінки. Abstract має бути написана якісною англійською мовою.

Запрошуємо до творчої співпраці.

*Редколегія наукового журналу
"Світ фінансів"*